EURÓPA 1944-1945

Szerkesztette:

Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ALBIZOTTSÁG

2021

EURÓPA 1944-1945

Konferencia kötet

Szerkesztette:
Virányi Péter

MTA II. világháború története albizottság
2021

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Kézirat lezárva: 2021. február 20.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az MTA II. világháború története albizottság előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.
© Szerzők, 2021
© Szerkesztő, 2021

https://2vh-albizottsag.hu/

facebook.com.MTAMasodikVilaghaborúTörteneteAkbizottsag

A kiadásért felel: Stark Tamás és Virányi Péter
Címlap: Virányi Péter
Tördelés: Szulovszky János

ISBN 978-963-508-958-1

TARTALOM

Bevezetés (**Stark Tamás – Virányi Péter**) 6
Vitári Zsolt: A Német Ifjúság háborús szerepvállalása 8
Kalmár Miklós: A nemzetiszocialista elit pihenőhelye 32
Virányi Péter: Háború puska nélkül. Hogyan lett márka a náci birodalom? 47
Andreides Gábor: Az olasz szociális köztársaság háborús propagandája 1943–1945 78
Nagy Boglárka: Plakátok mint a háború szolgái 95
Mezei Bálint: Vöröskeresztes magyar kórházvonattal a keleti frontra 1942–43-ban. Reményi József főhadnagy háborús naplója és fényképei 117
Stark Tamás: Viták az első magyarországi deportálásról 141
Végső István: Az örökké elfeledett hősi halott. Marancsik Pál halálának kálváriája 155
Márkus Beáta: A német származású lakosság Szovjetunióba deportálása a délkelet-magyarországi lokális források tükrében, 1944/1945 170
Bene Krisztián: Az újjászervezett francia haderő etnikai összetétele és részvétele az anyaország felszabadításában 196
Pritz Pál: Vajon tényleg helytartó volt-e Dr. Veesenmayer Ödön 1944-ben Magyarországon? Kutatás módszertani töprengések 215
Lénárt T. András: A semlegesség árnyalatai – Spanyolország a második világháborúban 240
Laczó Ferenc: Munkácsi Ernő feloldhatatlan dilemmái. A holokauszt magyar történetírásának kezdetei 257
Daniela Ozacky-Stern: Propaganda of extermination: Goebbels and the last year of World War II 265

BEVEZETÉS

Európában kezdenek feledésbe merülni a nyolc évtizeddel ezelőtti események: egyre kevesebben vannak, akik személyesen is átélték a háborús borzalmakat, netán maguk is a fronton szolgáltak, és egyre távolibbnak tűnik a világ szinte minden szegletét elérő pusztítás és halál. Az MTA II. világháború története albizottság, a Wesley János Lelkészképző Főiskola és a Fulton School of Liberal Arts, Salisbury University 2020. december 11-12-én online, nemzetközi konferenciát szervezett EURÓPA 1944-1945 címmel.

A II. világháború, 75 évvel ezelőtt, 5 év és 8 hónap után ért véget Európában. Az emberiség legvéresebb háborújában mintegy 80 millió ember vesztette életét. A II. világháború a huszadik századdal foglalkozó kutatások középpontjában áll, gyakran merül fel a kérdés, hogy mi újat lehet még mondani ebben a témában. A konferencia válaszolt erre a kérdésre. A második világháborúval kapcsolatos kutatások fontosságáról így vélekedett a konferencia megnyitásakor Frank Tibor akadémikus: „a feledés nagy úr, az emlékezők eltűnnek, marad a tudomány".

A tanácskozás két magyar és két angol nyelvű szekcióban került megrendezésre, 20 előadás hangzott el. Az előadások meghallgathatóak az albizottság weblapján (https://2vh-albizottsag.hu/).

Stark Tamás, az albizottság elnöke, zárszavában értékelte és foglalta össze, hogy mit adott a konferencia a tudománynak és ez a hozzájárulás reményeink szerint, a kötetben szereplő tanulmányokra is igaz. Összeállításunkban 14 előadásból készült tanulmány szerepel. Olvashatóak olyan tanulmányok, amelyek új forrásokra épültek. **Márkus Beáta** beszámolója a magyarországi németek elhurcolásáról, **Stark Tamás** publikációja az első magyarországi deportálással kapcsolatos vitákról szól. Vannak tanulmányok, amelyeknél nem a forrás volt új, hanem az azokat feldolgozó szemlélet. Elsősorban a propagandával

foglalkozó előadók között voltak olyanok, akik ismert források alapján új, izgalmas következtetésekre jutottak. **Virányi Péter** arról írt, hogy miképpen vált márkává a náci birodalom. **Andreides Gábor** az olasz, **Daniela Ozacky Stern** angol nyelvű publikációja a német, **Nagy Boglárka** a magyar háborús propagandáról írta meg előadásából tanulmányát. Olvashatóak viszonylag kevesek által kutatott témák is. **Bene Krisztián** a francia haderő etnikai összetételét, **Vitári Zsolt** a „Német Ifjúság" háborús szerepvállalását, **Kalmár Miklós** a náci elit berchtesgadeni nyaralóhelyeit vizsgálta. **Lénárt András** a spanyol politika változásait követte nyomon. Szerepelnek tanulmányok emberi sorsokról. amelyek élettörténeteken keresztül mutatják be a háborút és annak következményeit. **Pritz Pál** szenvedélytől nem mentes írása Edmund Veesenmayerről, **Mezei Bálint** egy fotókat készítő hadnagy, **Végső István** a bevonuló németekkel szembeszálló katona történetét írta le. **Laczó Ferenc** a pesti neológ közösség rendkívül tevékeny, ám igen csak ellentmondásos tagjáról, Munkácsy Ernőről írta meg tanulmányát.

A könyvben szereplő tanulmányok sorrendje, az előadások sorrendjét követi.

A kötet megjelenését az MTA támogatta.

Stark Tamás – Virányi Péter

Vitári Zsolt

A NÉMET IFJÚSÁG HÁBORÚS SZEREPVÁLLALÁSA

Absztrakt
A magyarországi németek hírhedt Volksbund szervezetének 1941-ben alapított ifjúsági szervezetének, a Német Ifjúságnak a tevékenységében már a szervezet horizontális és vertikális szervezeti kiépítésével egy időben előtérbe került a háborús segélyszolgálat. Bár a DJ háborús tevékenységei széles palettán mozogtak, volumenük a mintát adó németországi szint közelébe sem érhetett. A segélyszolgálat keretében valósult meg a többlettermelést célzó mezőgazdasági munkák segítése, leginkább az ún. aratási segély (Erntehilfe), a különböző gyűjtő tevékenységek, valamint a férfiak nélkül maradt háztartások és gazdaságok segítése. A háború végén a DJ futárszolgálatot teljesített, harci akadályok felállításában működött közre, járőr- és figyelőszolgálatot látott el. E háborús segélyszolgálat segítette a DJ szociális tevékenysége (aratási óvodák, téli segély, irányított pályaválasztás) is.
Kulcsszavak: *magyarországi németek, Volksbund, ifjúság, Német Ifjúság, második világháború, háborús segélyszolgálat.*

1920 után Magyarország legnagyobb etnikai kisebbségévé előlépő németséget érintette leginkább a régi-új, az ország etnikai homogenizációjának elősegítését továbbra is prioritással kezelő etnopolitika. A németség szószólójának előlépő Bleyer Jakab valószínűleg helyesen ismerte fel, hogy a csoport nélküli etnicitás időszakának leáldozott, és a németség csak akkor kerülhette el a további etnikai eróziót, akkor őrizhette meg németségét, ha csoportba kovácsolódik. Ezen a csoportszerveződésen belül ugyanakkor egy alcsoportképződés bírt eminens jelentőséggel: a felnövekvő generációk németségben való megtartása. A húszas években az iskolakérdés anomáliai, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületének 24 évben meghatározott belépési korhatára, a szervezet működésének adminisztratív eszközökkel való akadályozása, a Suevia régóta húzódó engedélyezése, valamint a Levente-szervezetben megmutatkozó súrlódások egyértelművé tették,

hogy az ifjú korosztályok bevonása e csoportképző folyamatba nem volt lehetséges. Így került napirendre az önálló német ifjúsági szervezet létrehozásának igénye, amelynek megvalósítására az 1930-as évek elején az MNNE-n belül létrejövő, informális Német Munkaközösségben előtérbe kerülő, később a Volksbund megalapítását megvalósító, fiatalabb generáció tette meg az első lépéseket. A majdnem egy évtizedes előkészítést követően azonban csak az ún. bécsi népcsoport-egyezmény révén előálló, megfelelő politikai konstelláció teremtette meg a lehetőséget a Német Ifjúság (Deutsche Jugend, DJ) elnevezésű, önálló német ifjúsági szerveződés megalapítására. (Vitári 2020, Vitári 2021)

A DJ háborúban fogant, így miközben kiépítésre várt a teljes horizontális és vertikális szervezeti struktúrája, amely kézzel fogható eredményeket 1943-tól mutatott, illetve az egyesületi tevékenység kialakítása, a szervezet működésén belül azonnal előtérbe került a háborús segélyszolgálat, amely egyúttal a Hitlerjugend mintájára megvalósítandó világnézeti nevelést és testi felkészítést is hátráltatta. A DJ háborús tevékenységei viszont széles palettán mozogtak, még ha volumenük a birodalmi szint közelébe sem érhetett.

A „haza háborús gazdasági szolgálata"

Mindamellett, hogy a kezdetben illegális, majd legalizált, s végül a kötelező sorozások révén a magyarországi németek közvetlen humánerőforrást biztosítottak a Fegyveres-SS-be és a Wehrmachtba bevonuló fiatalok révén, akik egyben – tagság esetén – a DJ legidősebb korosztályába is tartoztak, a háborús erőfeszítésekből a birodalmi német igények mentén a hazai frontnak is ki kellett vennie a részét.[1] A népcsoportvezető 1942 áprilisában hirdette meg a „Haza Háborús Gazdasági Szolgálatát" (Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat), s rövid időn belül felállt az ezt irányító apparátus is. A szolgálatban való részvételt a német népért folytatott tiszteletszolgálatnak tekintették (Ehrendienst am deutschen Volke), csak úgy mint Németországban, amelynek fő

[1] Aufruf des Landesjugendführers zum WKH, *Deutsche Zeitung* (DZ), 24. Mai 1942, 4. Merkblatt.

célja a végső győzelem kivívása volt.[2] A segélyszolgálat lényege mind Németországban, mind pedig Magyarországon az volt, hogy a több ezer bevonuló német munkáját azoknak kellett elvégezniük, akik odahaza maradtak. (Schulze 1942:157-160.) A Volksbund elgondolása szerint – követve a német példákat – a totális háború, amit Németországban hivatalosan egyébként csak 1943 októberében hirdettek meg, totális hadigazdálkodást követelt meg, minden talpalatnyi föld megművelését. A népcsoport saját értékelése szerint a segélyszolgálat már a megalakulás évében fontos lépéseket tudott tenni, s érezhető volt a termelésnövekedés, de az igazi áttörés az 1943-as évben következett be. A Német Legénység (Deutsche Mannschaft, DM), illetve ahol nem volt, ott a helyi Volksbund-vezető által toborzott önkéntes munkaszolgálatot a nők és a gyerekek végezték el. Miután a németek vidéken jól szervezett gazdasági rendszert tartottak fenn, amelyben a szolidaritás mesz-szemenően érvényesült, a háborús segélyszolgálat túlnyomórészt e társadalmi-gazdasági rend DJ-tevékenységgé való átstilizálását jelentette. Másrészt arra is rávilágított, hogy az ifjúság korábbi, főleg a DJ megalakulása előtti kulturális meghatározottságú tevékenysége végérvényesen átadta helyét a német birodalmi érdekek kiszolgálásának.[3]

A munkák elsődlegessége miatt a DJ nyári szolgálati rendjét 1942-től fokozottan a háborús segélyszolgálat igényeinek megfelelően állították össze, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a testgyakorlásra fordítható szolgálatot heti egyben maximálták, világnézeti oktatást pedig esős napokon tartottak, amikor nem lehetett a szabadban dolgozni.[4] Mivel azonban ezek a tevékenységek addig sem érték el a ter-

---

[2] Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt; Erntehilfe. *Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn*, 3 (1944) 8, 694.

[3] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 7972. sz., B.kt. 1942, Budapest, 1942. május 8. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9.; Erntehilfe. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 8, 694–695. o.; Aussenpolitischer Gesamtbericht über die Nationalitäten, Budapest, 16. Juli 1943, PAAA, R 100 397; Vor einem Jahr, am 1. Februar 1942 trat ein Tanzverbot für alle VDU-Mitglieder in Kraft. *Jugend voran,* 1 (1943) 8 (Februar), 6.

[4] Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai

vezett szintet, a háborús tevékenységek valószínűleg még inkább elsorvasztották őket.

A segélyszolgálat szervezetének élén az országos földmíves vezető, Metzger Frigyes állt.

A munkák összehangolására a központi törzsben a Volksbund érintett vezetői vállalkoztak: az országos földműves vezető (Országos Földművelési Hivatal), a szakgazdasági vezető (Fachwirtschaftsführer, Szakmai Gazdálkodás Hivatala), a DM-vezető, a nővezető (Országos Nővezetőség) a Német Népsegély (Deutsche Volkshilfe, DV), a Propaganda- és Sajtó Főhivatal, a Szervezési Főhivatal, az Országos Iskolaügyi Hivatal, a Jogvédelmi Főhivatal, az Országos Egészségügyi Hivatal és az országos ifjúságvezető, illetve lányvezető. Mivel Magyarország javarészt mezőgazdasági ország volt, az országos földműves vezető szerepe kulcsfontosságú volt, hiszen az ő ellenőrzésével állapították meg az elmaradt munkákat. A szakgazdasági vezető gondoskodott a termelőeszközök karbantartásáról és javításáról. A WKH szervezete éppúgy kiterjedt az alsóbb és középső igazgatási szintekre, mint a Volksbund és tagozatai szervezeti struktúrája. Területi járási és helyi törzsek álltak fel. A vezetők hivatalosan korlátlanul rendelkeztek minden emberi, állati és gépi erővel, ha valahol felmerült annak szükségessége.[5]

A felhívást minden némethez, s nemcsak a Volksbund tagjaihoz intézték, s házról házra járva kötelezvényt íratták alá velük, hogy feltétel nélkül minden WKH-munkát elvállalnak, ha arra kerül a sor. A részvételre így köteles volt minden 15 és 60 év közötti „néptárs", akiknek hetente legalább egy-két nap részt kellett venniük a kijelölt munkákban. Így a szolgálat a DJ esetében sem korlátozódhatott csak a szervezet tagjaira, hanem elvileg minden „német vérű" ifjúra kiterjedt. Aki erre nem volt hajlandó, az kizárta magát a népcsoport védelme alól. Ez pedig egyúttal burkolt tagtoborzást is jelentett, hiszen jelentősen emelte a be nem lépőkre nehezedő nyomást. Azokban a

---

1942, 4. o. Merkblatt

[5] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 7972. sz., B.kt. 1942, Budapest, 1942. május 8. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9.; Der wirtschaftliche Kriegsdienst der Heimat. *Nation und Staat*, 16 (1942) 10–11, 381.; Erntehilfe. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 8, 694–695.

gazdaságokban, ahol csak nők voltak, intézőt küldtek ki, s mind az állatokat, mind pedig a munkagépeket közösségi használatba vették.[6]

A nyári munkák elvégzésére az ifjúságnak leginkább az iskolai része jött szóba, hiszen ők rendelkeztek a legnagyobb szabadidőkapacitással. A szolgálat jelentős mértékben hárult a lányokra, akik a hatásvadász jelentések szerint maguk is olyan lelkesek voltak, hogy többen jelentkeztek mezőgazdasági munkákra, mint ahánynak munkát tudtak adni. A munkákat nem központi irányítás és elosztás alapján végezték, hanem a helyben felmerülő igények szerint. A leányok a hiányt szenvedő Volksbund-családok csecsemőgondozásban, gyermeknevelésben, háztartásvezetésben, főzésben és kerti munkában való megsegítésére, párnapos tanfolyamokra is járhattak.[7]

A kedvezményezettek között nemcsak a Volksbund tagjait találjuk, hanem a hadbavonult magyarok családjait is, összességében mindenkit, aki szegény sorsa következtében arra rászorult, akár magyar, akár német volt. A magyar parasztok támogatása nyilván összefüggésben állt azzal az évszázados gyakorlattal, hogy egy-egy település etnikumai együttesen alkottak gazdasági rendszert. A vagyonosabbak kötelesek voltak napszámot fizetni, s az ebből befolyó összegből a helyi csoportvezető az arra rászoruló önkéntes munkaszolgálatosokat díjazta.[8]

Magyarország agrárjellege miatt a szolgálat legfőbb megnyilvánulási formája a Németországból jól ismert aratási segélyakció (Erntehilfe) volt. Megművelték a frontkatonák földjét, lekaszálták rétjeiket, gyógynövényeket gyűjtöttek, karban tartották a selyemhernyó-

---

[6] Uo.; Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt; Die deutschen Volksgruppen im Umbau. Ungarn. *Nation und Staat*, 16 (1942) 3, 95.

[7] Jahresbericht über die Mädelarbeit in Ungarn. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt; Ausbildung unserer Kriegshilfsdienstmädel. *Jugend voran*, 2 (1944) 11, 2.

[8] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 10.192. sz., B.kt. 1942, Budapest, 1942. június 5. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9.

tenyészeteket vagy éppen pénzt gyűjtöttek különböző célokra. Akadt példa útépítésre vagy vízelvezetési munkákra, ócskavas- és hulladékgyűjtésre is.[9] A lányok fából és háncsból készítettek játékokat és különböző tárgyakat, amelyekkel többek között ellátták a Német Népsegély által fenntartott 400 aratási óvodát (Erntekindergärten, Kindertagestätten), amelyekben ugyancsak a DJ lány tagjai vállaltak munkát. Az ifjúlányok (10–14 évesek) főleg a gyógynövény-gyűjtéssel, gombaszedéssel, gyógynövények szárításával és csomagolásával foglalatoskodtak, parlagon fekvő területeken telepítettek ricinust és napraforgót. A feleslegessé váló zöldségek összegyűjtését is ők végezték, amelyeket a nőszervezet keretében aszaltak meg. Egyéb hasonló feladat volt a kalászválogatás, az ételhordás és felügyelés. A gyűjtőtevékenységek közé tartozott a sertéssörte gyűjtése a besztercei kefegyárnak.[10]

Mindez a Volksbund jelentéseiben és sajtójában sokkal grandiózusabbnak tűnt. Eszerint az aratási munkatáborokban, kezdetben nyolcórás munkanapokat teljesítettek, amelyeket hamarosan azonban túlórák követtek, amit a *Deutsche Zeitung* (DZ) propagandája alapján mindenki természetes fegyelmezettséggel teljesített, úgy tűnik elsősorban a Bácskában és Erdélyben. Az igazán munkaigényes időszakokban arra is sor került, hogy a hétköznapok mellett sorozatosan a

---

[9] Jahresbericht der Hauptabteilung I., Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt; Hegyháti járás főszolgabírájának jelentése a német nemzetiségi mozgalmak megfigyeléséről, 1941. október 1. – BML, IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 1940; Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak, Sásd, 1941. október 1. – BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 591/1941; Jahresbericht über die Jungmädelarbeit in Ungarn. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398.

[10] Jahresbericht der Sozialabteilung [Mädel] und Jahresbericht über die Mädelarbeit in Ungarn. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Die DJ. *DZ*, 22. Februar 1944, 5.; Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt; Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 3910. sz., B.kt. 1944, Budapest, 1944. március 10. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9.

vasárnapi munka is általánossá vált. Az újság szerint a mindennapi tevékenységnek a világnézeti foglalkozások és a testi felkészítés is szerves részét képezte. Mivel ezen a módon rengeteg városi gyerek végzett munkát vidéken, a parasztok szkeptikus hozzáállása is megváltozott, ezért a népközösség szempontjából is nagyon fontos intézménynek bizonyult a háborús segélyszolgálat.[11] Mindebből vélhetően nem sok mozzanat állt köszönő viszonyban a valósággal.

A szolgálati beosztás rövidebb és hosszabb, helyi és távoli segélyszolgálatot különböztetett meg. Az ifjak beosztásánál az életkori sajátosságok figyelembevételével jártak el. Így a 15 év alatti gyerekek csakis a helyi szolgálatban voltak bevethetők. A testi épség megőrzése végett a helyi DJ-vezetők mellett a Volksbund illetékes egészségvezetőjét (Gesundheitsleiter) is be kellett vonni a szolgálati beosztás megtervezésébe. Ahol erre tömeges mértékben nem volt lehetőség, ott legalább azokat szándékoztak vizsgálatra küldeni, akiknek az alkalmasságát a felelős DJ-vezető megkérdőjelezte. A helyi bevetés során az ifjakat csapatosan vagy egyénileg is bevethették.[12] Olyan munkahelyre, amely nem volt naponta megközelíthető a szülői háztól, csak 15 évesnél idősebbeket vettek igénybe. A külső szolgálat esetén a tervek szerint egy-egy csapatot közösségi szálláson helyeztek el, amennyiben ez nem volt lehetséges, a helybéli házakban kerestek szállást. Fő szempont szerint ügyelni kellett arra, hogy a szállásadó nem lehetett „idegen fajú", tehát csak német parasztok jöhettek számításba. Az ellátást a munkaadó biztosította.[13]

A bevetések nagy részét maga a DJ is inkább helyi szinten képzelte el: a fiúkat a megerőltetőbb munkáknál szándékozták alkalmazni (szénamunkák, nyári és őszi aratás), a lányokat pedig kisegítő tevékenységekben (háztartás, aratási óvodák, stb.). Több napos hosszú

---

[11] Die Führerschaft des DJ-Bannes 6 „Siebenbürgen" im Arbeitslager. *DZ*, 24. August 1943, 4.; Der Landesjugendführer besichtigt die Erntelager. *Jugend voran*, 3 (1944) 2, 2.; WKH-Einsatz in der Batschka. Buchenwald. *DZ*, 14. August 1942, 4.; Erntehilfe. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 8, 695.

[12] Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.; Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt.

[13] Uo.

távú bevetést csak tanulók és egyes kézműves szakmák esetében tartottak elképzelhetőnek.[14]

Külső bevetésre csak azok jöhettek szóba, akik egy adott körzetben feleslegként jelentkeztek, így az ő bevetésükről járási szinten döntöttek a területi földműves vezető bevonásával. A külső bevetést a törzsvezető ellenőrizte ott, ahol több mint 15 fiatalt vetettek be egy faluban. A 15 fősnél nagyobb csoportok alkalmazásokat a területvezetőn keresztül az Országos Ifjúságvezetőségen is jelenteni kellett.[15]

Sokkal jelentősebb volt a külső bevetés a nemzetiszocialista nevelőotthonok esetében. 1942 nyarán az Újvidék melletti újfutaki (Mackensenhorst) közös táborban két hétig 105 fiú, 7 leány és 7 nevelő tette hozzá saját részét a gazdasági segélyszolgálathoz az otthonvezető Philippi Károly vezetésével. A nemzetiszocialista otthonok növendékeit ebben a tekintetben is szigorúbban kezelték, az ilyesfajta munkaszolgálat is katonás formában valósult meg. A napi fél ötös ébresztő után a szokásos reggeli sport, szobasorakozó, a zászló felvonása után és a reggeli után kezdődött a napi munka. A fizikai munka mellett előadásokra, szócsatákra, „szellemi csatákra" is sor került. A 12 teljesített munkanap során a növendékek 10.000 munkaórában 15 katasztrális hold kukorica és 7 hold napraforgó és ricinus kapálását végezték el. Ezenkívül faiskolában és gyümölcsös kertekben végeztek gyomlálást, a kastélyban és annak kertjében rendrakási munkákat, aratási előmunkálatokat.[16]

Az amúgy sem nagy volumenű segélyszolgálatos feladatok szinten tartása 1944-re már meglehetősen nehézkessé vált, különösen annak tudatában, hogy ebben az évben már a harmadik SS-akció zajlott. Ennek megfelelően a népcsoport a háborús tevékenységeket a Fegyveres-SS-ben és a Magyar Honvédségben szolgálatot teljesítő németek nagy számára is tekintettel csak úgy látta elképzelhetőnek, ha a magyar kormány a leventeköteles német ifjakat az 1944. nyári időszakban, vagyis júniustól október 31-ig felmenti a leventekötelezettség, és egyéb állami szolgáltatási kötelezettség alól, s az ifjakat a DJ vezetésé-

[14] Uo.

[15] Uo.

[16] Lehrer und Schüler im Ernsteinsatz. *DZ*, 1942, 10. Juli 1942, 3.; Bilder aus dem Pimpfenlager zu Mackensenhorst. *DZ*, 19. Juli 1942, 3.

re bízza, hogy elláthassa háborús szempontból fontos tevékenységét.[17] A munkaszellemtől itt sem állt távol a „munkaverseny" eszméje, így büszkén propagálták az Országos Ifjúságvezetőségben, hogy Dunacséb községben 50 ifjúleány 250 kg gyógynövényt gyűjtött, másutt pedig az ifjúlányok és az ifjabb fiúk (pimpfek) közösen 65.000 selyemhernyó tenyésztésében segédkeztek, amelynek eredményeként 26 kg kokont[18] nyertek. A szervezett kisegítő munkák mellett elvárt teljesítmény volt, hogy a fiatalok további önkéntes munkákra jelentkezzenek. Úgymond társadalmi munkában elvégezték a mezőgazdasági munkákat, rendbe tették a Volksbund létesítményeinek környékét stb.[19]

Az 1942-es jelentés szerint a DJ tagjai a gazdasági háborús szolgálatban a helyi munkákkal 420.000 munkaórát teljesítettek, amiből 3560 leány 200.000 órát vállalt magára. Basch 1944. évi rendes Volksbund-közgyűlésen elmondott beszédéből kiderül, hogy 1943-ban a WKH keretében az ifjúság már 500.000 munkaórát teljesített, amely a népcsoport által teljesített 4.379.000 összmunkaórának egy meglehetősen szignifikáns részét jelentette, az asszonyokra összesen két millió munkaóra esett. Továbbá 24 vagon szárított és préselt gyógynövényt és mákgubót gyűjtöttek és több mint 100 000 kg selyemhernyógubót állítottak elő, utóbbi az országos termelés 25 százalékát adta (1 ejtőernyőhöz például 30 kg selyemgubóra volt szükséges). Több ezer mintakertet és -gazdaságot nyitottak. 1943-ban vezették be a munkaszolgálatos könyvet is (Arbeitsdienstbuch), amelyben mindenkinek feljegyezték az adott teljesítményét.[20]

---

[17] Abschrift. Aufzeichnung. Betrifft: Wünsche der Deutschen Volksgruppe in Ungarn im Verhältnis der Volksgruppenführung zum Staat. [1944] – PAAA, R 100405.

[18] kokon: rovar báb fejlődési szakasza

[19] Jahresbericht der Sozialabteilung [Mädel]. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Die Jugend setzt sich freiwillig ein. *DZ*, 13. Juni 1943, 5.

[20] Jahresbericht der Hauptabteilung I., Jahresbericht der Organisationsabteilung [Mädel] für das Jahr 1942. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 3034. sz., B.kt. 1944, Budapest, 1944. február 25. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9; Jahrestagung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944) 3–4, 68.; Steztenbach 1944;

A WKH mellett az ország hadszíntérré változásával Budapesten és környékén a DJ közvetlen katonai segélyszolgálatot is ellátott. (Ravasz 2007: 52., Hingyi 1997) A német csapatok fennhatósága alatt a birodalomból ismert minták alapján Óbudán a DJ hely- és nyelvismeret alapján futárszolgálatot teljesített. Pest környékén akadályrendszerek felállításában segédkeztek, Pesterzsébeten és Kőbányán járőr- és figyelőszolgálatként alkalmazták a DJ csoportjait. Budapesten állítólagosan a kisebbeket 12 éves kortól a légvédelemhez és a Luftwafféhez osztották be. Az ideiglenes reptereken a leszálló gépeket szolgálták ki, a ledobott ejtőernyős tartályokat ürítették. A budaörsi BDM-leányok a budai várban berendezett német kisegítő-kórházakban segítettek. (Hingyi 1997: 264.)

A DJ szociális tevékenysége

A szociális munka a háborús körülményekből és annak jellegéből fakadóan a kulturális tevékenységhez hasonlóan a lányok esetében lényegesen előrébb tartott, mint a fiúknál, sőt szinte kizárólagos tevékenységi területükké vált. A fejlődést hátráltatta, hogy csak 1942 elején sikerült alkalmas személyt találni a szociális osztály vezetésére az Országos Ifjúságvezetőségen belül, addig jobbára csak a lányok birodalomban történő képzésre került sor.[21]

A szociális érzékenység és a szociális tevékenység külön területként való megjelenése egy ifjúsági szervezet munkájában már önmagában is jelezte, hogy itt a mozgalmiságon messze túlmutató, a népcsoport fiatalságát integratív módon kezelő szerveződéssel állunk szemben, amely a háborús erőfeszítések közepette a népcsoport gazdasági fennmaradását is kénytelen volt hatékonyan támogatni. Még ha Magyarországon a Német Ifjúság nem is vált olyan megkerülhetetlen tényezővé, mint a HJ Németországban, de szociális és a háborús segélyszolgálatban végzett tevékenysége még sem volt elhanyagolható. A pragmatikus megközelítésen túl pedig arra is alkalmas volt, hogy a népcsoportban a népközösségi szolidaritást középpontba helyező

Schönborn 1943: 827.

[21] Jahresbericht der Sozialbateilung. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398.

nemzetiszocializmusra is fogékonyabbá tegyen. Ez a fajta szolidaritás persze nem volt idegen ezt megelőzően sem, hiszen a faluközösségek közösségi életet fenntartó és szabályozó funkciója korábban is működtek, de talán éppen ebben az időszakban – a modernitás, az urbanizáció, a válságok hatására – erodálódóban volt.

Aratási óvodák

Az egyik legfontosabb feladat a szociális területen kétségtelenül az aratási óvodák működtetése volt, amelyre a Német Népsegély együttműködésében került sor, de a szervezés gyakorlatilag a DJ-ra hárult. Már korábban is léteztek ilyen jellegű intézmények a nyári mezőgazdasági munkákkal elfoglalt szülők segítésére. A Volksbund projektje újra dinamizálta ezt a programot.[22] Ezeknek az intézményeknek az elsődleges feladata az volt, hogy a nyári mezőgazdasági munkálatok idejére tehermentesítsék a családokat, hogy azok minden vegyértékükkel a többlettermelés szolgálatába álljanak, de működésük mégis multifunkcionálissá vált. Az egészen fiatal, óvodás korú gyerekek ugyanis a kezdeti tervek ellenére sem kerültek önálló alszervezetként a DJ-ba, de az aratási óvodák révén mégis megkezdődhetett némi közösségformálás, a németség megerősítése, ráadásul olyan körülmények közepette, hogy a szülői befolyás is kirekeszthető volt. Sok esetben itt tanultak először németül a gyerekek.[23] Ezen a módon ezek az óvodák alkalmasak lettek volna a nemzetiszocialista indoktrináció első morzsáinak elhintésére is, de ez a legnagyobb valószínűség szerint nem következett be.

Ennek egyik kézzel fogható oka az volt, hogy hiába próbált meg gondoskodni a DJ megfelelő személyzetről, és rendezett a leányok számára általában két hónapos tanfolyamokat, az általában 6 elemivel rendelkező kiszemeltek elegendő képzettség és érettség hiányában nem egy esetben még a játékos foglalkozásokat sem tudták megtartani. Az

[22] Tolna vármegye alispánja valamennyi járás főszolgabírájának, a dunaföldvári szolgabírói kirendeltség vezetőjének, Szekszárd, 1940. június 30. – TML, IV 417b, Völgységi járás főszolgabírájának közigazgatási iratai, 2941/1942.

[23] Jahresbericht der Sozialbateilung. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398.

esetek többségében azonban nem kevesen csak pár hetes, akár pár napos tanfolyamokon „készültek" fel nevelői feladataikra. Ilyen volt például az aratási óvodák számára 1942 nyarán a Waldheimatban megtartott tanfolyam, amelyen az óvodák országos referense (Landesreferntin für Kindergärten) vezetésével 35 leány vett részt a 11 napos képzésen, amelyen a nyári hónapokra szükséges anyagot dolgozták fel a résztvevők: dalokat, énekjátékokat, kör- és mozdulatjátékokat, megismerkedtek a kisgyermekekre vonatkozó legfontosabb információkkal, képzést kaptak elsősegélyből. Megtanultak barkácsolni (babakocsik, babaházak, fák, stb.). A gyakorlati képzés mellett világnézeti előadásokat hallgattak, nevelésről szóló előadásokat: gyermekbetegségekről, gyermektornáról, népmesék és népdalok megtanításáról, ünnepségek rendezéséről, szülői esték szervezéséről. A szakoktatókon kívül az Országos Nővezetőség vezetőségi tagjait ugyancsak az ilyesfajta tanfolyamok oktatói között találjuk.[24]

A szülők hozzáállása nagyon vegyes volt, de a hatósági megfigyelések szerint többségben voltak az elégedettek. Számtalan példát látunk azonban arra is, hogy maguk a szülők tartották távol – minden gazdasági kényszer ellenére – a gyerekeiket ezektől az intézményektől. Legjobb esetben is tanító vagy tanintézeti növendékeket tudtak alkalmazni gyermekfelügyelőnek, általában helyi lakosokat. Kivétel számba ment, ha ennél képzettebb személyeket nyertek meg. Baranyaszentgyörgyön a szászrégeni tanítóintézet Bereg megyéből származó növendéke látta el ezeket a teendőket.[25]

Az aratási óvodák Volksbund általi felállítása újabb konfliktusforrást eredményezett, mivel ilyeneket az egyes települések elöljáróságai is létesítettek, melyekbe a Volksbund-tagok tüntetőleg nem adták be gyerekeiket, tartva egyebek mellett a magyarosítási szándékoktól is. 1942-ben a Tolna vármegye alispánja valószínűleg a Volksbund aratási óvodáinak ellensúlyozására 33 településen rendelte el ilyen otthonok létrehozását, egyes helyeken két otthon felállítását. A gyermekotthonok vezetőiről a főszolgabíráktól minősítést is kért, ami

[24] Erntekindergärtnerinnen gehen an die Arbeit. *DZ*, 14. Juni 1942, 5.; Erntehilfe für unsere deutschen Mütter am Dorf. *DZ*, 11. Mai 1941, 4.; Eine Erntkindergärtnerin schreibt. *DZ*, 4. Juli 1941, 3.

[25] BML, IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 236/1943.

nyilván azt szolgálta, hogy a Volksbund alacsony színvonalú gyermekotthonait túlszárnyalják. Az elkülönülés, ezáltal még inkább kézzelfoghatóbbá vált. Azokon a településeken, ahol működött rendes óvoda óvónővel, a színvonalbeli különbség is jóval feltűnőbb volt.[26]

Mindazonáltal a legtöbbször két (július, augusztus), de legfeljebb három hónapos időtartammal működő óvodák 1941-től egyre növekvő számban nyitották meg kapuikat, és fogadtak be tizenegypár főtől kezdve akár több tucat gyereket is, gyakran már 2 éves korúakat is. Nagyobb településeken akár 100 gyerek is elhelyezésre került ilyen óvodákban. Az idegenkedés miatt leggyakrabban valóban csak a Volksbund-tagok gyerekei jártak az óvodákba, a „vezéregyének" gyerekei a propagálás miatt sem maradhattak távol. Magyar nemzetiségű gyereket csak elvétve írattak be.[27]

1941-ben 78 községben hoztak létre aratási óvodákat, jóllehet a kérelmet több mint 100 óvodára adták be, s a belügyminiszter meg is adta az engedélyeket. Valószínűleg a gyermekfelügyelők elégtelen száma miatt nem tudták megnyitni az összes intézményt. 1942 júniusában már 130 aratási óvoda működött, s további 72 felállítása volt folyamatban. 1942. augusztus legvégére országosan már 400 ilyen óvoda állt. 1943-ra úgy tűnik, hogy már csappant az érdeklődés, ami a színvonal megoldatlan kérdése mellett nyilván a háborús hangulatváltozásra is visszavezethető volt. De még ekkor is 339 aratási óvoda működött.[28]

---

[26] Uo.; Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Sásd, 1941. augusztus 2. – BML, IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 53. doboz, 1941.; Tolna vármegye alispánja valamennyi járás főszolgabírájának, a dunaföldvári szolgabírói kirendeltség vezetőjének, Szekszárd, 1940. június 30. – TML, IV 417b, Völgységi járás főszolgabírájának közigazgatási iratai, 2941/1942.

[27] Jahresbericht der Sozialabteilung [Mädel]. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; BML, IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 236/1943.

[28] M. Kir. Belügyminiszter a vármegyék főispánjainak, Budapest, 1941. évi június hó 27-én - PML, IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja bizalmas iratai, 87/1941; 130.; BML, IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 236/1943; Leistungsübersicht der deutschen Volksgruppe in Ungarn, 14. August 1943 – PAAA, R 100429; Erntekindertagesheime. *DZ*, 20 Juni 1942, 4.; Ein Tag im Erntekindergarten. *DZ*, 30. August 1942, 5.; Der Weg frei für die DJ. *DZ*, 21. Oktober 1941, 4.

Irányított pályaválasztás

A Németországban ellesett népcsoporton belüli foglalkozásirányítás és -tanácsadás szervezett formában nem működött, egyes lépések inkább a sajtófelhívások útján jutottak el a címzettekhez, melyekben igyekeztek a vidéki élet fontosságára felhívni a figyelmet („Deutscher Junge, werde Bauer!" – Német fiú, légy földműves). Mindez azt mutatta, hogy a DJ sajtója nem egy esetben – a magyarországi körülményeket figyelmen kívül hagyva – sematikusan vett át birodalmi szólamokat, amennyiben a paraszti létformától elforduló, városba távozó ifjakról számoltak be,[29] amitől egyben a DJ pályaorientációs törekvéseinek legitimálását is várták. Magyarországon az agrárius német miliőben ez alapvetően felesleges szlogen volt.

A népcsoport, az ország és a háború gazdasági érdekeit figyelembe véve célként jelent meg, hogy a divatos szakmák ellenében az ifjakat a gazdasági igényeknek megfelelő pályaválasztás irányába tereljék.[30] A lányok esetében a foglalkozásirányítás jobbára abban merült ki, hogy jelentkezőket toboroztak a birodalmi vidéki nőiskolákba (Landfrauenschule), hogy ott nyerjenek kiterjedt képzést a paraszti létformához szükséges ismeretek megszerzésével. A községi nővérek és a terhes tanácsadók által a falvakban tartott délutáni kurzusok pedig arra voltak hivatottak, hogy ráirányítsák a lányok figyelmét olyan fontos foglalkozásokra, mint a csecsemőápoló, kórházi nővér, illetve bába. E munkakörök ellátására a német faluközösségek régtől fogva nagy gondot fordítottak. Ez a németség létszámának, a népközösség gyarapításának céljával állt összhangban. Az érdeklődőket, azután ismét a birodalomba küldték, hogy ott részesüljenek megfelelő oktatásban. A munkaszolgálat iránt érdeklődő lányok pedig „házilányként" kaphattak elhelyezést a birodalomban. Németországi ápolónői-gondozónői tanfolyamra már 1941-ben toboroztak lányokat Hidas környékén.[31]

---

[29] Deutscher Junge werde Bauer! *Jugend voran,* 1 (1943) 8 (Februar), 1.

[30] „DJ" und Berufserziehung. *DZ,* 16. Oktober 1942, 3.; Berufserziehung in der Sozialarbeit der DJ. *Jugend voran,* 1 (1942) 6 (Dezember), 1.

[31] Jahresbericht der Sozialabteilung [Mädel]. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Baranya vármegye főispánja a Magyar Kir. Belügyminisztériumnak, Pécs, 1941. február 15. – BML, IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 63/1941;

1943-ban 15 fő betegápolói, 5 fő vöröskeresztes nővéri, 13 fő csecsemőápolói, 6 fő bábaképző, 4 fő óvónői, 6 fő szobalányi, 1 fő könyvtárosi tanfolyamra ment a birodalomra, 7 leány pedig vidéki női iskolába járt. 1943-ban a Birodalmi Ifjúságvezetőség a Birodalmi Élelmezési Renddel (Reichsnährstand) együttműködve 6 hónapos ifjúparaszti tanfolyamot kínált 17 évesek számára egy paraszti iskolán, illetve 14 évesek számára egy éves mezőgazdasági tanulóévet paraszti tangazdaságokban. Az akció meglehetősen nagy visszhangra talált, mivel a magyarországi DJ 49 fő részvételét jelentette le. Lányok utaztak továbbra is csecsemőgondozói, betegápolói, szolgálólányi, sportvezetői és több más hasonló tanfolyamra.[32]

1942-től egyelőre területileg szórványosan kezdődtek meg a Német Ifjúság szakmai versenyei (Berufswettkampf). Bár 1942 februárjában a felhívás országos versenyre szólt, azt vélhetően egyelőre nem tudtak az ország egészében lebonyolítani. 1942 nyarán egyedül Szatmárban rendeztek paraszti szakmai versenyt a leányok részére, akik az eddigre már megszokott külsőségek (reggeli gyülekező, zászlóbontás stb.) elmélet és gyakorlati feladatokban adtak számot jártasságukról, elsősorban a főzés, kerti munka terén.[33]

A továbbfejlődés révén a szakmai verseny is országos méretűvé bővült. 1944-ben az első országos háborús szakmai versenyen (Kriegsberufswettkmapf, KBWK), melyre a „Győzelem szolgálatában" jelszóval (Im Dienste des Sieges/Kriegsberufswettkampf der deutschen Jugend in Ungarn) került sor, négy feladatterületen mérhették össze tudásukat a résztvevők: szakmai gyakorlat, szakmai elmélet, világnézet és sport. A nagy publicitással bíró rendezvény az országos sportversenyhez hasonlóan hierarchikus felépítéssel bírt, így a kiválasztók

Pécsváradi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Pécsvárad, 1941. január 4. – BML, IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 1/1941.

[32] Namensliste der Mädel, die im Jahre 1943 zur Berufsausbildung ins Reich fahren – Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100 398; Volksdeutsche Mittelstelle an das AA, Berlin, 17. Februar 1943 – PAAA, R 100 396; Unsere Mädchen berichten von ihrer Berufsausbildung im Reich, *Jugend voran*, 2 (1943) 2, 6.

[33] Bannentscheid des bäuerlichen Berufswettkampfes in Sathmar. *Jugend voran,* 1 (1942) 1 (Juli), 3.; 1. Landesberufswettkampf der DJ. *Jungkamerad*, 4 (1942) 2 (Februar), 6.

révén helyi és regionális hatással is bírt, előtérbe helyezte a különböző szakmák fontosságát, megjelenítésükkel szimpátiát keltett irántuk, hosszú távon pedig a hazai német közösség gazdasági reprodukcióját is szolgálta, ezzel együtt pedig a népcsoport fennmaradását.[34]

„Ennek az első háborús szakmai versenynek a magyarországi német ifjúság szociális életakarata zárt kinyilvánításának kell lennie."[35] *„Nekünk, magyarországi németeknek a legfőbb parancs most így hangzik: a háborús kötelességünk kíméletlen és odaadó teljesítése. Katonáink legnagyobb harci teljesítményének és áldozatának szem előtt tartásával nekünk a hazában, a munka frontján kell magunkat a legnagyobb teljesítményekre felvérteznünk, hogy meg is tudjuk valósítani őket…".*[36] 250 helyi csoportból összesen 15.000 ifjú indult, akik a helyi és területi kiválasztókat követően jutottak el az országos döntőkbe. A 14–16 és a 16–18 évesek, illetve a szakiskolába járók 3 teljesítményosztályban vettek részt. A versenyszámokat 25 szakma szerint állították össze, az országos döntő március 4–5-én a mezőgazdasági szakmákból Hódságon, kézműves szakmákból Besztercén volt. Mindez jól mutatja, hogy a visszatért területeken a Németországból adaptált tevékenységek, s általában a DJ működése jóval előrébb járt, mint a trianoni ország területen.

A résztvevők több területen adtak számot tudásukról. A verseny komplex rendszerbe illeszkedését mutatta, hogy a belépőt alapvető sportkövetelmények teljesítése jelentette. Ehhez hasonlóan a makulátlan politikai magatartás igazolására kérték számon az alapvető világnézeti ismereteket. A verseny tényleges szakmai része két részből állt: a fiatalok bizonyították elmélet jártasságukat, majd következtek a gyakorlati feladatok. A parasztfiataloknak egy-egy feladatot kellett teljesíteni az istállóban, a földeken és az udvaron, a lányoknak a ház-

[34] Monatsbericht November 1944 des Hauptamtes Volksdeutsche Mittelstelle, PAAA, R 100899, H299368.; Bäuerlicher Kriegsberufswettkampf. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944) 5–6, 110.

[35] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 633. sz., B.kt. 1944, Budapest, 1944. január 14. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9; Kriegsberufswettkampf der deutschen Jugend. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944) 1–2, 27.; BFL, IV 402b, Központi járás főszolgabírájának általános közigazgatási iratai 1648/1944 és 2077/1944. Erster Kriegsberufswettkampf der deutschen Jugend in Ungarn, *DZ*, 8. Januar 1944, 3. o; *Jugend voran*, 2 (1944) 8, 1.

[36] Die deustche Volksgruppe in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 2, 138.

tartásban, a kertben és az udvaron.[37] 1944. január 9-én Basch megnyitó beszédében kiemelte, hogy a KBWK segítségével az Országos Ifjúságvezetőség is tisztába jöhetett az ifjúság szakmai teljesítményével, a tapasztalatokat kamatoztathatta a további előrelépések és a termelésnövelés érdekében, a legtehetségesebbeket pedig külön tehetségfejlesztéssel (Begabtenförderung) kecsegtette, amelyben 1944 későnyaráig 305 fő vehetett részt. A birodalmi Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) az egyes népcsoportokban lefolytatott országos szakmai versenyek 10 legjobbját az 1944-ben április 15. és május 1. között megrendezendő birodalmi ifjúsági szakmai verseny döntőjébe is meghívta.[38] Tilkovszky szerint a DJ „játékos formában igyekezett megkedveltetni a háborús gazdasági munkaszolgálatot, és a termelés fokozásért folytatott harcot a népi-német fiatalokkal, akikre egyre nagyobb teher hárult." (Tilkovszky 1978: 297–298)

1944 végére már ez a terület is teljes gleichschaltolás alá került, mivel Németország a munkabevetés főmegbízottjának (Generalbevollmächtigter für den Arbeisteinsatz) irányításával és helyi megbízottak alkalmazásával a teljes délkelet-európai térségben egységesíteni akarta a rendszert a térség maradék erőforrásainak kiaknázására.[39]

Téli segély

A birodalomból átvett népcsoporti szolidaritás gyakorlatilag minden egyes németre kiterjedő intézménye volt a téli segély (Winterhilfswerk, WHW), amely az egyébként is anyagi nehézségek közepet-

[37] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 3451. B. kt. 1944., Budapest, 1944. március 3. – MOL, K 149 (Belügyminisztérium), K 149-1944-651f9; Der gewerbliche Wettkampf. *Jugend voran,* 2 (1944) 10, 3.; Was ist der Berufswettkampf der DJ? *Jugend voran*, 2 (1944) 8, 2.

[38] Die deustche Volksgruppe in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 2, 139.; Grundzüge unserer Jugenderziehung. *Jugend voran*, 3 (1944) 2, 1.; Volksdeutsche Mittelstelle an das Auswärtige Amt, Berlin, 17. März 1944 – PAAA, Inland II C: Volksdeutsche Mittelstelle, 1943–1944, R 100 472.; Kriegsberufswettkampf der DJ. Südostdeutsche Rundschau, 3 (1944) 4, 375–377.; Wir waren am Reichsentscheid. *Jugend voran*, 2 (1944) 11, 4.

[39] Monatsbericht November 1944 des Hauptamtes Volksdeutsche Mittelstelle, PAAA, R 100899, H299368.

te élő, a téli időszakban még inkább szenvedő „néptársak" megsegítését szolgálta. A gyűjtési akciók végrehajtása valóban az ifjúság egyik emblémájává vált Németországban éppúgy, mint Magyarországon.[40] Propagálása pedig a közösségi identitás, egyben a németek elkülönülésének elősegítője volt, hiszen a hazai németség ebben a tekintetben – autonómia ide vagy oda – nem Magyarország rászoruló népességével vállalt szociális alapú szolidaritást, hanem kizárólag az azon belül elhelyezkedő német népcsoport szegényeivel, közvetve pedig a teljes német népközösséggel.

A téli segélyakció egy központi, 1941-ben a Budai Vigadóban megtartott rendezvénnyel, díszünnepséggel vette kezdetét még 1940 decemberében, ahol a német ifjak is szép számmal képviseltették magukat. A téli segély napján (1941-től mindig január elején) lányok és fiúk közösen járták az országot, s adakozó kedvet rövid helyi produkciókkal és előadásokkal is igyekeztek előmozdítani, néhány faluban az ifjúlányok bábszínházat is tartottak. Az 1941/42-es háborús téli segélyakció számára összesen 184 120 pengőt gyűjtöttek össze, a harmadik akcióban pedig már több mint 1 millió pengővel számoltak. Az Országos Ifjúságvezetőség példaként járt élen az adakozásban és kollektíven 1200 Pengőt adományozott a téli segély számára, s elvárta, hogy a DJ minden tagja hasonló áldozatvállalást hozzon a népcsoportért és végső győzelemért. Hasonlóan Sztahanov-jellegű fejlődésről számolt be a DZ a nagykárolyi nemzetiszocialista nevelőotthon növedékei esetében, akik az előző gyűjtés 300 pengőjéhez képest az 1942–

[40] Deutsche Jugend – Landesjugendführung, Bericht über die Arbeit vom 1. Januar – 1. April 1942 – BArch, R 1501/3334; BArch, R 43 II/1503, 17. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos politikai összesítő, 23.703. szám, Budapest, 1941. november 28. – MOL, K 28, 96. cs., K 28–194.II.–1941–26301. és 24.223. szám, Budapest, 1941. december 5. – MOL, K 28, 96. cs., K 28–194.II.–1941–26520. Az örömbe azonban némi üröm is vegyült, mert a belügyminiszter a gyűjtést csak a Volksbund bejegyzett tagjai között engedélyezte, de mivel a szervezet még mindig felépülőben volt, így csak a németség kisebbik részét érték el. Zur Lage der Volksdeutschen in Ungarn. Meldungen aus dem Reich, 19. Dezember 1940 – BArch, R 43 II/1503, 17. A DZ több felhívásban tette közzé a nap fontosságát.: vö. Aufruf des Landesjugendführers zum WHW-Tag der DJ. *DZ*, 15. Januar 1942, 3.; Jahresbericht der Hauptabteilung I., Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398.

43-as WHW számára 1222 pengőt adományoztak. A DJ minden Volksbund-területen gyűjtést rendezett, minden házat felkeresett az adományokért, hogy *„a tél folyamán egyetlen németnek se kelljen fáznia és éheznie"*. A gyűjtést természetesen saját körben is végrehajtották. Amit vártak, az nem alamizsna volt, hanem a felesleg leadása, komoly áldozatvállalás a szűkében lévő „néptársakért".[41]

A téli segélyakció kiegészítő részét képezte a DJ áldozati napja (Opfertag der DJ), amelyen a téli segélyhez hozzájárulva 68.000 pengőt gyűjtöttek össze. A DJ más gyűjtőakciókból is kivette részét. 1942 telére már nyáron elkezdődött a gyapjú- és téli ruhák gyűjtése. A gyűjtésből származó ruhaneműket a DV kapta meg, hogy adott időben szétossza azokat a rászorulók között.[42]

Egyéb

A DJ és a Német Népsegély közreműködésében további kisebb volumenű szociális programok is megvalósultak, melyek kivétel nélkül birodalmi adaptációk voltak. Így lányok láttak el segédszolgálatot anyák számára felállított üdülőkben, amely során az éppen kikapcsolódó anyák helyett az otthoni háztartást vezették. 1942-től indult a sebesült katonák 4–6 fős leánycsoportok által végzett meglátogatása is. Hasonló szociális program volt a Volksbund részéről az 1943-ban indított Katonasegély (Hilfswerk „Soldatenhilfe"), amelyben a fronton harcoló bajtársak hozzátartozóinak fokozottabb megsegítése volt a cél. 1944 végén pedig kilátásba helyezték a hadiárva-gondozás (Soldaten-Wasisenkinderfürsorge) teljes kiépítését, a gyerekek gyermekottho-

---

[41] Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 18.373 sz. B.kt. 1941, Budapest, 1941. december 5. – MOL, K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9; Jahresbericht der Sozialabteilung [Mädel]. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; WHW-Kalender 1943/44. *DZ*, 21. November 1943, 6.; Die Lage der deutschen Volksgruppe in Ungarn – Ein Rückblick auf das vergangene Jahr. *Nation und Staat*, 17 (1943) 7–8, 241.; Die Landesjugendführung geht mit gutem Beispiel voran. *DZ*, 15. November 1942, 5.; Zur Nachahmung empfohlen. *DZ*, 22. November 1942, 6.; WHW-Tag der DJ. *DZ*, 9. Januar 1942, 5.

[42] WHW Opfertag der DJ. *Jungkamerad*, 4 (1942) 2 (Februar), 5.; Deutsche Jugend! *DZ*, 26. August 1942, 3.

nokban, illetve nemzetiszocialista nevelőotthonokban való elhelyezését. Új területként jelentkezett 1942 nyarától az egészségügyi szolgálat megszervezése, amellyel a falusi ifjúság testápolási és higiéniai ismereteit akarták fejleszteni, illetve a lányok ismereteket szerezhettek a csecsemő- és betegápolásban.[43]

A német fegyveres erőknek biztosított humánerő mellett a DJ háborús segélyszolgálattal járult hozzá a háborús erőfeszítésekhez, melyeknek szerepe volt abban, hogy a DJ szervezetként való kiépítése és működtetése éppen a felfutás ideje alatt szenvedett kiköszörülhetetlen csorbát. A birodalomtól eltérően komoly katonai segélyszolgálatra nem került sor, mégha a Volksbund és a DJ sajtója igyekezett is ezt a látszatot kelteni. Mindazonáltal jelentéktelennek sem lehet tekinteni az elsősorban a visszatért területekre koncentrálódó programot. A mezőgazdasági munkákkal, gyógynövény-gyűjtéssel, selyemhernyótenyésztéssel, szeretetcsomag-készítéssel, sebesültgondozással, nevelői és háztartási feladatok ellátásával fémjelzett hazai segélyszolgálat legnagyobb részét azonban a leányok végezték. Az ő közreműködésükkel valósultak meg az aratási óvodák is, amelyek szintén a gazdasági tevékenység, egyúttal a többlettermelés elősegítését szolgálták. A Magyarországon kezdetleges formában megvalósuló irányított pályaválasztás elsősorban a háborús szakmai verseny révén mutatkozott meg a gyakorlatban.

A DJ szociális és háborús gazdasági tevékenysége azon túl, hogy a népcsoporton belüli szolidaritást stilizálta át a Volksbund teljesítményévé, kizárólag a birodalmi minták változtatás nélküli adaptációját jelentették, melynek a közösségi élmény kapcsán voltak ugyan a németség megtartása szempontjából előnyös vonzatai, de a mégis csak az érintett generáció egy részének birodalmi háborús céloknak való kiszolgáltatását jelentették. Mindez pedig már nagyon messze volt a Volksbund eredeti célkitűzéseitől.

---

[43] Jahresbericht der Sozialabteilung. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers – PAAA, R 100398; Ld. Aufruf des Landesführers der DJ zum Einsatz für die „Soldatenhilfe". *DZ*, 30. April 1943, 3.; Eröffnung des Hilfswerkes Soldatenhilfe. *Deutschtum im Ausland*, 26 (1943) 3–4, 70.; Die sozialen Leistungen der deutschen Volksgruppe in Ungarn. *Nation und Staat*, 18 (1944) 3–4, 80.

IRODALOM

Hingyi László (1997) A nagy-budapesti Deutsche Jugend katonai kisegítő tevékenysége. *Militaria,* 8 (1997), 264–267.

Ravasz István (2007) Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944-45-ben. In: Halmágyi Pál (szerk.): Harcok a Dél-Alföldön és Budapesten 1944-1945-ben. Az 1956-os forradalom Makón. A XII. és XIII. Makói emléknap és találkozó 2005, 2006. A Makói Múzeum füzetei. Makó 2007, 37–66.

Schönborn, Sepp (1943) Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppe in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 1943/11. sz., 820–827.

Schulze (1942) E. W. Schulze, Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat. *Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn*. 1942/3, 157–160.

Stetzenbach, D. (1944) Der wirtschaftliche Kriegsdienst der deutschen Volksgruppe in Ungarn.

Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn., 1944/2, 144–146.

Tilkovszky Loránt (1978) Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Budapest, Kossuth Kiadó

Vitári Zsolt (2012) A Hitlerjugend és Délkelet-Európa, Budapest, Gondolat.

Vitári Zsolt (2020) Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest, 143–166.

Vitári Zsolt (2021) A magyarországi Német Ifjúság engedélyezése, legalizálása és ellenőrzése. *Századok* 155 (2021) 1, 135-175.

Korabeli cikkek

„DJ" und Berufserziehung. *Deutsche Zeitung* (*DZ)*, 16. Oktober 1942, 3.

1. Landesberufswettkampf der DJ. *Jungkamerad*, 4 (1942) 2 (Februar), 6.

Aufruf des Landesführers der DJ zum Einsatz für die „Soldatenhilfe". *DZ*, 30. April 1943, 3.; Eröffnung des Hilfswerkes Soldatenhilfe.

Deutschtum im Ausland, 26 (1943) 3–4, 70.; Die sozialen Leistungen der deutschen Volksgruppe in Ungarn. *Nation und Staat*, 18 (1944) 3–4, 80.

Aufruf des Landesjugendführers zum WHW-Tag der DJ *DZ,* 15. Januar 1942, 3.

Aufruf des Landesjugendführers zum WKH, *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt.

Ausbildung unserer Kriegshilfsdienstmädel. *Jugend voran*, 2 (1944) 11, 2.

Bannentscheid des bäuerlichen Berufswettkampfes in Sathmar. *Jugend voran,* 1 (1942) 1 (Juli), 3.

Bäuerlicher Kriegsberufswettkampf. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944(5–6, 110.

Berufserziehung in der Sozialarbeit der DJ. *Jugend voran,* 1 (1942) 6 (Dezember), 1.

Bilder aus dem Pimpfenlager zu Mackensenhorst. *DZ*, 19. Juli 1942, 3.

Der gewerbliche Wettkampf. *Jugend voran,* 2 (1944) 10, 3.

Der Landesjugendführer besichtigt die Erntelager. *Jugend voran*, 3 (1944) 2, 2.

Der Weg frei für die DJ. *DZ*, 21. Oktober 1941, 4.

Der wirtschaftliche Kriegsdienst der Heimat. *Nation und Staat*, 16 (1942) 10–11, 381.

Deutsche Jugend! *DZ*, 26. August 1942, 3.

Deutscher Junge werde Bauer! *Jugend voran,* 1 (1943) 8 (Februar), 1.

Die deustche Volksgruppe in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 3 (1944) 2, 138–139.

Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 2 (1943) 1, 50.

Die deutschen Volksgruppen im Umbau. Ungarn. *Nation und Staat*, 16 (1942) 3, 95.

Die DJ im wirtschaftlichen Kriegsdienst der Heimat. *DZ*, 17. Mai 1942, 4.

Die DJ. *DZ*, 22. Februar 1944, 5.

Die Führerschaft des DJ-Bannes 6 „Siebenbürgen" im Arbeitslager. *DZ*, 24. August 1943, 4.

Die Jugend setzt sich freiwillig ein. *DZ*, 13. Juni 1943, 5.

Die Lage der deutschen Volksgruppe in Ungarn – Ein Rückblick auf das vergangene Jahr. *Nation und Staat*, 17 (1943) 7–8, 241.

Die Landesjugendführung geht mit gutem Beispiel voran. *DZ*, 15. November 1942, 5.

Durchführungsbestimmungen des Landesjugendführers zum WKH. *DZ*, 24. Mai 1942, 4. Merkblatt

Durchschlagender Erfolg der Aktion „Kinder aufs Land". *DZ*, 15. Juli 1941, 4.

Ein Tag im Erntekindergarten. *DZ*, 30. August 1942, 5.

Eine Erntkindergärtnerin schreibt. *DZ*, 4. Juli 1941, 3.

Erntehilfe für unsere deutschen Mütter am Dorf. *DZ*, 11. Mai 1941, 4.

Erntehilfe. *Südostdeutsche Rundschau.* Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn, 3 (1944) 8, 694–695.

Erntekindergärtnerinnen gehen an die Arbeit. *DZ*, 14. Juni 1942, 5.

Erntekindertagesheime. *DZ*, 20 Juni 1942, 4.

Erster Kriegsberufswettkampf der deutschen Jugend in Ungarn, *DZ*, 8. Januar 1944, 3. o; *Jugend voran*, 2 (1944) 8, 1.

Grundzüge unserer Jugenderziehung. *Jugend voran*, 3 (1944) 2, 1.

Jahrestagung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944) 3–4, 68.

Kriegsberufswettkampf der deutschen Jugend. *Deutschtum im Ausland*, 27 (1944) 1–2, 27.

Kriegsberufswettkampf der DJ. Südostdeutsche Rundschau, 3 (1944) 4, 375–377.

Lehrer und Schüler im Ernsteinsatz. *DZ*, 1942, 10. Juli 1942, 3.

Unsere Mädchen berichten von ihrer Berufsausbildung im Reich, *Jugend voran*, 2 (1943) 2, 6.

Vor einem Jahr, am 1. Februar 1942 trat ein Tanzverbot für alle VDU-Mitglieder in Kraft. *Jugend voran,* 1 (1943) 8 (Februar), 6.

Was ist der Berufswettkampf der DJ? *Jugend voran*, 2 (1944) 8, 2.

WHW Opfertag der DJ. *Jungkamerad*, 4 (1942) 2 (Februar), 5.

WHW-Kalender 1943/44. *DZ*, 21. November 1943, 6.

WHW-Tag der DJ. *DZ,* 9. Januar 1942, 5.

Wir waren am Reichsentscheid. *Jugend voran*, 2 (1944) 11, 4.

WKH-Einsatz in der Batschka. Buchenwald. *DZ*, 14. August 1942, 4.

Zur Nachahmung empfohlen. *DZ*, 22. November 1942, 6.

Levéltári források

Szövetségi Levéltár, Berlin (Bundesarchiv, BArch)
R 43 II/1503, R 1501/3334
Külügyi Levéltár, Berlin (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, PAAA)
R 100 396, R 100 397, R 100398, R 100405, R 100429, R 100 472, R 100899
Budapest Főváros Levéltára (BFL)
IV 402b, Központi járás főszolgabírájának általános közigazgatási iratai 1648/1944 és 2077/1944
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL)
K 28, 96. cs., K 28–194.II.–1941–26301
K 28, 96. cs., K 28–194.II.–1941–26520
K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9
K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9
K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9
Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (BML)
IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 1/1941
IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 63/1941
IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 591/1941
IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 817/1941
IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 1940
IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 1941.
IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 236/1943
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (PML)
IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja bizalmas iratai, 87/1941
Magyar Nemzeti Levéltár Tolnai Megyei Levéltára (TML)
IV 417b, Völgységi járás főszolgabírájának közigazgatási iratai, 2941/1942

Kalmár Miklós

A NEMZETISZOCIALISTA ELIT PIHENŐHELYE

Absztrakt
Adolf Hitler 1923-ban járt először a Bajor-Alpokban fekvő idilli kisvárosban, Berchtesgadenben. A természet látványa, továbbá a hely elhagyatottsága annyira elbűvölte, hogy évről évre visszatérő vendég lett. Azonban más is motiválta a politikust: a helyi legenda szerint a közelben nyugszik Nagy Károly császár, akinek országára a Führer saját birodalma elődjeként tekintett. Közvetlenül a II. világháborút megelőző években hatalmas beruházások történtek a területen: megépült egy kormányzati repülőtér, a nemzetiszocialista elit prominens tagjainak házai, és Hitler impozáns, hegycsúcson álló teaháza is. A háború végóráiban a terület legnagyobb részét a brit Királyi Légierő a földdel tette egyenlővé, hogy ezzel jelképesen is kifejezze a nemzetiszocialista Németországnak és vezetőjének pusztulását.
Kulcsszavak: *Berchtesgaden, nyaraló, nemzetiszocializmus, elit, bombázás*

1945. április 25-én kora hajnalban a brit Királyi Légierő 359 Avro Lancaster típusú, négymotoros nehézbombázója, amelyhez a vadászkíséretet több mint száz North American P-51 Mustang biztosította, felemelkedett angliai bázisáról, hogy lebombázza Hitler „alpesi erődjének" központját. A repülőgépek Párizs érintésével érkeztek a Genfi-tó fölé, majd egyenesen Berchtesgaden felé fordultak. A német csapatok által uralt területek felett átrepülve, gyakorlatilag ellenállás nélkül érték el a célterületet. Obersalzberg környékén azonban heves légvédelmi tűzbe, valamint mesterséges ködbe kerültek. A fejlett célmegjelölő rendszernek köszönhetően ennek ellenére hihetetlen pontossággal sikerült kioldani a nagyjából 1400 tonnányi bombaterhet. Eközben a légvédelem mindössze két bombázót lőtt le, és további egynek kellett kényszerleszállást végrehajtania a francia főváros körzetében. A támadás reggel 10 és 11 között történt: miután felszállt a köd, nyilvánvalóvá vált, hogy a támadás totális pusztulást hagyott maga után: az SS-barakkok, Hermann Göring és Martin Bormann villája, továbbá

Hitler rezidenciája, a Berghof a földdel vált egyenlővé. Mindössze a Kehlstein csúcsán álló teaház és a távolabb elhelyezkedő Albert Speer-ház maradt épen. (Beierl 2005, 139) A romokat a bajor tartományi kormány 1952-ben felrobbantatta. (Wilson 2013, 202.)

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a háború vége előtt néhány nappal mi indokolhatott egy ilyen mérvű támadást. A válasz kézen fekvő: Goebbels propagandahálózata fennen hirdette, hogy az ellenállást a végsőkig kell folytatni. Hirdette, hogy a nemzetiszocialista állam Berlin esetleges eleste után sem fog kapitulálni, az „alpesi erőd" ugyanis készen áll átvenni a főváros szerepét. Ezt a hírt egy a helyszínen tevékenykedő, Berchtesgadenben tejesemberként dolgozó, brit ügynök, *„PW"* is megerősítette. Jelentése szerint köztudott, hogy az SS számára földalatti barakkokat építettek, s hogy háború utolsó ütközeteit ezen a vidéken fogják megvívni. (Beierl 2005, 136) A megjelölt helyszín pedig nem volt más, mint a nyári rezidencia, azaz az Obersalzberg és környéke. A Royal Air Force tehát nem a nyaralót szándékozott lerombolni; az esetleges ellenállási gócot akarták felszámolni. Valószínűsíthető azonban, hogy ez a hitleri diktatúra egyfajta jelképes megsemmisítése is volt: utolsó csapás a halálra ítélt diktátorra, akit saját birodalmának romjai nem csak jelképesen temettek maguk alá.

Hogyan lett egy szubalpin kisvárosból a Harmadik Birodalom „alpesi erődjének" központja?

Hitler a Bajor-Alpokban, Berchtesgaden közelében levő obersalzbergi nyaralójának története jól ismert. Kevesen tudják azonban, hogy miért éppen ezt a helyet választotta a Führer nyári rezidenciájának.
Berchtesgaden és a fölötte elhelyezkedő Obersalzberg az 1920-as évekre már jól ismert volt a német nyelvterületen. Elsősorban üdülőhelyként és gyógyhelyként tartották számon. Olyan nemzetközileg is ismert családok jártak ide kikapcsolódni, mint a Bechstein zongoragyártók, akik később saját birtokot is vásároltak a környéken. 1922 nyarán Arthur Schnitzler író, majd ugyanebben az évben Sigmund Freud bővítette az illusztris vendégek listáját. (Hanisch 2017) Adolf Hitler alig egy évvel később lépett először az Obersalzberg területére.

Az eseményt maga a diktátor mesélte el az 1942. január 16-ról 17-re virradó éjszakán, mégpedig a lengyelországi Farkasodú bunkerében.

A Führer a „hegyet" Dietrich Eckart szélsőjobboldali írónak és költőnek köszönhetően ismerte meg. Eckart 1923-ban, amikor a hatalmon lévő birodalmi elnök, Friedrich Ebert becsmérlése miatt bíróság elé idézték, nem engedelmeskedett a felszólításnak. A várható következmények elől a hegyekbe menekült, ahol párttársa, a szűk hazáját kiválóan ismerő bajor Christian Weber segítségével talált menedéket.

1923 tavaszán Hitler, Weber kalauzolásával kereste fel „harcostársát", Eckartot. A Führer így emlékezett vissza a történtekre: *„Folyamatosan emelkedett az út, úgy tűnt, sosem ér véget. Egy hóval borított, keskeny ösvényen mentünk. »Te – mondtam [Webernek – KM] – elment az eszed? Ennek az útnak sosem lesz vége? Azt hiszed, hogy meg fogom mászni veled a Himaláját? Hogy hirtelen hegyi kecske lett belőlem? Istenem, nem tudtatok ennél jobb helyet találni? Ha ez még egyszer ennyi ideig fog tartani, inkább megfordulok, lenn töltöm az éjszakát, és nappal mászom fel!« Ő erre azt mondta: »Mindjárt fenn vagyunk!« És hirtelen megláttam egy házat magam előtt: a Moritz-panziót. Másnap reggel felkeltem, már egészen világosban. Kimentem a verandára, és körbenéztem. Ez egyszerűen csodálatos. A kilátás az Untersbergre – leírhatatlan!"*(Hanisch, Ernst 2017: 11)

A természet hivalkodó szeretetét egyszerűen póznak minősítette a később birodalmi főépítésznek kinevezett, Hrel bensőséges viszonyt ápoló Albert Speer. Hitler, *„ha gyakran meg is csodálta a szép kilátást, inkább a szakadékok vonzerejét, mint a táj rokonszenves harmóniáját kedvelte. […] A hegymászást és az alpesi síelést elutasította: »Hogy lelheti örömét* itler*t bárki is abban, hogy a hegyvidéken tartózkodva mesterségesen hosszabbítsa meg a téli zimankót?« Hó iránti ellenszenve gyakran jutott kifejezésre, még jóval a katasztrófába torkolló 1941-42-es téli hadjárat előtt."* (Speer, é. n.: 55)

Akár igaza volt a mérnöknek, akár tévedett, az első látogatásától kezdve a pártvezér évről évre visszajárt Berchtesgadenbe és az Obersalzbergre. Azonban nem kezdett azonnal nagy volumenű tervezésbe és építkezésbe; a környéken csak „Herr Wolf" álnéven ismert politikus először bérelni szándékozott egy ingatlant. Több, obersalzbergi épület megtekintése után végül az úgynevezett Wachenfeld-ház mellett döntött. A hagyományos stílusban épített bajorországi nyaralót 1928-tól – havi 100 márkáért – egész évre bérbe vette. (Hanisch 2017, 12) Az épület kezdetben tökéletesen kielégítette „Herr Wolf" igényeit.

Négy évvel később, 1932 szeptemberében azonban vételi ajánlatot tett, majd 1933. június 26-án megköttetett az adásvételi szerződés: a dokumentum szerint a ház 40.000 márkáért került az időközben kancellárrá kinevezett Hitler birtokába. (Hanisch 2017, 12)

A viszonylag szerény méretű rezidencia csak 1935-ig maradt érintetlen. Ekkor a Führer elhatározta, hogy az épületet saját elképzelései szerint kibővíti: szakértői tanácsokat nem fogadott el, sőt, az alaprajzokat és a nézeteket is saját kezűleg vetette papírra. Mi több, a kivitelezés munkálatait is személyesen felügyelte. Albert Speer a következőképpen idézte fel ezeket az időket: *„Rajztáblát, fejes vonalzót és más rajzeszközöket hozatott velem, hogy a háza alaprajzát, nézeteit és metszeteit ő maga rajzolja meg. […] Csak két másik tervet készített ekkora buzgalommal: a birodalom új hadi zászlaját és saját államfői lobogóját."* (Speer, é. n.: 96) Az új épület a Berghof nevet kapta.

Az alaprajzi elrendezés nem volt túl szerencsés; a régi Wachenfeld-házat nem bontották le, hanem belefoglalták az új épületbe. Ennek eredményeképpen két nappali keletkezett: egy régi és egy új. Ezeket a Führer tervei szerint boltívvel kötötték össze. A helyiség azonban – dacára hatalmas méreteinek – alkalmatlanná vált diplomáciai fogadások tartására. További problémát okozott, hogy a magas rangú látogatók kíséretének nem készült dedikált tartózkodó helyiség. A kísérők kénytelenek voltak egy szűk, ennyi ember elhelyezésére alkalmatlan előtérben szorongani. Az emelet a magánvendégek számára volt fenntartva; a lépcső azonban a már említett nappali előterébe torkollt. A privát látogatók tárgyalás vagy fogadás esetén tehát csak ezt a helyiséget érintve, annak a hátterében hagyhatták el az épületet. Az átgondolatlan tervezés megbosszulta magát a híres, Untersbergre nyíló, óriási, süllyeszthető ablak esetében is: a diktátor ugyanis közvetlenül ez alá helyeztette a garázst, ahonnan igen gyakran jutott be benzinszag az épületbe. (Speer, é. n.: 96-97) Míg Speer lefitymálóan vélekedett a kibővített nyaralóról, Hitler meg volt elégedve művével: *„Attól féltem, hogy esetleg a méretei miatt nem illik majd a tájképbe, és nagyon boldog voltam, amikor láttam, hogy jól néz ki. Alapvetően azt akartam, hogy még nagyobb legyen."* (Hanisch 2017, 13)

Obersalzberg kiválasztása mellett azonban nem csak a valóban lenyűgöző panoráma szólt, hanem egy igen régi, helyi monda is, ame-

lyet Hitler minden bizonnyal ismert. Eszerint ugyanis Nagy Károly császár az Untersberg alatt alussza örök álmát, s amint az időt elérkezettnek látja, visszaállítja egykori hatalmas és dicsőséges birodalmát. A Führer által építtetett Berghof éppen ezzel a heggyel szemben helyezkedett el. A híres panorámaablakból közvetlenül a legendás helyszínre nyílt kilátás; a diktátor tehát egyenesen a Karoling-házzal vállalt kontinuitást. Nem lehet kérdéses, hogy önmagát a császár jelenkori utódjának tekintette, aki nem csak visszaállítja, hanem ki is terjeszti a középkori birodalom határait. (Speer, é. n.: 97 és Hanisch 2017, 12)

Hitler itt kialakított pihenőhelye miatt bővült a környék infrastruktúrája. 1933-ban, Ainringben átadták a Bad Reichenchall-Berchtesgaden repülőteret, amelyet kizárólag a kormányzat tisztviselői, továbbá diplomáciai delegációk használhattak. Hitler jelenléte paradox módon fellendítette az idegenforgalmat is: a berchtesgadeni régió 1933-ban nyilvántartott 6217 vendégágyából egy évvel később 10.540 lett, az eltöltött vendégéjszakák száma pedig triplájára emelkedett. (Hanisch 2017, 16) A Hitlert egyre inkább zavarta a sok kéretlen látogató. Ezért 1933 nyarán Heinrich Himmler, a bajor rendőrség parancsnokaként a következő felszólítást tette közzé: *„A lakosságot arra kérjük, hogy a népkancellár pihenésének érdekében szigorúan tartsa be a szabályokat, és ezáltal mindenki járuljon hozzá, hogy a népkancellár obersalzbergi tartózkodása a lehető legkellemesebben teljen. Fontos, hogy a házon kívül a felesleges zajokat, mint a hangos beszélgetést és éljenzést minden körülmények között mellőzzék. Messzemenően a szabályok megsértésének tekinthető a népkancellár távcsővel való figyelése is."* (Hanisch 2017, 16)

Bizonyos esetekben azonban a propaganda érdekei felülírták Hitler igényeit, vágyát a kényelemre, a kikapcsolódásra. Az SS időnként lehetőséget biztosított ugyanis arra, hogy a Führer csodálói elvonulhassanak a rezidencia előtt. A politikus ilyenkor egy kis magaslaton állt. Rámutatott egy-egy gyermekre az elvonulók között, akit sofőrje, Erich Kempka segítségével kiemeltek a tömegből, majd lefényképezték a diktátor karjában vagy mellette állva. Ilyen körülmények között született meg a „gyermekbarát Führer" képe (Speer, é. n.: 171)

Hitler személyes építészeti törekvései az Obersalzbergen a Berghof megtervezésével kimerültek. Hűséges titkára, Martin Bormann, azon-

ban költséget nem kímélve rajzoltatta az egyre újabb és újabb, a legkülönbözőbb funkciókkal bíró épületeket, amelyek lassan benépesítették az egykor oly gyéren lakott vidéket; mi több, a nagyhatalmú pártfunkcionárius, ha érdekei úgy kívánták, még a kisajátításoktól és a régi házak lebontásától sem riadt vissza. Az NSDAP nevében munkálkodó tisztviselő mintegy hét négyzetkilométernyi területet foglalt le, amelyet két védelmi zónára osztott: már a külső kerítésnél posztoltak a 2000 fős SS-őrség ((Hanisch 2017, 22. A szám az 1944-es évre vonatkozik.) tagjai, a belső ellenőrző körön pedig csak a legfontosabb vendégek léphettek be. Még a nemzetiszocialista nómenklatúra tagjai is kénytelenek voltak alávetni magukat a titkár intézkedéseinek: *„Obersalzberg valódi ura Bormann volt."* – sommázta többek véleményét Albert Speer. (Speer é. n.: 95)

Martin Bormann nem sok érzékkel rendelkezhetett a természet szépségei iránt: az erdei ösvényeket először széles, kavicsos sétányokká alakíttatta, majd leaszfaltoztatta. A szolgálatban lévő katonáknak, őröknek és adjutánsoknak külön kaszárnyát építtetett, a gépjárműveknek parkolóházat húzatott fel. A polgári alkalmazottak is kaptak egy-egy szerényebb lakóépületet. A civil vendégek számára felépült egy szálloda. A vég nélküli építkezések éjjel-nappal folytak, a munkaterületeket kivilágították, teherautók rótták az utakat és munkásbarakkok nőttek ki a földből: mindez pedig azért, hogy a titkár újabb és újabb eredményeket produkálva kerülhessen egyre közelebb Führeréhez és a vágyott hatalomhoz. A Bormann-nal szemben mindig is ellenséges érzelmeket tápláló Albert Speer, akitől olykor az intrika sem állt távol, nem egyszer tett célzást Hitlernek az egekbe szökő költségekre. A diktátor azonban erről tudomást sem vett: *„Ezt Bormann csinálja, nem akarok közbeavatkozni."* (Speer é. n., 96.) A mondatban rejlő rendreutasítást tökéletesen kihalló Speer kénytelen volt beérni a titkár háta mögötti gúnyolódással… (Speer é. n., 95-96.)

A Berghof közvetlen közelében csak azok a vezetők birtokolhattak ingatlant, akik magánemberként a legközelebb álltak a Führerhez; itt nem a katonai rang vagy a pártban betöltött funkció számított. A katonatisztek mellett így maradhatott ki e prominens körből Joseph Goebbels, holott családja egyfajta „nemzetiszocialista mintacsaládként" szere-

pelt a pártpropagandában. A „hegyen" csak Hitler, Göring, Bormann és Speer rendelkezett saját házzal. Az építésznek – memoárja szerint – eleinte csak egy kis vadászháza volt *„a bajor Alpok egyik távoli, magasan fekvő völgyében"*. (Speer é. n., 94.) A vadászház azonban - úgy tűnik -, elég nagy volt ahhoz, hogy munkatársaival itt dolgozhasson a Hitler megrendelésére készülő terveken. Itt alakították ki többek között a Berlin rekonstrukciójára vonatkozó építészeti elképzeléseket is.

Ez a ház Speer minden igényét kielégítette, az ott töltött idő alatt mindig nagyon jól érezte magát. A Führer azonban másképp rendelkezett: *„De hiszen nálam sokkal jobb dolga lesz. Családja rendelkezésére bocsátom a Bechstein-házat. Ott, az üvegezett verandán bőven lesz hely az irodájának."* (Speer é. n., 95.) Speer meghajlott Hitler akarata előtt: sőt, még hiúságát is legyezgette, hogy ezzel az intézkedéssel őt is a legbensőbb kör tagjává emelték. A diktátor azonban nem elégedett meg ennyivel: kedvencének (Sereny 1998) egy új házat építtetett, s éppen a vele oly feszült viszonyban lévő Bormann-nal. Ráadásul azt is engedélyezte, hogy a műteremként szolgáló épületet maga Speer tervezhesse meg. (Speer é. n., 95.)

1939 jelentős év volt az NSDAP számára: Hitler április 20-án töltötte be 50. életévét. A születésnap természetesen országszerte igen fontos eseménynek számított. A párt azonban igyekezett még emlékezetesebbé tenni a kerek évfordulót. 1937 áprilisában Martin Bormann, az obersalzbergi építkezések főfelügyelője úgy határozott, hogy az NSDAP egy különleges ajándékkal lepi meg a Führert. A pozícióját ezzel is megerősíteni kívánó politikus tisztában volt azzal, hogy a Hitler szinte rajong a modern technikai és építészeti vívmányokért, s azt is tudta, hogy a pártvezető mennyire szereti az Obersalzberget. Elhatározta tehát, hogy egy olyan épületet emeltet, amelyet szinte minden tekintetben lehetetlenség túlszárnyalni. A „Reichsleiter" 1937 áprilisának végén magához hívatta az obersalzbergi épületek tervezőjét, Roderich Ficket. A politikus előterjesztette elképzeléseit: a Kehlstein hegy csúcsán, 1834 méteres magasságban egy teaházat kíván építtetni. Olyat, amely illeszkedik a környezetbe, ugyanakkor elhelyezést biztosít a Führer és legbensőbb környezete számára.

Az épület – szinte egyedüliként az obersalzbergi építmények közül – átvészelte a II. világháborút, a mai napig látogatható, berendezésé-

ből azonban semmi sem maradt meg. Érdekes mementó: szinte a nemzetiszocialista rendszer megtestesítője. Reprezentatív és propagandisztikus célzatú: elkápráztatni hivatott bel- és külföldi látogatóit egyaránt. Nem megjelenésével vagy berendezésével, ezúttal nem is méreteivel, hanem elhelyezkedésével. Egyfajta technikai demonstráció. Olyan, amely akár képen ábrázolva is el tudja hitetni szemlélőjével, hogy építtetői a technikát a legmagasabb szinten uralják, és nem restek használni eszközeiket céljaik megvalósítása érdekében. Ha pedig ez igaz egy nyaralóépületre, akkor hatványozottan igaz a propaganda által oly gyakran sulykolt „élettér" kialakítására is. A tervezésnél a használhatóság semmiféle szempontjára, igényére sem voltak tekintettel: a településtől messzire, a hegytetőn emelt épületben még hálószobát sem alakítottak ki. Célját azonban elérte, propagandisztikus feladatát betöltötte. Mindez pedig érdemessé teszi az épületet arra, hogy alaposabb vizsgálat tárgya legyen.

A Kehlstein igen meredek, megközelítése csak egy szűk turistaúton keresztül volt lehetséges. A nagyhatalmú titkár, akit ráadásul az anyagiak sem korlátoztak, ezt semmiképpen nem hagyhatta érintetlenül. Konzultált Fritz Todttal, aki a német Autobahnok tervezőjeként szerzett magának hírnevet. A mérnök és a politikus már korábban is egyeztetett a Kehlsteinnel kapcsolatban: a Reichsleiter ugyanis eredetileg egy kilátót tervezett a hegycsúcsra. Az ehhez vezető utat Todt meg is tervezte. Minthogy azonban a kilátóból teaház lett, a korábbi útvonalterv sem volt többé megfelelő. 1937 nyarán, több helyszíni szemle után, Todt, Fick és Bormann megállapodtak a végleges tervekben: kezdetét vehette tehát az építkezés. A közelgő ünnep miatt igen rövid idő állt rendelkezésre: az átadást Bormann 1938 tavaszára tűzte ki. (Beierl 2005, 24.)

Az építkezés helyszínére való eljutáshoz, továbbá a majdani teaház eléréséhez kulcsfontosságú volt az oda vezető út megépítése. A konkrét nyomvonal tervezését Todt a hegyi utak alkotásában jártasabb osztrák Hans Haupnerre bízta. Haupner figyelme kiterjedt arra is, hogy az útról mindvégig a lehető legszebb kilátás nyíljon. A vonalvezetést bravúrosan úgy oldotta meg, hogy az mindössze egy hajtűkanyart tartalmazzon. A bizalmasok körében ismert volt ugyanis, hogy

Hitler különösen veszélyesnek tartotta ezeket az íveket. A domborzati viszonyok és a speciális igények 5 alagút építését tették szükségessé. (Beierl 2005, 55.) Ezek jelentősen megdrágították a beruházást. A kiadásokkal azonban nem kellett takarékoskodni.

Az osztrák mérnök nagyon érdekes koncepciót vázolt fel. Az általa tervezett út ugyanis nem érte el a Kehlstein csúcsát: több mint 100 méterrel az alatt, egy parkolóban véget ért. Martin Bormann eleinte élesen kritizálta az elképzelést. Haupner azonban meggyőzte arról, hogy az út célig való elvezetése komolyan rombolná a tájat és megváltoztatná a hely hangulatát. Bormann a Führer ismert, s a propaganda által hatásosan sulykolt természetszeretetére gondolva kénytelen volt támogatni az elképzelést.

A parkolóból a teaházig való eljutás tervét Haupner és Fick közösen vázolta fel. A gépkocsiktól egy gyalogos alagutat vezettek a hegy gyomrában, amely egy liftnél ért véget. A felvonó pedig egyenesen a Kehlsteinhausba vitte utasait. Bormannt lenyűgözte a javaslat. Olyan gondolat, olyan megoldás volt, amely feltételezése szerint ugyancsak a Führer szája íze szerint való: különleges és „technokrata". A táj szépségeit figyelmen kívül hagyó korábbi elképzeléssel szemben – az út nyomvonala és maga a Kehlsteinhaus épülete is a környék természeti jellegzetességeinek és hangulatának maximális szem előtt tartásával készült volna. A tervezés hatalmas munkája, amely magában foglalta az alpesi terep jelentette nehézségek leküzdését is, 1937. április 14-én kezdődött meg. (Beierl 2005, 20.) A teaház első rajzait Fick június 8-án mutatta be Bormann-nak. (Beierl 2005, 24.) A mérnök egy masszív, gránitból készített épület tervét tárta a politikus elé, aki szinte módosítások nélkül fogadta el azt. A különleges helyszín különleges alaprajzot eredményezett: az épület leghangsúlyosabb eleme egy nyolcszögű szoba volt, amelynek minden oldalán nyílt ablak, így lélegzetelállító körpanorámát biztosított a tájra. Természetesen több helyiség is rendelkezésre állt: egy kisebb szobából a Königssee-re nyílt kilátás, míg a déli oldalon hatalmas napozóterasz kapott helyet. A Haupner és Fick által javasol lift pedig közvetlenül az épület előterébe szállította utasait. (Beierl 2005, 24.)

A különleges helyszín különleges munkakörülményeket teremtett és különleges megoldások után kiáltott. A Kehlstein csúcsának alapte-

rülete túl kicsi volt, ezért a területet sziklarobbantásokkal kívánták a megfelelő méretűre növelni. A kirobbantott kövek azonban nem zuhanhattak a már épülő útra. Lehetővé kellett tenni, hogy azokat minél könnyebben el lehessen szállítani a helyszínről. A megoldás végül – némiképpen váratlanul – Bormann fejében született meg: ideiglenes kötélpálya építését rendelte el, amely egyben a felhasználni kívánt építőanyagot is szállította. (Beierl 2005, 27.) A mérnökök által 1270 m hosszúra tervezett felvonó 670 m szintet hidalt át. A magashegyi viszonyok miatt azonban már a megépítés is komoly nehézségeket okozott. A feladattal megbízott cég, a Majna menti Frankfurtban székelő Polensky&Zöllner a kivitelezés kezdeti, sok veszélyt magában rejtő szakaszában önkéntes munkásokat alkalmazott. Nagyobb részben éppen az önkéntesek erőfeszítéseiknek volt köszönhető, 1937. október 2-án átadhatták a kész kötélpályát. (Beierl 2005, 27.)

Az utat építő két cég, a Polensky&Zöllner és a Sager&Woerner vezetői azonban hamarosan kénytelenek voltak belátni, hogy a kívánt határidő még így sem tartható: a terep adta nehézségeket a tervezés során alábecsülték. A megoldást a dolgozók létszámának növelésében látták, s igyekeztek nagyobb tapasztalattal rendelkező munkaerőt alkalmazni. Ebben viszont nem mutatkozott hiány: az 1935-ben átadott Großglockner Hochalpenstraße építésén dolgozó osztrák munkavezetők és munkások a nagyon magasnak számító napibérért szívesen jöttek az Obersalzbergre dolgozni; a legfeszítettebb időszakban mintegy 1300 fő dolgozott az építkezésen. (Beierl 2005, 31.)

A kivitelezés következő fázisának középpontjában a német technikai fölény, illetve annak hivalkodó bemutatására szánt épületelem, a parkolóból a gyalogos alagúton keresztül elérhető lift építése állt. Erre ugyanis kiemelt figyelmet fordított a megbízó, Martin Bormann. A munka 1937. szeptember 27-én egy szervizalagút építésével vette kezdetét. Az alagút fúrása nagyon jó ütemben haladt, amikor nem várt fordulat következett: a befolyásos Reichsleiter változtatásokat követelt. A nehézségekkel mit sem törődve, mindenekelőtt az eredetileg 10 fősre tervezett liftkabin 15 fősre való bővítését kérte. Ehhez hatalmas, 23 m^2 alapterületű fülkére volt szükség. Esetleges vészhelyzet esetére pedig generátorokat kívánt elhelyezni a hegy belsejében. Utasítást adott arra is, hogy a parkolót a lifttel összekötő alagúttal párhuzamo-

san egy második, vész esetén használható járatot is építsenek. A kivitelezés felügyeletével megbízott mérnök, Dr. Alfred Reinhardt, kénytelen-kelletlen meghajolt a politikus kívánságai előtt: módosította a terveket, a már meglévő szakaszokat pedig az új követelményeknek megfelelően alakíttatta át. (Beierl 2005, 57.)

Maga a liftakna összesen 126 m mély lett, és mindössze 3 cm-t tér el oldalirányban a függőlegestől. 1938. május 4-ére készült el, s ezzel a Kehlsteinhaus legmerészebb beruházása készen állt funkciójának betöltésére. Megérkezett az eredetileg tengeralattjáró-motornak tervezett nyolchengeres M.A.N. dízel aggregát is, amelynek a vészhelyzeti generátor funkcióját kellett ellátnia. (Beierl 2005, 62.)

1938. szeptember 16-ára elkészült a teljes épület, a belső berendezések és a gépészet, valamint a felvezető út is. Bormann nagy reményeket táplált: arra számított, hogy Hitlert lenyűgözi az épület. Abba bízott, hogy a párton belüli pozíciója és befolyása tovább erősödik. Csalódnia kellett. A Führer, noha minden bizonnyal mély benyomást tett rá a Kehlsteinhaus, már a látogatás elején kijelentette, hogy a magassági, híg levegő nem tesz jót neki, így az új épületet csak időnként fogja látogatni. A titkár hiába próbálta a liftre vagy egyéb technikai különlegességekre irányítani a diktátor figyelmét: Hitler a felvonót kockázatos megoldásnak nyilvánította, s látszott rajta, hogy tériszonya van. Azt is felrótta, hogy a lift gépezetét rejtő, kiemelkedő tetőelem vonzhatja a villámokat, ami tovább növeli a teaházban rejlő veszélyeket. A magát egyre jobban indulatba hozó Führer arra sem enyhült meg, hogy az épület nyolcszögletes nagytermében helyezték el Benito Mussolini születésnapi ajándékát, egy különleges márványból készített kandallót.

A zord hangulat, a rosszat sejtető vélemények ellenére a Führer az elkövetkezendő években nagyon is gyakran látogatta a Kehlstein tetején álló teaházat. Sőt, számára – vagy birodalma számára – fontos embereket is felvitt oda. Megfordult többek között a Kehlsteinen Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője, Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, Albert Speer birodalmi főépítész, Joseph Goebbels propagandaminiszter és a szövetséges Olaszország külügyminisztere, Galeazzo Ciano gróf is. (Beierl 2005, 117.) A háború kitörése után Hit-

ler látogatásai megritkultak: mindössze egyszer, 1940. október 17-én kereste fel születésnapi ajándékát, hogy megmutathassa azt a belga király testvérének, Marie-José koronahercegnőnek. (Beierl 2005, 117.) A külföldi vendégek előtt a Kehlsteinhaus betöltötte hivatását: lenyűgözte látogatóit. Egyedül a berlini francia nagykövet, André François-Poncet fogalmazott meg kérdéseket és kétségeket az épülettel, pontosabban annak rendeltetésével és céljával kapcsolatban: *„Egy józan elme munkája, vagy egy olyan ember alkotta, aki nem tud szabadulni megalomániájától, akit teljesen hatalomvágya ural, aki a magányt keresi – talán a félelem áldozata."* (Hanisch 2017, 18.) A diplomata fején találta a szöget: a lenyűgöző tájba illesztett, hatalmas költségvetésből épített teaház csupán díszlet volt: a nemzetiszocializmus tökéletességének, felsőbbrendűségének és természetesen a „természetimádó Führer" kultuszának újabb kulisszája.

Hitlerrel ellentétben Eva Braun minden alkalmat megragadott, hogy ellátogasson a teaházba. A sportoknak gyakran hódoló szeretőt kevésbé érdekelte a ház „technokrata" volta, annál inkább szerette a természetet és azokat a túrákat, amelyeket a Kehlstein oldalában tett. Húga, Gretl 1944. június 3-án esküdött örök hűséget Hermann Fegelein SS-Gruppenführernek; az ünnepélyes eseményre a Berghofban került sor. A lagzi színhelye azonban a teaház volt. A Führer, noha Fegelein nem hivatalosan a sógorává vált, nem vett részt az ünnepségen. (Beierl 2005, 126.)

A gyéren látogatott épület, továbbá a hozzá vezető út tervezése és kivitelezése csillagászati összegeket emésztett fel. Már a beleölt munkaórák száma is elképesztő: összesen 7.320.232 órát töltöttek a munkások a kivitelezéssel, (Beierl 2005, 134.) a teljes projekt költségvetése pedig meghaladta a 29.696.000 birodalmi márkát; ez nagyjából 150 millió eurónak feleltethető meg. (Beierl 2005, 131.)

A Berghofban és melléképületeiben azonban a háború alatt is viszonylag gondtalanul folyt az élet. Nem voltak hiánycikkek, és nem létezett elsötétítés sem. Többnyire itt lakott Eva Braun, aki müncheni lakása helyett egyre többet tartózkodott a Berghofban. Albert Speer spandaui börtönévei alatt a következőképpen idézte fel az általa csak *„jómódú gyáros nyaralójaként"* aposztrofált (Speer 1999, 166.) hegyi ház

hangulatát: *„Mialatt mi fesztelenül álldogálunk a teraszon, a hölgyek rusztikus piros kockás párnákkal kibélelt nádfonatú nyugágyban heverésznek és napoznak, […] merthogy éppen a lebarnult bőr van divatban. […] Hitler polgári öltözékben jelenik meg; jól szabott, bár kissé túl feltűnő színű öltönyt visel, amelyhez nem illik a nyakkendője. […] Minden egyes vendéget külön, barátságosan köszönt. […] És mégis: ettől a pillanattól fogva megváltozik a légkör. A jelenlévők feszültek, érződik rajtuk az igyekezet, hogy jó benyomást tegyenek Hitlerre, aki pedig az Obersalzbergen éppenséggel oldott, minden szervilizmustól mentes hangulatot szeretne meghonosítani. […] Itt most ő csak házigazda, mi pedig a vendégei vagyunk. Ennek megfelelően a modora csupa szívélyesség, és mindent latba vet, hogy mi is fesztelenül, felszabadultan viselkedjünk."* Speer 1999, 167-168.) A jómódú nagypolgári családban nevelkedett Speer édesanyja, aki az építész gyermekeire vigyázott 1939-ben az obersalzbergi Speer-házban, egy alkalommal szintén meghívást kapott a Führertől a Berghofba. Lesújtó véleményét fia kommentár nélkül idézi: *„Micsoda újgazdag tempók! A teríték ízléstelen, a felszolgálás valóságos agyrém. Hitler borzasztóan kedves volt, de az egész helyből árad a parvenüség szelleme!"* Speer 1999, 169.) Speer azonban nem tagadta, hogy élvezte a hegyi életet. A börtönben szinte idillikus pillanatokat idézett fel: *„Mennyire élvezték a gyerekeim, amikor módját ejthettem, hogy beültessem őket a gyors BMW-sportkocsiba, és a Bormann által a sziklákba robbantott szerpentinen felszáguldjunk Hitler nyolcszáz méterrel magasabban fekvő sasfészkébe. Ha csak kinyitottam a kocsi ajtaját, már szaladtak, megrohamozták az üléseket, és minél jobban csikorogtak a kerekek az éles kanyarokban, ők annál hangosabban visítoztak, kacagtak örömükben."* (Speer 1999, 170.)

Némileg másképpen emlékezett az Obersalzberg hangulatára Rochus Misch, Hitler személyes testőrségének egyik tagja. A fiatalember kimondottan élvezte a „Főnök" nyaralójában töltött időt, és soha nem érezte mesterkéltnek az ott zajló társasági életet: (Misch 2018, 75.) *„A Berghofban töltött időt találtam a legélvezetesebbnek. […] Még munkavégzés során is inkább üdülőhely volt, mintha csak vakációra érkeztünk volna. […] Amikor nem voltam szolgálatban, rendszerint lesétáltam Berchtesgadenbe, és a hosszas csatangolás is a kedvenc időtöltéseim közé tartozott. Vasárnaponként néha misére mentem egy kollégámmal [Josef „Sepp" Dietrichhel – KM]. […] Mellesleg Eva [Braun – KM] is gyakran eljárt misére."* (Misch 2018, 78.)

A Führer Berchesgadenben – talán politikai, talán propagandisztikus megfontolásokból – igyekezett úgy viselkedni és a külvilág előtt úgy megjelenni, mintha egy demokratikus úton magas pozícióba került államférfi volna. Mint aki semmi esetre sem kíván szakítani a hagyományokkal, sőt, azokat maga is ápolja, tiszteletben tartja. Ennek egyik legékesebb példája, hogy tradicionális osztrák, illetve bajor bőr rövidnadrág is szerepelt a ruhatárában. Amikor pedig azt vette fel, testőrségének tagjai kénytelenek voltak alkalmazkodni hozzá, és hasonló viseletben megjelenni. *„Rendkívül hálás voltam, hogy a háború alatt sosem hordott bőrnadrágot, így nekem sem kellett felvennem ezt a hagyományos […] öltözéket"* – ironizál Rochus Misch. (Misch 2018, 78.)

Hitler távollétében egészen más élet folyt a Berghofon. Eva Braun, aki a legtöbb időt töltötte ott a prominensek közül, az épület nem hivatalos házigazdájaként átvette az irányítást: fiatalkori barátnőket hívott, zenés mulatságokat rendezett. Misch, aki 1940 októberében szintén az Obersalzbergen tartózkodott, tanúja volt egy ilyen alkalomnak: *„A limuzinok még el sem tűntek odalent a kanyargó úton, már meg is kezdődtek az előkészületek a mulatozásra. […] Hamarosan megjelent Eva, és hívott minket, hogy csatlakozzunk a többiekhez a nagy nappaliban. A lányoknak táncpartnerre volt szükségük. […] Szempillantás alatt partit szervezett, foxtrott zene szólt, és egy kis büfé várta a vendégeket. […] Egyvalami azonban tabu volt – sosem táncoltam Evával. Erre nem kerülhetett sor, ő a Führer nője volt."* (Misch 2018, 82.)

Az Obersalzberg ma kedvelt kirándulóhely: talán az egyetlen hely, ahol még lépten-nyomon tetten érhető a nemzetiszocialista korszak. Egy-egy falazat, felirat, út vagy híd a mai napig áll, és felidézi az emberiség talán legsötétebb óráit. A látogató feje felett, a szűk völgyek és hatalmas fenyvesek felett pedig a legtöbbször láthatatlanul, de ott van a Kehlsteinhaus, amely puszta létével figyelmeztet arra, hogy hová vezethet egy szélsőséges ideológia.

IRODALOM

Beierl, Florian M. (2005): *History of the Eagle's Nest*. Fordította: Atwood, Grace – Morgan, Suzanne M. – Harper, David. Berchtesgaden, Verlag Plenk.

Hanisch, Ernst (2017): *A Sasfészek és Adolf Hitler*. Fordító ismeretlen. Bad Reichenhall, Plenk Kiadó.

Misch, Rochus (2018): *Az utolsó szemtanú*. Fordította: Moczok Péter. Hajja és Fiai, Debrecen.

Sereny, Gitta (1998): *Albert Speer küzdelme az igazsággal*. Fordította: Liska Endre – Somogyi Pál László. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Speer, Albert (é. n.): *Hitler bizalmasa voltam*. Fordította: Liszkay Zoltán. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Speer, Albert (1999): *Spandaui börtönnapló*. Fordította: Szántó Judit. Budapest, Interpress.

Wilson, James (2013): *Hitler's Alpine Headquarters*. Barnsley, Pen and Sword.

Virányi Péter

HÁBORÚ PUSKÁK NÉLKÜL
HOGYAN LETT MÁRKA A NÁCI BIRODALOM?

Absztrakt
A propaganda történetén végigtekintve azt az összefüggést fedezzük fel, hogy nem más, mint a háború folytatása vagy helyettesítése másfajta technikával. Gyakran hozzájárul egy háború kirobbantásához. A propaganda a társadalmi kommunikáció egyik formája. Társadalmi termék, amelyet a társadalom tagjainak meggyőzésére állítanak elő. Szoros kapcsolatban van a politikai marketinggel és reklámmal. A politikai marketing fontos szerepet játszott a náci hatalom megszerzésében és az NSZDAP uralmának fenntartásában. Hitler kiemelkedő fontosságot tulajdonított neki. A Harmadik Birodalmat bátran tekinthetjük egy mindenre kiterjedő arculattal rendelkező, tudatosan kialakított, felépített brandnek, márkának. Azokra a kérdésekre keresem a választ, miszerint hogyan lett márka a náci birodalom, miképpen dolgozott és kommunikált a goebbelsi marketing.
Kulcsszavak: *propaganda, marketing, márka, arculat, Hitler, Goebbels.*

„A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, amelyik ízlik neki."
(Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij)

A Harmadik Birodalmat bátran tekinthetjük egy mindenre kiterjedő arculattal rendelkező, tudatosan kialakított, felépített brandnek, A márkastratégia ötlete, elemei Hitlertől származtak. A fogalmi keretek tisztázását követően, arra a kérdésre válaszolok, a formai követelmények figyelembevétele, a teljesség igénye nélkül, hogyan lett márka, milyen arculati elemekkel kommunikált a náci birodalom?

Fogalmi keretek

A propaganda a propagare latin szóból származik, melynek jelentése: „ültetni", „terjeszteni", „népszerűsíteni". A fogalom tartalmát tekintve ismert volt az ókori Görögországban éppen úgy, mint Rómában. A

görög színházakban előadott drámák erkölcsi, politikai tanításai propagandisztikus elemeket hordoztak. „A propaganda szó először a »Congregatio de Propaganda Fide«, a katolikus egyház 1622. június 22-én létrehozott, adminisztratív feladatokat ellátó szervezetének nevében jelent meg. A szervezet elsődleges feladata a nem katolikus területeken való hittérítés, a katolikus tanok terjesztése volt" (Virányi 2017: 55)[1]. „A Sacra Congregatio de Propaganda Fide létrehozását az kényszerítette ki, hogy Európa jelentős részén katonai eszközökkel nem lehetett megállítani a protestantizmus terjedését, ezért más eszköz után kellett nézni. [A propaganda] a hit vatikáni terjesztéséhez kapcsolódó jelenség, […] a területnövelést konnotálja, amit gyakran a hódítással kapcsolnak össze. Ritkábban a kertészeti gyakorlatra utal, ahogy az ültetéssel […] elősegítik a növények sokasodását. Kulturális gyakorlatként a propaganda nem kevesebbel foglalkozik, mint azokkal a módozatokkal, ahogy az emberi lények kommunikálnak, különös tekintettel a magatartásformák, a képek, a hitek előállítására és széles körű terjesztésére." (Auerbach–Castronovo 2014)

A magyar fordítás főnévi igenév, a szavak eredetiben igék. Az igék cselekvést, tevékenységet jelölnek, aktivitásokra utalnak, amelyek csak társadalomban léteznek. Vagyis társadalmi termék, társadalom szülöttje és csak ott működik. A propaganda a társadalmi kommunikáció egyik formája. De nem a társadalom egésze hozza létre, hanem mesterségesen állítják elő a társadalom tagjai számára. Hasonlóan a szervezeti-, avagy a tömegkommunikációhoz. Ha tovább megyünk ezen a logikai síkon, akkor Umberto Eco gondolataival is találhatunk összecsengést. Ő ugyan a tömegkultúráról írta, hogy a „kultúraipar mindig is hajlamos volt arra, hogy előre csomagolt hatásokat adjon el, hogy a termékhez mellékelje a használati utasítást, az üzenethez a kiváltandó reakciót". (Eco 1976) Érdekesnek tűnik, ha a kultúraipar szót behelyettesítjük a propagandával.

Kezdetben a propagandát főleg az új művészeti ágak, technológiai újdonságok népszerűsítésére használták. Például a reformáció idején sokat segített a nyomtatás elterjedésében. A lutheri új egyházszervezeteknek, őket szolgáló könyvekre volt szükségük. „Noha a fogalmat

[1] A Sacra Congregatio de Propaganda Fide, XV. Gergely pápa nevéhez kötődik

eredetileg a katolikus egyház hozta forgalomba, ezt követően az etimológiája egy döntő eltolódásra utal a francia forradalom idején, amikor a terminus jóval szekularizáltabb intézmények egész sorához kerül át. Ezt a fogalmat használták 1790-től kezdődően egész Európában mind a radikálisok, akik az Ész evangéliumát óhajtották terjeszteni, mind pedig az ellenforradalmárok, akik attól tartottak, hogy a 'propaganda', amelyet a 'gonosz újítók' által teremtett metaforikus szörnyként képzeltek el, viszályt fog szülni szerte a világon." (Hunt 1984: 41)

A *politikai propaganda* egyidős a politikai versengéssel és a politikai harccal. A modern politikai propaganda – az ideológia és a politika fúziójával, illetve a nyomdatechnika gyorsan terjedő eszközeinek felhasználásával – a francia forradalom idején jelent meg. Jean-Marie Domenach 1950-ben írt La propagande politique című munkájában így fogalmaz: „Akkor folyt le az első propaganda-hadjárat, s az volt az első háborús propaganda. Akkor szabadult fel és szervezkedett első ízben egy nemzet olyan doktrína nevében, amely egy csapásra az egyetemest célozta. Első ízben társul egy világnézet expanziója a bel- és külpolitikához, s e tény már önmagában természetszerűen kitermeli a propagandát." (Domenach 1973: 48) A propaganda történetén végigtekintve folyvást ezt az összefüggést fedezzük fel, vagyis hogy a propaganda tulajdonképpen nem más, mint a háború folytatása vagy helyettesítése egy másfajta technikával, netán hozzájárulás egy háború kirobbantásához.

A propaganda fogalmának meghatározása azért nehéz, mert nem alakult ki egységes vélemény sem a tárgyát, sem a feladatait illetően. Ezért a propagandáról – vagy az egyes részletkérdéseiről – szóló feldolgozásokban a legkülönfélébb értelmezési lehetőségek fordulnak elő. Azért van ez így, mert ez a tevékenység annyira szerteágazó és összetett, hogy nem lehet pár mondattal „jó" vagy „rossz" dologként beskatulyázni. Nem könnyű definiálni egy olyan jelenséget, ami ennyire intenzíven jelen van mindennapjainkban.

Karl Erik Rosengren, a svédországi Lund egyetem kommunikáció professzora szerint „propagandán nagyjából olyan, többé-kevésbé elfogult információt értünk, amit egy kormányzat vagy más hatalmi

pozícióban levő szervezet saját érdekei szolgálatára terjeszt". (Rosengren 2008: 201)

Anthony R. Pratkanis és Elliot Aronson amerikai pszichológusok a propagandán tömeges befolyásolást értenek, amely jelképekkel manipulál, és beveti a lélektan eszközeit. „A propaganda egy bizonyos nézet kifejtése azzal a végső céllal, hogy a befogadók tegyék magukévá a szóban forgó nézetet." Majd így folytatják: „A propaganda általában egy eszmerendszer, egy ideológia elfogadtatását szolgálja egy közönséggel, ha kell, hazugság és manipuláció útján." (Pratkanis–Aronson: 204)

Mielőtt még az első világháború tapasztalata mellékzöngékkel terhelte volna meg a propaganda megértését, a fogalomhoz kevésbé eldöntött jelentések társultak. Az atrocitásokról szóló hamis történeteknek és hazafias látványosságoknak az áradata 1914 és 1918 között nemzeteket és emberek tömegeit vezette egy elhúzódó háborúba. A propaganda első világháborús receptje így szólt: „Elfogult nézetek terjesztése, gyakran hazugság és csalás alkalmazása révén." (Pratkanis–Aronson: 204) „Németországban népszerű volt az a nézet – melyet Hitler is vallott –, hogy a szövetségesek remek propagandájuk miatt nyerték meg az első világháborút. Hitler képtelen volt elhinni, hogy az erős német hadsereget tiszta eszközökkel győzték le. Kellett lennie valami mágiának, amellyel a britek és az amerikaiak megverték ezt a legyőzhetetlen sereget – csak hadi eszközökkel ez nem történhetett volna meg. Ő egy ilyen varázsszert látott: a propagandát." (Múltkor 2018)

Az 1920-as és 1930-as évek közgondolkodását és tudományos gondolkodását a társadalmi kommunikációval kapcsolatban a lövedékelmélet (bullet theory) avagy injekcióstű modell jellemezte. Eszerint a média nagy és közvetlen hatást gyakorol az emberekre: a nyomtatott sajtóból, filmekből és filmhíradókból, köztéri plakátokból és a rádióból érkező üzenetek mintegy lövedékként csapódnak a közönség elméjébe, maradandó elváltozást okozva benne. Az elméletet a legkoherensebb formában Harold Lasswell kommunikációkutató fejtette ki az 1927-ben írt A világháború propagandatechnikái című munkájában. Lasswell arra volt kíváncsi, hogy az első világháborúban alkalmazott

propagandatechnikák hogyan tudtak tömeges véleményváltozást kiváltani, és ezzel lángba borítani Európát. A közönséget olyan egynemű masszának tételezte, amelynek valamennyi tagja egyformán reagál a lövedékként rá záporozó üzenetekre. A korabeli társadalomelmélet ténynek tekintette a személyes kötelékek meglazulását, a hagyományos identitások felbomlását, a társadalom atomizálódását (később a Riesman-i „magányos tömeg" megjelenését); ezáltal a közönség kiszolgáltatottá válik a média manipulációs törekvéseinek, és a propaganda a néptömegek becsapásának, félrevezetésének hatékony eszközévé lesz. (Bajomi-Lázár 2006).

Lasswell kiemelte, hogy a háború megnyeréséhez egységes nemzeti támogatásra volt szükség, s ehhez az emberek tudatát kellett ellenőrzés alatt tartani. Az ellenséget ördögi természetűnek kell ábrázolni, ugyanakkor rá kell mutatni, hogy nem legyőzhetetlen. Amennyiben hazudunk, akkor azt úgy tegyük, hogy csak azt követően lepleződjünk le, amikor a hazugság révén elindítani kívánt folyamatok már visszafordíthatatlanokká váltak. Alig néhány évvel később ezek a képzettársítások visszaigazolódtak, amikor a náci birodalom a propagandát az invázió és a népirtás eszközévé változtatta. Joseph Goebbels propagandaminiszter szerint a lényeg „abban áll, hogy az embereket olyan őszintén, olyan mélyen nyerjük meg egy eszmének, hogy végül teljesen a magukévá tegyék." (Doob 1950)

A propaganda vizsgálatának kiemelkedő személyisége volt az USA-ban Edward Bernays is. Művei, így a leggyakrabban említett Crystallizing Public Opinion (1923) és a Propaganda (1928) nagy hatást gyakoroltak a náci vezetőkre. Számos gondolata átkerült a Mein Kampfba, az általa írott könyvek ott sorakoztak Goebbels polcán. Bernays a propaganda és a public relations első komoly tudósa, aki párhuzamot vont a két tevékenység között. A propaganda jelenségének megértéséhez egészen az antropológiai alapokig ásott le. Véleménye szerint a modern gazdasági és politikai hatalom stabilitásának alapja a tömegpszichológiai közvélemény formálás. Erről a New Yorkban kiadott Crystallizing Public Opinion című munkájában részletesen ír. Neki köszönhetjük az „álesemény" ötletét és elterjedését. Ez olyan esemény, amely kifejezetten PR-, illetve propaganda céllal jön létre

azért, hogy az adott személynek, csoportnak, szervezetnek, ügynek, eszmének kedvező tömegkommunikációs tálalást biztosítson. Ilyenek pl. az ünnepélyes koszorúzások, nagygyűlések, demonstrációk, Szerinte, ha a propagandista képes arra, hogy az eszméket eseményekké és hírekké változtassa, akkor azok nagyobb figyelmet vonzanak, és könnyebben befogadhatóvá válnak. (Kiss 2006)

Ha a *marketing oldaláról* nézzük a propagandát, nem találhatunk kivetnivalót abban, hogy a reklámmal szoros kapcsolatban áll. „A marketing értelmezése szerint minden a 'termék' kategóriába tartozik, ami eladható, legyen az jószág, szolgáltatás, ötlet stb. Ez teljesen megfelel a propaganda termékszerű megközelítésének. Ahogyan a politikai erők is egyre inkább önmagukat, illetve (szak)politikai ígéretüket akarják megismertetni, így válik egyre hasonlóbbá a marketing és ezen belül a politikai marketing a propagandához." (Kiss 2006)

A politikai propaganda és a politikai marketing, annak ellenére, hogy több publikáció egymás szinonimáinak tartja e fogalmakat, nem tekinthetők azonosak. A mindennapi szóhasználatban a politikai propaganda főleg a diktatórikus társadalmakkal asszociálódik úgy, mint az éppen hatalmon lévő pártok, illetőleg a kormány kommunikációja. A politikai marketing fogalomköre viszont jobban kötődik a demokráciához: pártok, politikusok kontextusában, civil mozgalmak körében használják. A propagandista államosítja a médiát, vagy nyomást gyakorol rá. A politikai marketinges megvásárolja azt. Ahogy a közfelfogás tartja: propagandát „ellenség" folytat, ezzel szemben a „mieink" információkkal, bizonyítékokkal és érvekkel szolgálnak. A politikai marketing egyfajta burkolt formája a propagandának, ahol az állam nem közvetlenül szól a társadalom tagjaihoz, hanem közvetítőn keresztül küldi az üzenetét.

A politikai nézetek ugyanolyan árucikkek, mint az ipari és a szolgáltatási termékek, s ezért ugyanolyan reklámkampányokban népszerűsíthetők. „A politikai propaganda a modern kereskedelmi reklámhoz hasonló elven alapul: az áruként eladandó politikai irányzatról vagy politikusról azt sugallja, hogy megoldást kínál a problémákra. A politikai propaganda azt akarja elérni, hogy a befogadó úgy vélje, az

általa közvetített valóságmodell a helyes, vagy legalábbis az elfogadható valóságképek egyike" (Aronson 1987: 73).

A politikai propaganda eltérően a kereskedelmi reklámoktól, többnyire nem hív fel közvetlen cselekvésre, és a hatékonysága nem mérhető az eladott áru vagy szolgáltatás mennyiségével. Ettől némileg eltér a választási hirdetés vagy a háborús propaganda, amely a választáson való részvételre, illetve a háború tevőleges támogatására vagy a hadseregbe való belépésre szólít fel.

„A propaganda a marketingkommunikáció elemeként egy olyan technika, amely elősegíti bizonyos nézetek, eszmék, ideológiák megismerését, terjesztését, bevésését, elsajátítását. Célja: hogy az emberek attitűdjét, érzelmeit, gondolkodását, magatartását, viselkedését egy adott nézettel kapcsolatosan az elfogadás irányába befolyásolja, megerősítse. Informál, befolyásol és tudatot formál. A propaganda által bevetett eszközök, elvek, eljárások, technikák, a médiumok, szervezetek a szűken értelmezett reklámozással azonosak. Mint technika, a reklámot utánozza. A propaganda a reklámozás eszközeit, módszereit felhasználva, nem csak értéket közvetít, hanem értéket is teremt. A propaganda évszázadok, sőt, évezredek óta ugyanúgy működik. Csupán a szereplők, az üzenetek és a képek mások, a módszer ugyanaz. Ami változott azok az eszközei." (Virányi 2020: 32)

A propaganda nem ott kezdődik, ahol a tényeket a hamisított adatok váltják fel, hanem ahol a propagandista elkezdi őket szelektálni, majd pedig interpretálni." (Kiss 2006) Tanulságos, ahogy Hitler a Mein Kampfban[2] vélekedett róla: „A propaganda funkciója nem az, hogy mérlegelje az emberek igazságát, hanem, hogy kizárólagosan hangsúlyozza a mi igazságunkat, amelyért működésbe hoztuk. Dolga nem

[2] Hitler a börtönbüntetése alatt diktálta le a Mein Kampf (Harcom) című művét. Eredetileg az Abrechnung (Elszámolás) – Vier und halb Jahre Kampf Gegen Lüge, Dummheit und Feigheit (Négy és fél év harc a hazugság, butaság és gyávaság ellen) címet és alcímet szánta művének, utalva a világháborút követő időszakra. A kiadója, Max Amann javasolta a Mein Kampf címet.. A könyv először 1925-ben, a folytatása 1926 karácsonyára jelent meg. A könyvből a későbbiekben több változat is készült: egykötetes, kétkötetes, népszerűsített fogalmazású verzió, házasulandók példánya, díszkiadás, gyűjtők számára készített, bibliapapírra nyomtatott, frontszolgálatosoknak készített kiadás stb.

az, hogy az igazság tárgyilagos lenyomata legyen." (Rudas 2012) Adolf Hitler propaganda-érdeklődésének gyökerei a bécsi évekig nyúlnak vissza, ahol a munkásmozgalom propagandarendezvényeit látogatta. Érdeklődéssel tanulmányozta a háborút követő időszak reklám, tervezőgrafikai és üzlettechnikai tendenciáit, a pszichotechnikát érő vádakat és a Németországban terjedő behaviorizmus eszméit. Ott ismerkedett meg a korabeli reklámok ismétlésre és egységességre vonatkozó alapszabályaival. (Lepsényi 2015:15)

A propaganda néhány sajátossága

Annak, hogy a propaganda csak korlátozott mértékben és áttételesen képes hatást gyakorolni a közönségre, az az oka, hogy a különböző médiumok, amelyek a csatorna szerepét töltik be a propaganda vonatkozásában (is), csak egy az emberekre ható számos tényező közül. A befolyásoló tényezők sorában ott van a család, az iskola, az egyház, a munkahely, a barátok, a kortárscsoportok stb. A különböző szocializációs ágensek különböző nézeteket, értékeket, mintákat közvetítenek, és együtt hatnak az emberekre. Ezen hatások között pedig a propaganda hatását nem lehet elkülöníteni a többitől – már csak azért sem, mert a különböző társadalmi hatások a médiát, rajtuk keresztül a propagandát is folyamatosan alakítják. (Virányi. 2020:51)

A totalitásnak az az alapgondolata, hogy az ember erkölcsi és szellemi életének nincsen olyan területe, amely mentes lehetne az államtól. Az ember életformáinak minden megnyilatkozása a társadalomban közvetlenül politikai jelentőséget nyer. A totalitárius rezsimek úgy maximalizálják a hatalmukat, hogy kiterjesztik a felügyeletüket a szigorú értelemben vett politikán túl a kultúrára, tudományra, a nevelésre, oktatásra és nem ritkán az egyházra.

A hatékony propaganda folyamatos és tartós. Zárt világban tartja az egyént, nem hagy szüneteket, nem engedi gondolkodni. Ez a folytonosság azért is fontos, mert az ismétlés lényegi hatáselem. Az üzenet úgy ivódik be, ha állandóan ismételgetjük. Teljesen mindegy, hogy egy adott mondatnak van-e igazság-tartalma vagy nincs, ha sokat ismételgetik, igazzá válik. (Kiss. 2006) Hitler politikai retorikájának, a tömegmanipulációnak legfőbb eszköze az állandó ismétlés és sulyko-

lás volt. „Egyszerű, primitív állításokkal kell kiállni az emberek elé és azokat addig ismételni – mindig csak ugyanazt –, míg a legbutább is álmából felkeltve visszamondja". – írja a *Mein Kampf*ban. A náci propaganda felismerte, hogy az észlelés sajátja: az egyszerűsítés, tipizálás, általánosítás. Következésképpen a propaganda nem egyszeri lökésekkel dolgozik, hanem impulzusokkal, sorozatos ütésekkel, nehogy a hatás elhaljon.

A propaganda nem intellektuális műfaj. Ez a megállapítás Hitlernél is nagy hangsúlyt kapott: „Nem szükséges, hogy a nép tudatosan gondolkodjék, hiszen az emberek felfogóképessége amúgy is meglehetősen korlátozott, intelligenciájuk csekély, viszont igen gyorsan felejtenek." (Rudas 2012) Ezért azon is könnyen túlteszik magukat, amikor a vezetők meglehetősen nagy, néha 180 fokos fordulatokat tesznek.

A politikai marketingben is érvényesül a márkaépítés azon szabálya, hogy minél egyszerűbben, minél koncentráltabban jelenik meg a márka, annál hatékonyabban lehet átvinni az üzenetet.

A propagandának „túl a negatív érzelmeken, mint amilyen a gyűlölet, a félelem, az irigység, olyan pozitív érzéseket is magába kell foglalnia, mint az öröm, az élvezet, a biztonság, az odatartozás, a büszkeség, hazaszeretet, stb." (Auerbach–Castronovo) Hitler is azt hangsúlyozta a Mein Kampfban, hogy „a propagandának mindig a tömegek felé kell irányulnia. Feladata nem a tudományos igényű ismeretátadás, hanem a tömeg figyelmének felhívása bizonyos tényekre, eseményekre. Minden propagandának népszerűnek kell lennie, és szellemi színvonalát a felvilágosítandók legkevésbé képzett rétegének befogadóképességéhez kell szabni." (Rubicon 2018: 69–75).

Hogyan lett márka a birodalom, miképpen kommunikált a goebbelsi marketing a propaganda eszközeként?

A márka, az Amerikai Reklámszövetség meghatározása szerint „Egy névhez, jelhez, formához, színekhez, illetve ezek kombinációjához, valamint a terméktulajdonságokhoz kapcsolt asszociációk összessége." A márkához hozzátartozik az arculat szlogennel, logóval valamennyi egyéb elemével, de részét képezi minden olyan képzettársítás, amit az érintettek gondolnak a termékről, szolgáltatásról, vállalkozás-

ról. Ígéret is miszerint, megoldást kínál az érintettek problémáira. A márkaválasztás nem csupán a termék konkrét tulajdonságai alapján történik, hanem döntő szerepet játszik a kialakított szellemi kép. A márka a fejben keletkezik. A márka az emberek számára elégedettséget sugall, sőt közösséget teremt. Az erős márka nem csupán a jelenben létezik, hanem hatással lehet a jövő generációira is. Arra például, hogy miképpen emlékeznek rá. (Virányi. 2017) A márkát el kell tudni adni. Ahhoz fel kell építeni.

A márkaépítés lépései:

1. A célközönség meghatározása.
2. Az üzenet megfogalmazása.
3. Az arculat tervezése.
4. Az arculat beépítése a márka összes megjelenésébe.

Minden márkának meg kell kapnia az egyedi arculatát.

Arculat: a márka egészére vonatkozik.

– Tágabb értelemben: a formai megjelenésen kívül az azonosság és az egyediesség tartalmi jegyeinek tudatos megjelenítése (vállalati filozófiától kezdve a grafikai elemeken keresztül, a kommunikációs stratégia elemeit jeleníti meg).

– Szűkebb értelemben: vállalat grafikai, formai megjelenítése (színvilág, embléma stb.).

– Szervezeti: magatartás, a szervezeti megjelenés és a szervezeti kommunikáció kombinációja, amelyben megjelenik a szervezeti személyiség és a szervezetnek, mozgalomnak saját magáról alkotott és közölni kívánt képe. (Virányi. 2015:15)

A Harmadik Birodalom esetében is szükséges a kialakított márkaimagét vizsgálni. Az image személyekről, intézményekről, dolgokról, illetve az őket megszemélyesítő tárgyakról, eszközökről, elemekről, jelvényekről, megjelölésekről stb. kialakított összkép, összbenyomás. Az érzékelhető jelenségek három halmazából: szavakból, tettekből és fizikai jelenlétből áll. Ezek az összetevők a felelősek a kialakított képért, vélekedésért. Vagyis az image a fejekben kialakult kép a márkáról, amire nagy hatással van az arculat egéssze. A marketing egyik törvénye úgy szól, "ha nem lehetsz első egy kategóriában, teremts egy új kategóriát aben első lehetsz." A náci

birodalom Hitler vezetésével, Goebbels irányításával egy új kategóriát, egy új brandet teremtett.

Paul Joseph Goebbelst sokan tartják a politikai propaganda egyik legnagyobb mesterének. Gyakran hallható, hogy a modern marketing-módszerek alapját részben az ő működéséből leszűrt tapasztalatok képezik. Adaptálta az akkoriban gyorsan fejlődő kereskedelmi marketing módszereit a politikai tevékenységre, beleértve a jól hangzó jelszavakat, eszközöket, technikákat. Mind eszköztára (röpirat, plakát, rádió, tv, film, sajtó, tömegrendezvények, felvonulások), mind meggyőzési módszerei (melyeket részben a kereskedelmi reklámoktól vett át) ekkor alakultak ki. A politikától addig távol tartott tömegekhez szólt, és a különböző médiumok koordinációjára önálló hatóságokat hozott létre. A pártszónokként is sikeres Goebbelsnek propagandaminiszterként - a nemzetiszocialista hatalom kizárólagosságára támaszkodva - sikerült kiépítenie minden idők egyik legsikeresebb propaganda-gépezetét, amely átfogta és szabályozta a hírközlést, a tömegtájékoztatást, sőt a szórakoztatóipart is. A goebbelsi propaganda egy mindmáig ható, tudatos márkaépítés eszköze volt. Annyira tudatosan tervezett, hogy az 1933-ban kiadott ABC des Nationalsozialismus című könyv a pártszabályzaton túl már grafikai standardokat is tartalmazott. Később a szakszervezetek helyébe lépett Deutsche Arbeitsfront (DAF) feladata lett az NSDAP arculati gondozása. A DAF, Robert Lay szerkesztésében 1936-ban adta ki először, még csak belső használatra az Organisationsbuch der NSDAP arculati kézikönyvet. Hitler előszavával ellátott könyv előírta a vizuális jelek, az egyenruhák, jelzések, zászlók és lobogók, fegyverek, övek és övcsatok stb. márkahelyes használatát, meghatározta a különböző alszervezetek felépítését, és viselkedési előírást adott többek közt az egyenruha viseléséhez, és a megfelelő házastárs kiválasztásához. Az 1939-ben megjelentet *Handbuch der SA* kiadvány részletesen taglalja a köszönési és vonulási praktikák megfelelő formáit, és a rendezvénytechnikákat. Ezeken kívül is rengeteg kézikönyvük volt szinte minden arculati elemre a színpadtól a temetésig.

A totális birodalom márkaépítésének útja

Tömegkommunikációs szempontból a totális propaganda lényegéhez tartozik, hogy a tömegkommunikációs csatornákhoz kapcsolódó technikai eszközöket egyetlen hatalmi központból irányított intézményrendszer működtesse. A Goebbels által vezetett Népnevelési és Propagandaminisztériumban öt főosztály fogta át a rádióval, az írott sajtóval, a könyvkiadással, a filmgyártással, a politikai propagandával, a színházakkal, a művészeti élettel kapcsolatos tevékenységét. Sőt, minden újságíró, író és művész kötelezve volt, hogy bejelentkezzen ezen „marketing és PR különítmény" megfelelő kamarájába (nyomda, színház, zene, irodalom, rádió). „A nácik az újságírókat és a filmeseket a büntetések és jutalmazások bonyolult rendszerével irányították. A kormányzat világossá tette, hogy a legfőbb hírforrás ő maga. Azzal kerültek a figyelem középpontjába, hogy a »híreket« szórakoztatóvá tették. Az 1936-os olimpiát például azért és úgy rendezték meg, hogy az árja nemzetet reklámozzák, s fokozzák a németek nemzeti önérzetét. A náci plakátok azonnal magukra vonták a figyelmet vastag betűikkel, éles vonalaikkal, harsány színeikkel és jelmondataikkal. A rádió hírműsorai is gyakran szórakoztató köntöst kaptak, sokszor hívtak meg ismert énekeseket és más híresség eket. A náci párt a sajtó, a rádió, a film, a színház, a zene és a képzőművészet teljes ellenőrzése révén újra meg újra eljuttatta a tömegekhez legfontosabb üzeneteit. A harmincas évek Németországában majdnem lehetetlen volt elolvasni egy könyvet vagy újságot, megnézni egy filmet vagy végighallgatni egy rádióműsort anélkül, hogy kapcsolatba ne került volna az ember a náci világképpel." (Pratkanis-Aronson: 189). A sajtón, rádión és tömegrendezvényeken közvetített politikai gondolatok összekapcsolódtak a szórakoztatással is.

Kisajátítottak rendezvényeket és a maguk oldalára fordították azokat. Goebbels a hagyományos május elsejei ünnepet, amelyet a munkásosztály, és azon belül főleg a kommunisták éreztek magukénak, az NSDAP-t ünneplő eseménnyé alakította át. 1933. május 1-én hatalmas pártgyűlést szervezett a berlini Tempelhof-mezőn. A leírások szerint egymilliónál több odaszervezett ünneplőt állított négyzetes glédába az összevont SA-védőrség. A rendezőknek gondjuk volt arra is, hogy

minden tartomány, minden nagy- és kisváros adjon két-két küldöttet az első sorokba, akik majd otthon elmondják hogy milyennek látták a Führert. A néptömegek szórakozása-szórakoztatása közben újra és újra felbukkantak a márka politikai üzenetei, szlogenjei. Folyamatosan azt érzékeltették, hogy „mi adjuk azt neked, amitől te jól érezheted magadat". A propaganda az idő múlásával egyre gátlástalanabb, semmire és senkire nincs tekintettel. A márkaüzenethez való folyamatos, öntudatlan alkalmazkodás olyan, mint a béka és a forró víz esete. Ha bedobják a békát a forró vízbe, azonnal kiugrik. Ellenben, ha lassan melegítik, akkor megfő benne. A propaganda is ilyen. Lassan kell a célcsoportot „megfőzni", akkor a hazugságokat észre sem veszik.

A goebbelsi márkaépítés igényt tartott a magán- és a közélet minden felületének, valamennyi vizuális és verbális megnyilvánulás tudatos formálására.

A nemzetiszocialista propaganda volt az első, amely számolt a célcsoporton belüli rétegek el-térő igényeivel. Másfajta kommunikációt folytattak a városi és a vidéki közönség felé. A városlakókat a hegyek, a vidék romantikájával, távlatával kínálták, a vidék ezzel szemben megerősítő, identitás-stabilizáló üzeneteket kapott. Jellemző volt a korra a folyamatos kettős beszéd. (Vincze Barbara 2014)

A társadalmat designfelületnek tekintették, a kisközösségi mozgalmakat és az emberek szabadidőtöltését is tudatosan, az ideológiának megfelelően alakították. A *Kraft durch Freude-mozgalom* célja politikai szervezetként a német lakosság szabadidejének megszervezése és felügyelete volt. Feladatának tekintette többek között a testi egészség gondozását, sport programok, turistautak szervezését, kulturális események és továbbképzések rendezését. Kiemelt célcsoport volt az ifjúság. Az okot Hitler világosan megfogalmazta a Mein Kampfban: „Akié az ifjúság, azé a jövő".

A márkakommunikációban, márkaválasztásnál döntő szerepet játszanak az érzelmek. Az emberek többsége az érzelmeivel azonosul a márkával. Persze keresnek észérveket, de aztán érzelmi alapon hozzák meg a döntést. A média és az általa közvetített propaganda nem-

csak az emberek eszéhez és ítélőképességéhez szól, hanem a személyiség érzelmi tényezőihez is. Ez a goebbelsi marketing központi eleme volt.

A *szlogen* egy mondat, ami a márka üzenetét röviden megfogalmazza. Ez lehet egy ígéret, egy jellemző tulajdonság, de lehet a különbözőség felmutatása is: miben más ez a márka, mint a többi.

Az Ein Volk, ein Reich, ein Führer birodalmi szlogen, Goebbels utasítása szerint, egy Heinrich Knirr által 1935-1936-ban készített festményen jelent meg első alkalommal. Rögtön a márka elengedhetetlen tartozékává vált. (1. ábra). A kép Heinrich Hoffman 1935-ben készített fotóján alapult. Hitler 1923-ban kezdte Hoffmannal a saját márka képi kidolgozását. Sokadik próbálkozás után készült el az a kép, amely aztán falikép, képeslap formában kereskedelmi forgalomba is került. 1932. március közepén jelent meg Hitler fényképalbuma, amely a náci vezér hétköznapjainak bemutatásával a kancellárjelölt „emberi oldalát" volt hivatva bemutatni. A gyűjtemény a szónokot jó kedélyű, barátságos polgárként ábrázolja. A képek tanúsága szerint Hitler a német táj, az egyszerű emberek, a gyerekek és persze az állatok nagy barátja. A közönség különösen szerette Hitler kutyás képeit. Az albumból kiderül az is, hogy a náci vezér, a tudomány és a művészetek rajongója, ám egyúttal puritán módon él, és elutasítja a luxust. Természetesen nagy hangsúlyt kap Hitler vegetarianizmusa, antialkoholizmusa és dohányzásellenessége. A Hitlerről készített fotókat Heinrich Hoffman, a „birodalom fotóriportere" tanácsára levédték.

A plakáton olvasható Ein Volk, ein Reich, ein Führer szöveg volt az egyik központi szlogen, amelyet Hitler és a náci párt használt. A plakáton nem említik sem a kormányt, sem a pártot. A vezető kultusza központi szerepet játszik a nemzetiszocializmus vonzerejének megértésében, a Hitler-márka „eladásában". Amikor Hindenburg elnök 1934. augusztus 2-án elhunyt, Hitler hivatalosan is egyesítette a kancellár és az elnök pozícióját. Németország Führerjévé tette magát. Goebbels ragaszkodott ahhoz, hogy a Führer szó csak Hitlerrel kapcsolatban használható. A Führer megfelel a márkanévre vonatkozó legtöbb elvárásnak: rövid, tömör, és egyedi.

1. ábra *H. Knirr plakátja*

A márka három kulcsfontosságú elemét kapcsolták össze: az embereket, a birodalmat és a vezetőt. Goebbels a hendriatis[3] lélektani hatását használta ki ebben az esetben is. A nácik a 19. századi német romantika termékének számított *völkisch* gondolat[4] és a *Führerprinzip* fogalma felé fordultak, hogy megtestesítsék elképzeléseiket, Hitler pedig a nemzet sorsát irányító misztikus alakként mutatkozott meg. A náci propaganda vezetőjüket (Führert) a német nemzet és a nép, élő megtestesítőjeként ábrázolta. A szlogen megerősítette Hitler kultuszát és a sors tudatát, amely a párt állítása szerint Németország megmen-

[3] Három főnév, főnévi igenév, ige használata egy gondolat kifejezésére már az ókori görög szónokok kedvelt retorikai hatáseleme volt. A *hendriatis* néven ismert séma rendkívül olajozottan illeszkedik az emberek tudatába. Amit így tálalnak, az valamiképpen kerek egésznek, megjegyezhetőnek, átgondoltnak, ismerősen barátságosnak hat. Önmagában a forma, a tartalomtól gyakorlatilag teljesen függetlenül a jelszavak, reklámszlogenek ma is kedvelt formája .A formát a fasiszta pártok is előszeretettel használták: a fasiszta olasz Credere! Obbedire! Combattere! 'Hinni! Engedelmeskedik! Harc!'; és a fasiszta spanyol Una, Grande y Libre „Egységes, Nagy és Szabad"

[4] A völkisch mozgalom hátterében egy organikus, biológiai alapon álló nemzetfelfogás húzódik meg, amely szerint a nemzetet egy etnikailag és kulturálisan homogén közösség képezi.

tőjévé és a német nép atyjává tette. A Harmadik Birodalom, de továbbmenve a nácizmus márkaarca Adolf Hitler lett.

A szlogen megerősítette Hitler kultuszát és azt az érzést, amely őt a német nép atyjává tette, ami nagymértékben hozzájárult Hitler eladásához. Mindez párosult Hermann Göring megjegyzésével, miszerint „Isten adta az üdvözítőt a német népnek. Van hitünk, mély rendíthetetlen hitünk, hogy őt [Hitlert] Isten küldte hozzánk Németország megmentésére". Goebbels is hasonlóan vélekedett: „Az én pártom az én egyházam, és azt gondolom, úgy szolgálom legjobban az urat, ha teljesítem akaratát" – írja naplójában. Nem kétséges, ki számára az „úr". Ennek lett a következménye, hogy Hitlert „kiválasztották" Isten akarata szerint cselekedni. A Führer készen állt magára ölteni az antikrisztusi szerepet. Goebbels nem egy átlagos politikusként festette le Hitlert, hanem olyan férfiként ábrázolta, akinek eljövetelére régóta várt a nép. Akinek világraszóló jövőképe szinte vallássá nőtte ki magát. Egy rendkívüli hatalommal rendelkező, határozott, tettre kész erőnek, aki maga volt a német nép testet öltött álma. A Führer mítoszban nem csupán az volt az érdekes, ahogy megjelent a filmekben, rádióban, újságokban, plakátokon, szórólapokon, versekben, festményeken, szoboralakban, hanem ahogyan a goebbelsi marketing egy átlagos politikus fölé helyezte a személyét. A szlogen maradandó nyomot hagyott a legtöbb német fejében. (James 2018) Plakátokon jelent meg, újságok főcímében szerepelt, gyűléseken együtt skandálták a résztvevők a szónokokkal. Ha egy márkát azonosítanak a szlogenjével, akkor az szinte kitörölhetetlenül összeforr vele.

Az első világháború idején, létezett egy titkos társaság, amely az egész országra kiterjedt, és önmagát a Germán Rendnek (Germanenorden) nevezte. Az eredetileg 1912-ben alapított társaság legfőbb feladatának a zsidók tevékenységének figyelemmel kísérését és az antiszemita anyagok terjesztését tekintette. De kiemelten foglalkozott tagok közötti üzleti kapcsolatok segítésével és a völkisch folyóiratok, különösen az alapító Theodor Fritsch, Hammer című zsidóellenes folyóiratának terjesztését jelentették. Tagjai arisztokraták, üzletemberek és gazdag szabad foglalkozásúak voltak. A rend mélységesen antiszemita és antidemokratikus volt. A Germán Rend müncheni páholyát, a

kelták egykori misztikus világa nyomán nevezték Thule[5] társaságnak (Thule-Gesellschaft). A Thule társaság jelképe volt a szvasztika (2. ábra). Ezt a szimbólumot a német nacionalisták, egyenesen az árja felsőbbrendűség emblémájaként fogták fel. Az „árja", mint faji besorolás a 19. század folyamán az indoeurópai nyelvrokonságból kiindulva fokozatosan kialakult, áltudományos megállapításokkal tarkított fogalom volt, amelyhez Emile Louis Burnouf[6] társította az új jelképet. 1920. február 20-án a párt Német Szocialista Munkáspártra változtatta a nevét. A következő májusban pedig emblémaként a párt elfogadta a Thule társaság jelképét. Propaganda főnökként Hitler tervezte meg a szvasztikával díszített zászlót, amelyet azután az új náci párt elfogadott. Az ívelt szvasztikát az egyenes karokkal formált jelkép, a *Hakenkreuz* váltotta fel, ami hajlított keresztet jelent. Azonban nem ennyire tiszta a helyzet. A horogkeresztet valójában, 1917-ben Wilhelm Deffke tervezte[7]. Célja, az ősi napkereszt modernizálása volt és védjegyként az áttervezett verzió közzétette a saját kiadásában megjelent Handelsmarken und Fabrikzeichen mintakönyvében. Hitler a védjegyet, engedély nélkül tette magáévá, és használta fel a náci birodalom zászlajában. A formák és alakzatok nagyban befolyásolják a tudatalattinkat. A horogkereszt négyzetes alakzata a stabilitást, bizalmat, őszinteséget, rendet, biztonságot, férfiasságot, egyensúlyt fejez ki.

---

[5] A bajor szervezet 1918 augusztusában alakult meg Münchenben, Rudolf von Sebottendorff (1875–1945) irányításával, a monarchia 1918-as megdöntése után, München legfontosabb ellenforradalmi erejévé vált, majd a nemzetiszocialista mozgalom központi úttörőjévé vált.Thule Társaság sajtóorgánuma a Kraft in München volt. Az 1920-as évek közepére a Thule Társaság elvesztette jelentőségét. 1932-ben törölték az egyesületek nyilvántartásából, bár 1933-ban újjászerveződik és a náci kulturális élet támogatója lesz.

[6] Émile-Louis Burnouf (1821–1907) francia orientalista. Elmélete szerint a swasztika, a trójai tűzoltár felülnézeti ábrázolásaként keletkezett, és ez volt az árja faj alapvető szimbóluma.

[7] A legtöbb történész Friedrich Krohnt tartja horogkereszt megalkotójának. Tervét 1919 vagy 1920 elején bemutatta Hitlernek. Ezt Hitler megemlíti a Mein Kampf-ban. "Valójában egy starnbergi fogorvos olyan tervet készített, amely végül is nem volt rossz, és mellesleg egészen közel állt a sajátomhoz, és csak egy hibája volt, hogy egy görbe lábú horogkeresztet állított fehér korongba."

2. ábra *Thule társaság jelképe*

A zászlóval Hitler plakátszerű hatást akart elérni. Színe fekete, vörös háttéren, fehér körben. Ugyanis a régi birodalmi zászlót szintén ugyanez a három szín alkotta[8]. A munkáspártoktól elkobzott temérdek vörös zászló közepébe varrták vagy csak festették az új felségjelet. A náci pártnak az 1930-as választásokon két jelentős ellenfele volt a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. Nem volt véletlen az

[8] 1867-ben Poroszország vezetésével megalakult az Észak Német Konföderáció, amely június 25-én nemzeti lobogójának elfogadta a porosz zászló fekete-fehér és a Hanza Szövetség vörös-fehér színeiből összeállított lobogót, amelynek három sávja fekete-fehér- vörös színekből állt. Az 1871-re kialakult egységes Németország hivatalosan ezt a zászlót adoptálta. Az első világháborúban elszenvedett veresége után lecserélték, és 1919. augusztus 11-én hivatalosan bevezették a fekete-
vörös- arany színekből álló lobogót. A Weimari Köztársaság hivatalosan a mai lobogó alatt született, de a köztársaság monarchista pártjainak sikerült elérnie, hogy 1926-ban az előző zászlót is engedé- lyezze az ország vezetése. Amikor 1933-ban a nácik vették át a hatalmat, már csak a fekete- fehér -vörös kombinációjú zászló volt érvényben. 1935. szeptember 15-én elfogadott birodalmi zászlótör- vény (Reichsflaggengesetz) leszögezi, hogy a birodalom színei a fekete-fehér-piros, a birodalmi és nemzeti lobogó pedig a horogkeresztes zászló.

egykor sok választási győzelmet is látott alapszín meghagyása, amiként a megtévesztés további stratégiájába tartozott a *Nationalsozialistische* szó beiktatása, az 1919-ben Anton Drexler, Dietrich Eckart, Gottfried Feder és Karl Harrer által alapított *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP) nevébe vagy a „néptárs" megszólítás. Így lett a nácizmus logója az egykori buddhista napkereszt.

A logót, mint arculati elemet összekapcsolták rendezvényekkel, eseményekkel (felvonulások, gyűlések, sportrendezvény, film, stb.), ezek kiegészítő elemeként is funkcionált.

A tipográfia fontos szerepet játszik az arculat egyediségének kialakításában, ezért az arculattervezés során a megfelelő betűtípus kiválasztása kiemelt fontosságú. Az 1920-as évek végétől, Németországban, a nemzeti jelleg erősítése okán a "Frakturschrift" betűtípus használatát vezették be (3. ábra). Például ezt a betűtípust használták Maximilian császár, Luther és a német protestantizmus más vezetői. A «Frakturschrift használatát azonban váratlanul megtiltja Martin Borman 1941. január 3-án kelt körlevele. Elrendelte, hogy ezt a betűtípust a továbbiakban nem használhatják. Valamennyi hivatalos szöveget "Normalschrift" -ben (korábbi Antikva) betűtípussal kell írni. A náciknak ellentmondásos véleményük volt Frakturral kapcsolatban. Adolf Hitler nem szerette ezt a betűtípust. Már 1934-ben a Reichstagban mondott beszédében elítélte használatát: „Száz év múlva nyelvünk az európai nyelv lesz. A keleti, északi és nyugati nemzetek kommunikálni akarnak velünk, megtanulják nyelvünket. Ennek előfeltétele, hogy a gótikus írás helyébe az a betű lép, amelyet eddig latinnak hívtunk." (Völkischer Beobachter) Állítólag Hitler maga fedezte fel egy héberül írott könyvben, hogy az abban használt betűtípus túlságosan hasonlított a gót betűhöz. Arra következtetett, hogy a "Frakturschrift" nem "árja betű", hanem a héber eredetű "Schwabach" típusok átültetése.

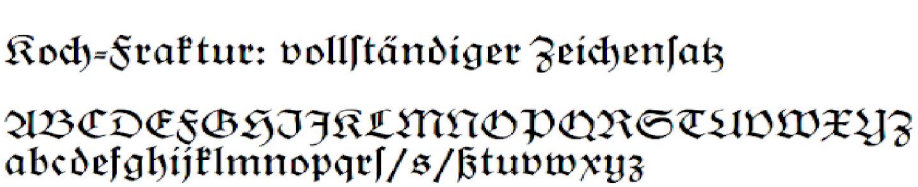

3. ábra *Fraktur betűk*

A márka azonosításában fontos szerepet játszanak a *színek*. Pszichológiai hatásuk fontos szempont a marketingben, a márkaépítésben.

A birodalom archaikus színei a vörös, a fehér és a fekete. „A vörösben látjuk a mozgalom szociális eszméjét, a fehérben nemzeti eszméjét, a fekete színű horogkeresztben az árja ember győzelemért folytatott harcának küldetését" – írta Hitler a Mein Kampfban. A világ minden részén ez a három szín gyakorta szerepel a népek hitvilágában, valamint számtalan mágikus szertartási kontextusában. A fehér és fekete együtt a túlvilágit, a szellemit, az „isteni oldalt" jelképezi, melyek nem állnak az ember befolyása alatt. A vörös a hatalmat szimbolizálja, de két olyan dolog is hordozza, mint a *vér* és a *tűz. A* vér fontos náci jelkép lett. A tiszta vér körül forogtak az uralkodó faj, az árja nép okkultista hagyományai. A nácik úgy vélték, hogy a vérben szellemi erő lakozik. Alfred Rosenberg, az NSDAP főideológusa, 1937-ben megjelent Der Mythus des XX. Jahrhunderts című könyvében azzal érvelt, hogy a művészetet, a kultúrát, a tudományt, a történelmet a vér és faj határozza meg.[9]

A *Deutschland Erwache* feliratos birodalmi lobogó-család létrehozása (4. ábra) jó példa a modern arculatépítésre. „1920-ban mutatták be az első horogkereszttel hímzett zászlót, amiről a húszas évek elején sok amatőr másolat készült. Az egységes optikai hatás érdekében 1922-re Hitler – szakemberekkel együttműködve – megtervezte azt az időjárásálló, a praktikus szállítás érdekében elemeire bontható, modul rendszerű lobogószabványt, amely később alkalmassá vált minden almárka befogadására (SA, SS, NSDAP, Führer-testőrség, stb).

[9] 1867-ben Poroszország vezetésével megalakult az Észak Német Konföderáció, amely június 25-én nemzeti lobogójának elfogadta a porosz zászló fekete-fehér és a Hanza Szövetség vörös-fehér színeiből összeállított lobogót, amelynek három sávja fekete-fehér- vörös színekből állt. Az 1871-re kialakult egységes Németország hivatalosan ezt a zászlót adoptálta. Az első világháborúban elszenvedett veresége után lecserélték, és 1919. augusztus 11-én hivatalosan bevezették a fekete-vörös- arany színekből álló lobogót. A Weimari Köztársaság hivatalosan a mai lobogó alatt született, de a köztársaság monarchista pártjainak sikerült elérnie, hogy 1926-ban az előző zászlót is engedélyezze az ország vezetése. Amikor 1933-ban a nácik vették át a hatalmat, már csak a fekete- fehér-vörös kombinációjú zászló volt érvényben.

4 ábra Az *egységes birodalmi lobogó család*

A „termék" optikai megjelenése így egységessé vált, ettől kezdve minden zászló a birodalmi arculatba illeszkedett." (Vincze Barbara 2014) Az 5. ábra az Organizationsbuch der NSDAP 54. oldalát mutatja.

5. ábra *Példa az egységes zászló szabványra*

„A lobogó mellett a tiszti ruházat és a kiegészítők elemeit is nagy műgonddal és magas minőségben, személyre szabva készültek, munkát adva ezzel a kisebb szabászatok mellett, a ma is ismert divathá-

zaknak (pl. Hugo Boss)." ((Vincze Barbara 2014) Az egyenruha egyes részei az 1935. január 16-án megjelent közleményben olvashatók. Az aranyfonatú barna egyenruha miatt a politikai vezetőket a népnyelvben „Goldfasane" (aranyfácánok) becézték (6. ábra). Szociálpszichológiai hatásán túl, marketing szempontból is remek ötlet volt az egyenruha. Az egyenruhák, jelvények, és a szimbólumok erős köteléket teremtettek. Az egységes megjelenés egy fegyelmezett és szervezett párt képét sugallták.

6. ábra *A politikai vezetők gallérfülei: Die Kragenspiegel der Politischen Leiter: 20: Bereichsleiter, 21: Oberbereichsleiter, 22: Hauptbereichsleiter, 23: Dienstleiter, 24: Oberdienstleiter, 25: Hauptdienstleiter, 26: Befehlsleiter, 27: Oberbefehlsleiter, 28: Hauptbefehlsleiter, 29: Gauleiter, 30: Reichsleiter. (Orgenizationsbuch der NSDAP)*

A birodalmi lobogók fém alkatrészeit gyártó Otto és Karolina Gahr müncheni fémműves műhelye az SS számára 1934–1944 között közel 15 ezer személyre szabott, és névvel gravírozott halálfejes gyűrűt készített. (Vincze Barbara 2014).

A goebbelsi márkakommunikáció szerves része a náci karlendítés, ami a nemzetiszocialista Németország hivatalos üdvözlési és tisztelgési kézmozdulata volt. A mozdulat annyira összekapcsolódott a német rezsim emlékével, hogy minden jelentése feledésbe merült Mint a Harmadik Birodalom számos más reprezentációs eleme, a karlendítés is a Római Birodalom hagyományaiból származik: ugyanilyen mozdulattal tisztelték meg a győztes hadvezéreket a triumphus alkalmával.

A közismert antik kapcsolat ellenére azonban, egyetlen római-kori művészeti alkotást vagy forrást sem ismerünk a kézmozdulatra. Az egyedüli igazodási pont, egy, a római tisztelgés folyamatosságát hangsúlyozó festmény: Jacques-Louis David 1784-ben született, „Horatiusok esküje" című alkotása (7. ábra).

7. ábra *„Horatiusok esküje"*

A képen három római katona esküszik fel karlendítéssel Róma védelmére. Ettől kezdve ez a szalutálás a Római Birodalmat megjelenítő klasszicista műtárgyak egyik állandó elemévé vált. Ez az arculat jellemzőjeként használt üdvözlési forma, a harmincas évekre terjedt el, de a nácik minden valószínűség szerint, már 1923 őszétől alkalmazták. 1926-ban tették kötelezővé, majd ezt követően rendszeresítették a náci pártban a vezető iránti engedelmesség kifejezésére. Érdekes, hogy Hitler egy ennyire nem-germán gyökerű gesztust emelt a náci állam hivatalos jelképei közé. Így vallott erről: "Olvastam egy leírást egy wormsi birodalmi gyűlésről, melyen Luthert német köszöntéssel üdvözölték. Ezzel azt akarták kifejezni, hogy nem kell támadástól félnie, békés szándékkal fogadják. Nagy Frigyes idejében az emberek a kalapjukkal, cirkalmas mozdulatokkal üdvözölték egymást. A középkorban a jobbágyok alázatosan megemelték sapkájukat, a nemesek pedig a német köszöntést használták. Először 1921-ben, a brémai Ratskellerben láttam a karlendítést. Egy ősi hagyományt elevenítünk fel ezzel, melynek jelentése: Nézd, nincs fegyver a kezemben." (Múlt- kor 2013)

Hitler német eredetet kreált a karlendítés mögé, nehogy az a vád érje, hogy egy idegen szokást akar meghonosítani. Nincs bizonyíték ar-

ra, hogy Wormsban "német köszöntéssel" fogadták volna Luthert, akitől éppen azt remélték, hogy sikerül általa Róma politikai befolyását csökkenteni a német területeken.

A közigazgatásban dolgozók számára 1933. július 13-án, egy nappal a pártok betiltása előtt, tette kötelezővé rendeletében a köszöntést Wilhelm Frick belügyminiszter. A köszöntés kötelező lett a polgári lakosság számára is. Ha valaki egy feljebbvalójával találkozott, a 'Heil Hitler!' forma volt elfogadott. Adolf Hitlert a 'Heil, mein Führer!' szavakkal kellett köszönteni. A tömegrendezvényeken rendszerint a 'Sieg Heil!'[10] hangzott el, a levelek pedig szintén 'Heil Hitler!'-rel zárultak. A hadseregben viszont az 1944. július 20-i, Klaus Schenk von Stauffenberg vezette sikertelen merényletig használhatták a hagyományos katonai üdvözlési formákat is.[11] (Múlt- kor 2013)

Az arculat, a márka elengedhetetlen része a *dal, a zene.*

Zeneművek nem csupán politikai mondanivalójuk miatt képezték fontos részét egy párt szerveződésének, hanem közösségformáló erejük miatt is. Az együtt éneklés öröme által erősítik a résztvevők összetartozását. Ez a legegyszerűbb propagandaeszköz, hiszen semmilyen tárgyi feltételt (papír, nyomdai anyagok, stb.) nem igényel. A zene politikai agitációs, reklám célra való felhasználása nem volt újdonság.

---

[10] A Thule társaság üdvözlési formulája volt a „Sieg und Heil", melyet Hitler rövidített meg Sieg Heil-re. Más források szerint, Hitler osztrák hazájából hozta magával az üdvözletet. Ott a " Heil " kifejezés a köszöntés egyik formája, amelyet a barátok között használnak. Hitler és Himmler számára fontos volt, hogy a köszöntés „régi germán" formákra vezethető vissza.

[11] Létezett Amerikában egy üdvözlési forma, mely megtévesztésig hasonló volt a náci karlendítéshez. 1892-ben kampány indult, hogy minden iskolai osztályba tegyék ki az amerikai zászlót. A polgárháború által még mindig megosztott országban ezzel próbálták a patrióta érzelmeket erősíteni. A Pledge of Allegiance (hűségeskü) ötlete eredetileg Daniel Sharp Ford, a Youth's Companion című ifjúsági magazin tulajdonosától ered. A zászlófelvonás mellett a tanulók magasra emelt jobb karral elszavaltak egy Francis J. Bellamy által írt hűségesküt. A karlendítés "Bellamy köszöntésként" vált ismertté. A harmincas évektől kezdve egyre többen nehezményezték a karlendítés feltűnő hasonlóságát. 1942 karácsonya előtt a kongresszus beterjesztette a Flag Code törvényjavaslat hetes cikkelyét, amit a képviselők el is fogadtak, ezzel megszüntették a Bellemy köszöntést.

Gondoljunk csak az ókori görög harci dalokra, vagy a római császárokat, majd később a középkori királyokat dicsőítő zeneművekre. A 17-19. századi különböző forradalmaknak is megvoltak a maguk politikai jellegű, mozgósító erejű dalai. A „Marseillaise" a francia polgári forradalom indulójából vált, Franciaország hivatalos himnuszává. (Szabó: 315). A 19. században kialakuló munkásosztálynak is gyorsan megszülettek a forradalmi dalai. Ezek döntően kórusok, dalárdák számára íródott zeneművek voltak. A propaganda dalok jóval szűkebb témaköröket öleltek át, mint a plakátok, vagy a röpiratok. Ez egyrészt a lényegesen kisebb számukkal, másrészt a műfaj sajátosságaival magyarázható. A zene elsősorban az érzelmekre hat, ezért nagyon alkalmas egy adott eszme mellett (vagy ellen) való mozgósításra. Az indulók, himnuszok, vonulási helyzetek reprodukálhatóak, jól beazonosítható és megjegyezhető márkaelemként működnek. (Virányi 2020: 61)

Hitler tisztában volt a zene, a dal erejével. Ő volt az első államfő, aki tudatosan és nagy tömegeken alkalmazta a zenét a tömegbefolyásolás eszközeként.

A nagy márkákhoz izgalmas történetek kapcsolódnak, melyeket aztán az emberek továbbadnak egymásnak. A *Horst Wessel Song,* más néven „Die Fahne Hoch" ("Magasra a zászlót") egy olyan versen alapul, amelyet egy német SA rohamosztagos, Horst Wessel írt egy 19. századból származó dallamra. Wesselt 1930-ban meggyilkolta Albrecht Höhler kommunista nézeteket valló német bűnöző, a Vörös Frontharcos Szövetség tagja. Halála után akkor még a náci párt berlini vezetője, Goebbels propaganda apparátusa hozzálátott, hogy hőst csináljon belőle. 1930. február 17-én Goebbels közzétette a férfi haláláról szóló beszámolóját „Die Fahne hoch!" címen. Ezt követően nagyszabású temetést rendeztek számára, amelyen 30 000 résztvevő előtt Goebbels mondott dicsőítő beszédet és helyezték örök nyugalomra. Wessel a náci párt mártírja lett a németországi kommunisták elleni harcban. „A Horst Wessel elnevezés megjelent a civil és a katonai élet színterein: többek közt közterek, közintézmények, egy városrész, egy ártér, egy SS hadosztály és egy vadászrepülő egység kapta megjelölésként részben, vagy kiegészítésként az elhunyt 22 éves fiú nevét.

Wessel álemlékét számos tárgyi eszközzel (emléktáblával, plakettel, SA Deutschland erwache Standard Horst Wessel stb.) és építménnyel (Horst-Wessel Haus) ápolták." (Lepsényi 2015:28) Versét megzenésítették, és az SA menet dalává, majd később az NSDA hivatalos dalává vált. 1933. május 19-én Horst Wessel dal felhasználásának körülményeit és jogait törvényben szabályozták. A nemzeti jelképpé vált Horst Wessel dal, a Deutschland Über Alles mellett Németország második himnusza lett, amelyet gyakran nyilvános üléseken és összejöveteleken énekeltek. Elegendő volt 2-3 taktus, ütem és hallatán máris a márkára asszociáltak. Sőt a birodalom szignáljaként funkcionált.

Lasswell szerint, a politikai kulcsszimbólumok egyik legfontosabb funkciója, hogy közösségi identitásokat teremtsenek. Ezek a szimbólumok olyan szavak, szókapcsolatok, melyek sokféle értelmezésük mellett az összetartozás érzését keltik, vagyis a közösség minden tagja számára ugyanolyan vagy hasonló értelmezési keretet közvetítenek. A nyelv a propaganda egyik legfontosabb eszköze. Szavakat, fogalmakat tüntethet el, torzíthat, jelentésüket változtathatja meg. A nemzetiszocialista propaganda a vizuális felületeken túl beavatkozott a *beszélt és írott nyelv*be is. Egy márka akkor ívódik be igazán a tudatba, ha szóhasználata megjelenik a köznyelvben. A Harmadik Birodalom ennek a követelménynek is eleget tudott tenni. „Egyszerű, mindenki számára könnyen érthető nyelvezetet alakítottak ki. Hitler sikeréhez jelentősen hozzájárul ez az új kommunikációs stílus, hiszen hatalmat nemcsak fizikai erőszakkal, de a nyelvvel is ki lehet fejezni. Az új nyelvet széles tömegek kezdték használni, s azt lehet mondani, egy társadalmi nyelvközösség tükrévé vált. Segítségével nemcsak politikai tartalmakat fejeztek ki, az LTI[12] elemei a hétköznapi nyelv minden területén jelen voltak: úgy a jogrendben és a gazdaságban, mint a művészetekben, a tudományban vagy a sportban." (Papp Kornélia 157)

Victor Klemperer egyetemi tanár, nyelvész, aki a nemzetiszocialista vész idején üldözött zsidó értelmiségiként, a drezdai hétköznapokról írt titkos naplót, melyben kitért a nyelv változására is. A birodalmi népnyelvre elsősorban Goebbels volt hatással, egyszerű, közérthető

[12] Victor Klemperer 1947-ben LTI (Lingua Tertii Imperii) címen adta közre a birodalom nyelvhasználatáról szóló könyvét.

beszédmódja autoritást és félelmet éreztetett. Klemperer 1933-ban például azt írta, hogy a Volk (nép), Nationale (nemzeti) szót olyan sokszor és sok új szóösszetételben használták, mint az emberek az ételekben a sót. Volk- előtagot levédték: a Volksradio, Volksgerät, Volksfunk, Volkswagen és Volkskühlschrank exkluzív állami márkanevek lettek. Ír a szavak jelentésének módosulásáról is ami főleg a nyelvből már kikopott archaikus szavak újra használatba vételét jelenti. Szól a valóságot megszépítő kifejezésekről pl. a krízis szó használata, amikor valójában vereségről van szó, az elvinni szó használata letartóztatni értelemben stb. (Vincze Barbara 2014)

„Goebbels ügyesen szövegezett jelmondatokkal és kategóriákkal címkézte az eseményeket, s így irányította a németek figyelmét és gondolkodását. Egy sikertelen brit támadást orosz becenévvel látott el, hogy aláhúzza az angolok és az oroszok szövetségét, s úgy tüntesse föl, mintha a britek csupán az oroszok kedvéért harcolnának. 1942-ben az angliai helyzetet »terjengő válság«-ként jellemezte, azt a látszatot keltve, hogy nő a társadalmi, gazdasági és politikai elégedetlenség a szigetországban. Goebbels a fejekben alkotott képzeteket gyanúsítgatás és rémhírek révén is befolyásolta. […] A háborús vereségek éveiben pedig azt a rémhírt bocsátotta útjára, hogy a német tudósok immár két csodafegyver kivitelezését fejezik be, egy fantasztikus tengeralattjáróét meg egy mágneses elvű légelhárító ágyúét – hadd higgyék az emberek, hogy a háború még mindig megnyerhető, tartsanak ki, s hozzanak még több áldozatot." (Pratkanis-Aronson: 190)

„A náci propagandagép gyakran használt rávezetőket, az engedelmeskedés kicsikarása érdekében. A propagandafilmeken örökké tapsoló és ujjongó tömegeket mutattak, a társadalmi konszenzus rávezetőjét: ha mindenki egyetért, akkor én is… A jelmondatok önbizalmat sugároztak: »Csatlakozz harcunkhoz!« »Adolf Hitler a győzelem!« »Küzdj a mi sorainkban!« Hitler minden beszéde rendíthetetlen magabiztosságról tanúskodott, jelezvén, nincs kétsége afelől, hogy a német nép képes feladatainak teljesítésére. A szószóló önbizalma növeli az üzenet elfogadásának valószínűségét." (Pratkanis-Aronson: 190)

A márkázásban elkapni azt a pillanatot, amikor a *márka feletti irányítást átveszi a vásárló*, az egyik legnehezebb feladat a marketing terüle-

tén. De a goebbelsi marketing számára ez sem volt lehetetlen. Goebbels 1943. február 18-án a berlini sportcsarnokban beszédet mond, amelyben a német népet a legnagyobb áldozatokra, totális háborúra szólítja fel, közvetlenül a sztálingrádi vereség után. A hallgatóságának tíz kérdést tett fel azzal, hogy a "legjobb tudásuk és lelkiismeretük" szerint válaszoljanak. A tömeg minden kérdésre igennel felelt. A szónoki kérdések, a tőmondatok bevált fogások ott, ahol a hallgatóság nem vár komolyabb érveket, csak jelszavakat. Goebbels ezt jegyzi fel a naplójába: „ Az idiótaság órája. Ha azt mondtam volna, hogy ugorjanak le a Columbus-ház harmadik emeletéről, ezt is megtették volna." (Sonja Filip 2007)

Lezárás helyett

A nácik a politikai marketing mesterei voltak, Hitler és Goebbels vezetésével a Harmadik Birodalmat, mint márkát jól azonosíthatóan, és jól differenciálhatóan elhelyezték az emberek tudatában. Olyan tökéletesen működött, hogy a sztálini, a szocialista, de az amerikai propaganda is átvette és a mai napig alkalmazzák. Tudatosan, lépésről lépésre egy erős márkát hoztak létre. A márkaépítés valamennyi elemét – legyen az a szín, logó, szignál, zene, szlogen, mozdulat, hangulat, személy, nyelv - hatásosan használták. A Harmadik Birodalom alatt minden propaganda közeg volt, a köztudat építőköve, a tipográfiától a kommünikéig, az építészeten át a fegyvertervezésig Alattomos kapcsolatot létesítettek a tömegkultúra és a politikai mozgalom között, Az a tény, hogy mindezt a valaha létrehozott legszörnyűbb birodalom szolgálatában végezték, figyelmeztet azokra a baljós célokra, amelyeknél a politikai marketing eltorzulhat.

IRODALOM

Auerbach, Jonathan – Castronovo, Russ (2014) *Tizenhárom tézis a propagandáról.* Apertúra, 2014, tavasz. http://uj.apertura.hu/2014/tavasz/auerbach-castronovo-tizenharom-tezis-a-propagandarol/

Aronson, Elliot(1987) *A társas lény*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bajomi-Lázár Péter (2006) *Manipulál-e a média?* Médiakutató Alapítvány és PrintXBudavár Kft. http: //www.mediakutato.h u / cikk / 2006_02_ nyar / 04_manipulal-e_a_ media / 01.html. Médiakutató 2006 nyár.

Brochand, Bernard – Lendrevie, Jacques (2004): *A reklám alapkönyve.* Budapest. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.

Domenach, Jean-Marie (1973) *La propagande Politique.* Presses Universitaires France

Doob, Leonard W. (1950) Goebbels' Principles of Propaganda. The Public Opinion Quarterly, Vol. 14, No. 3 (Autumn). 419–442.

Eco, Umberto (1976) *A rossz ízlés struktúrája.* Fordította Szabó Győző, In: Eco, A nyitott mű, Budapest, Gondolat Kiadó.

Filip, Sonja (2007) *Wollt ihr den totalen Krieg? Sprachliche Untersuchung zur Rede Joseph Goebbels' im Berliner Sportpalast vom 18. Februar 1943* https://www.amazon.in/Sprachliche-Untersuchung-Goebbels-Berliner Sportpalast/dp/363884370X.

Gazette de Paris, 1792. január. Idézi Lynn Hunt. In uő: Politics, Culture, and Class in the French Revolution. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1984. p.41.

Jakusné Harmos Éva (2005) A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei. *Magyar nyelvőr* 129/4 419–436.

James, Robert (2018) Using Visual Sources: "Ein Volk, ein Reich, ein Führer!". http://history.port.ac.uk/?p=882

Kiss Balázs (2006) *Missziótól marketingig.* Médiakutató 2006 tavasz. Médiakutató Alapítvány és PrintXBudavár Kft. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/01_missziotol_marketingig

Lepsényi Imre (2015) *MODERN AJÁNLAT Nemzetiszocialista újornamentika.* Doktori disszertáció.

Ley, Robert (1937) *Organizatonsbuch der NSDAP.* München, Zentralverlag der NSDAP.

McLuhan, Herbert Marshall (1964) *Understanding Media, The Extensions of Man.* Routledge Classics, 2001.

Múlt-kor (2013) *Náci karlendítés: az ókortól a futballpályáig.* https://mult-kor.hu/20130320_naci_karlendites_az_okortol_a_futballpalyaig

Múlt-kor (2018) *Hitler propagandagépezete.* https://mult-kor.hu/hitler-propagandagepezete-20180925

Múlt-kor (2020) *Trója felfedezése indította dicstelen jelenkori útjára az addig szerencsét jelentő horogkeresztet.* https://mult-kor.hu/troja-felfedezese-inditotta-dicstelen-jelenkori-utjara-az-addig-szerencset-jelento-horogkeresztet-20200612?pIdx=4

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. (1939). *Handbuch der SA.* Berlin: Verl. "Offene Worte".

Németh István (2016) *A propagandáról a Mein Kampfban és megvalósulása a harmadik birodalomban.* Rubicon 27. évf. 3. szám (2016. március) 69–75. https://docplayer.hu/108328750-68-rubicon-tortenelmi-magazin.html

O'Shaughnessy, Nicholas (2016) *Hitler propaganda and the nazi brand.* London. C.Hurst and Co. (Publishers) Ltd.

Papp Kornélia (2004) A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája. *Múlt és jövő 2004/1-2.*

Papp-Váry Árpád (2013) *A márkanév ereje.* Budapest. Dialog Campus.

Pratkanis, Anthony R. – Aronson, Elliot (1992): *A rábeszélőgép – élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével.* Budapest, Ab Ovo.

Ries, Al – Trout, Jack (1996). *Marketingháború.* Budapest. Bagolyvár Könyvkiadó.

Rosenberg, Alfred (1937) *Der Mythus des 20 Jahrhunderts.* München, Hoheneichen Verlag, 1937.

Rosengren, Karl, Erik (2008) *Kommunikáció.* Budapest. Tipotex.

Rudas János (2012) *A törzsfőnök esete a propagandával.* Magyar Narancs. 2012/19. (05.10)

Szabó Viktor (2016) *A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája* http://disszertacio.unieger.hu/16/1/Szab%C3%B3%20Viktor_%20%C3%A9rtekez%C3%A9s.pdf Eger

Szeles Péter (2001) *Arculatelmélet: A hírnév ereje.* Budapest. Alapítvány a public relations fejlesztéséért.

Urbányi János (1930) *A reklám kézikönyve.* A kereskedelmi szakoktatás könyvtára.

Vincze Barbara (2014) *Adolf Hitler, a nagy marketinges*. https://kunszt.reblog.hu/a-nemzetiszocialista-design-marketing-es-kommunikacio

Virányi Péter (2015) *A reklám fogalomtára*. Budapest. Gondolat Kiadó.

Virányi Péter (2017) *Több mint reklámtörténelem*. Budapest. Gondolat Kiadó.

Virányi Péter (2019) *A propaganda természete*. Jel-Kép 2019/3

Virányi Péter (2020) *A propaganda (ál)ruhája*. In.: Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter (szerk.) A propaganda propagandája. Budapest. Gondolat Kiadó.

Völkischer Beobachter 250.szám 1934. szeptember 7.

Andreides Gábor

AZ OLASZ SZOCIÁLIS KÖZTÁRSASÁG HÁBORÚS PROPAGANDÁJA 1943–1945

Absztrakt
Egykori hivatásának köszönhetően Benito Mussolini pontosan tisztában volt a sajtó egyre növekvő jelentőségével. Világosan látta a propaganda szerepét a hatalom megszerzésében, majd megtartásában. A fasizmus megújította az olasz politikai kommunikációt. Az addigiaktól eltérő politikai nyelvezet, a kommunikáció nonverbális új elemei, az egyszerű, ám harcias fellépés megkönnyítette a politikai üzenetek célba juttatását. Mussolini rendszerét sokáig széles körű konszenzus övezte, amely a második világháború idejére vált semmissé. Ettől kezdve a háborús propaganda egyik legnehezebb feladata az olaszok csökkenő háborús lelkesedésének fenntartása, illetve az lett, hogy visszahozzon valamicskét abból az egyetértésből, amely sokáig a rendszert övezte. A tanulmány a fasiszta háborús propaganda és kommunikáció azon eszközeit – bűnbakkeresés és ellenségkép, heroikus nemzeti múlt és szövetségi hűség hangsúlyozása – vizsgálja, amelyeket az 1943 és 1945 között fönnálló Salòi Köztársaság a náci Németország által erősen kontrolált propagandagépezete alkalmazott a háború utolsó éveiben.
Kulcsszavak: *felelősök, bűnbakok, háborús propaganda, Olasz Szociális Köztársaság, sajtó, nyilvános beszédek.*

Bevezetés

1943. július 24–25-re virradó éjszakáján a Fasiszta Nagytanács (Gran consiglio del fascismo) viharos, indulatoktól sem mentes ülésén a tanács tagjai közül tizenkilencen elfogadván Dino Grandi napirendi javaslatát megbuktatták a több, mint két évtizede az ország élén álló Benito Mussolinit. A ducét valamivel később, az uralkodó római rezidenciáján (Villa Savoia) tett látogatását követően őrizetbe vették és a Gran Sasso d'Italia hegységben található Campo Imperatore szállodába szállították. Grandi, akinek alapvető szerepe volt az események alakulásában a július 25-i éjszakai beszédében többek között a következőket mondta: „*Duce, te voltál az, aki rámutattál arra, hogy ez a háború,*

a többihez hasonlóan népszerűtlen. Engedd meg elmondanom neked, hogy ez a mi, általában a rendszer és különösen a Propagandaminisztérium [Ministero della cultura popolare – A.G.] *bűne; mert kizárólag a mi propagandánk volt, amely pártháborúvá redukálta bezárván és voltaképpen megfojtván fasiszta címke alatt.*" (Franzinelli 2009:7)

Az említett, a rezsim számára kiemelkedő fontossággal bíró minisztérium (Ministero della Stampa e propaganda) 1935 júniusában alakult meg, Mussolini vejének, Galeazzo Cianónak az irányításával. Az 1936–ban a külügyminiszteri székbe átülő Cianót Dino Alfieri váltotta, aki 1939–ig vezette, a közben már – közismert Minculpop – rövidítéssel emlegetett minisztériumot. A fasizmus 1943–as bukásáig pedig Alessandro Pavolini irányította a propagandaminisztériumot. (Franzinelli 2009:19)

Az Olasz Szociális Köztársaság megalakulását követően, a köztársasági fasiszta rendszer legsürgetőbb feladatai közé a kudarcokra adandó meggyőző magyarázatok megfogalmazása a bűnbakok megnevezése, illetőleg a további harcra buzdítás tartoztak, érthető tehát, hogy a propaganda jelentősége az eddigieknél is fontosabbá vált. A szociális köztársaság kormányzati rendszerében újjászervezett és így tovább működő Propagandaminisztérium vezetője a Mussolini mellett végig kitartó („fedelissimo"), a fasizmus radikális szárnyához sorolható Fernando Mezzasoma lett. Mezzasoma hivatásos újságíróként végig járta a minisztériumi ranglétrát, miközben többek között Achille Starace és Ettore Muti társaságában a párt (Partito Nazionale Fascista) helyettes vezetőjeként pártkarriert is épített. Propagandaminisztériumi kabinetfőnöke az a Giorgio Almirante lett, aki a második világháborút követően az újfasiszta eszmeiségű parlamenti párt, az Olasz Szociális Mozgalom (Movimento Sociale Italiano) képviselőjeként és vezetőjeként ismerhettek meg olaszok milliói. Almirante irányította a minisztériumon belül azt a propagandacsapatot (nucleo di propaganda), amely a fali plakátokat, a szórólapokat és általában a promóciós kiadványokat felügyelte. (Franzinelli 2009: 20)

Fernando Mezzasoma nem élte túl a háborút, 1945. április 28.–án Dongo településen a Comói tó partján kommunista partizánok végezték ki több Svájc irányába menekülő vezető fasiszta politikussal, katonával együtt.

Konfrontatív újságírás, harcias propaganda

A alábbiakban a propagandagépezet nyelvi eszközeit, az üzenetek megfogalmazását, a célba juttatás technikáit elemezzük és – döntően szövegek alapján – vizsgáljuk a fasiszta propaganda utolsó két esztendős időszakát. Ez alkalommal a propaganda más releváns eszközre (röpiratok, falragaszok, plakátok, film) nem, vagy csak érintőlegesen térünk ki. Mint ahogyan nem vizsgáljuk részletesen azt egyébiránt releváns kérdést, hogy mennyiben valós az Olasz Szociális Köztársaság szuverenitása és mennyiben tekinthető kizárólagosan Hitler akaratából létrejött bábállamnak, amelynek fontos feladata az Appenninfélsziget felszabadításának akadályozása lett volna. Utóbbi szempont annál is inkább elgondolkodtató, mert ugyan Fernando Mezzasomma propagandaminiszterként a politikai instrukciókat minden reggel közvetlenül Mussolinitől kapta, de ugyanakkor szoros kapcsolatban volt Rudolph von Rahn német követtel is, akire sokan már abban az időben is „a Köztársaság igazi vezetőjeként" tekintettek.(Franzinelli 2009: 20)

Mimmo Franzinelli könyvében az átalakítást követően tovább működő propagandaminisztériummal kapcsolatban az „aki habozik, elveszett" mottót idézte, amely meglehetős pontossággal tárja elénk a sajtó- és propaganda feladatait. A nagy lapok, az Il Corriere della Sera, vagy a La Stampa – előbbit Ermanno Amicucci, utóbbit Concetto Pettinato irányította – Mezzasoma rendelkezésére álltak, de az országos sajtótermékeken kívül is jelentős munícióval bírt a propagandagépezet. Tovább működött ugyanis példának okáért az Il Resto del Carino, az Il Messaggero, de kisebb, regionális vagy helyi, illetőleg rétegújságok is szolgálták a gépezetet:

Il Popolo di Alessandria; Il Regime Fascista (Cremona); La Repubblica Fascista (Milánó); Brescia Repubblicana; Ferrara Repubblicana; az alcímben „harcosok hetilapja" megnevezést viselő Il Folgore; az Il Fascio (Milánó); La Riscossa (Torinó), és a Németországban dolgozó olasz munkások sajtóorgánuma az „Il Camerata Italiano. De Micup néven a Propagandaminisztériumnak is volt egy belső használatra szánt kőnyomatosa is, amely 1944. július 25-én arról írt, hogy *„Kevesen vagyunk a Duce körül, de állunk. Fekete ingben vagyunk. Nem érdekel minket. Németor-*

ságból megérkeznek a hadosztályok, amelyek visszafoglalják Rómát és a többi területet". Mezzasomma véleménye az volt, hogy az újságoknak nem a lelkek megbékítését kell szolgálniuk, nincs szükség olaszok összhangjára és a testvériség érzésének erőltetésére. Ahogyan megfogalmazta: a történtek után „pietisztikus jelzések csak gyávaságról és fásultságról tennének tanúbizonyosságot."(Franzinelli 2009: 9, 102)

Mindezek mellett szólnunk kell még a náci Németország a szociális köztársaság területén kifejtett korántsem jelentéktelen propaganda tevékenységéről. A Signal címmel Berlinben nyomtatott kéthetente megjelenő olasz nyelvű propaganda propagandakiadvány fontos befolyással volt a hírek születésére, az információk áramlására. A náci Németország mindezek mellett önálló információs- és propagandaközpontot működtetett, amelyek gyakorlatilag az olasz hatóságoktól függetlenül, minden kötöttség nélkül tevékenykedett a szövetséges állam területén. (Franzinelli 2009: 28)

Fasiszta propaganda 1943-1945

Az Olaszországban kifejtett náci német propaganda első nagy művelete Mussolini 1943. szeptember 12-i kiszabadításának kommunikációja volt. Az említett Signal szeptemberben megjelent második száma részletesen tudósított arról a katonai akcióról, amely a duce kiszabadítását eredményezte – ahogyan Franzinelli hangsúlyozta – nem megfeledkezvén annak hangsúlyozásáról, hogy a fasizmus vezérét olaszok börtönözték be, majd németek szabadították ki. A politikai-katonai ellenállás kezdetének beharangozása az újjászületés szempontjából kifejezetten fontosnak bizonyult:

„A „Gólya"[1] észak felé repül. Ott, hazája északi részén, kezdte meg egykoron munkáját a megszabadított. Ott gyűjtötte össze a Harci fasciókat, amelyek hajdan valóra váltották programját. Északról abban az időben neve falvak és városok fölött repült és még ki nem is karta követni a csatakiáltást, azt is magával ragadta a vihar, amit ez a férfi okozott. Most Észak-Olaszországból érkezik a megszabadított első üzenete az, amellyel bejelenti, hogy visszavette a Fasizmus vezetését. A történelem egy új fejezete kezdődött." (Franzinelli 2009: 8)

[1] FIAT Br 20 típusú kétmotoros bombázó repülőgép közkedvelt beceneve.

A Signal mellett a Müncheni Rádió is jelentős propagandatevékenységet fejtett ki Olaszország irányában. A megalakuló köztársasági fasiszta kormányzat élt is a rádió adta lehetőségekkel Idővel azonban a „müncheni rádió", mint forrás feltüntetése zavarólag hatott, hiszen terjedni kezdett a nézet miszerint a kormány és maga Mussolini is Németországban van. Éppen ezért Mussolini rendelkezéseinek megfelelően 1943. októberében Mezzasoma a „republikánus fasiszta rádió" megnevezésére tett javaslatot. (Franzinelli 2009: 9)

Ezt azonban még megelőzte egy jelentős bejelentés, hiszen Benito Mussolini 1943. szeptember 18-án pontosan ennek az adónak a hullámain intézett szózatot Olaszországhoz. Az elhangzottak beszéd jelentőségét az is növelte, hogy annak programadó-jellege is volt, amennyiben Mussolini személyes sorsa alakulásának rövid bemutatását követően megnevezte a rendszer kudarcának szerinte hibáztatható (és hibáztatandó) felelőseit és megpróbált válaszolni arra a kérdésre: hogyan tovább. *„Személyes drámájával"* kapcsolatban elmondta: *„…egyedülálló cselekedet a történelemben, hogy egy férfit, aki húsz esztendeig szolgált egy királyt abszolút hűséggel, mondom abszolúttal, letartóztatnak az uralkodó magánrezidenciájának küszöbén, kénytelen volt egy Vöröskereszt*es mentőbe szállni azzal az ürüggyel, hogy megmentsék őt egy összeesküvéstől…"(De Felice 2001: 464)

Az elmondottak egyik fontos motívuma Németország (Adolf Hitler, Herman Göring) és a német fegyvertárs irányában általában kifejezett lojalitás. Fogsága idejéről ezt írta Mussolini: *„Az volt az egyértelmű érzésem*, hogy *Führer nem hagy el* […] *„Göring több, mint bajtársi, testvéri táviratot küldött nekem."*, a német szövetségesről pedig: *„A hűség szónak mély, összetéveszthetetlen, azt mondanám örök jelentése van a német lélekben. A szó, amely a kollektívumban és az egyénben összefoglalja a germán szellemi világot."* (De Felice 2001: 465)

Ami pedig a felelőseket illeti, Mussolini nem csinált titkot abból, hogy számára egyértelműen „árulók", akik az „államcsíny" alkalmával a nagytanács utolsó ülésén ellene szavaztak.[2] A megtorlás velük

[2] A tanács huszonnyolc tagjából tizenkilencen jelenlévő (többek között Dino Grandi, Giuseppe Bottai, Luigi Federzoni és a duce veje az egykori külügyminiszter Gale-

szemben nem maradt el – „Nem ismerhetjük az elnéző érzelmességet az árulókkal szemben" hirdette 1944 elején Bruno Spampanato (De Felice 2001:498) – ám az első beszédek jobbára másokkal foglalkoztak. Mindenek előtt az államfővel, III. Viktor Emánuellel. Mussolini megvetéssel beszélt az uralkodóról, akit az „árulás" egyik legfontosabb szereplőjének tekintett, aki a *„defetizmus és a németellenes propaganda legfőbb ügynökeként"* érdektelenséget mutatott a háború alakulásával szemben, és mint ilyen a *„legapróbb részletekig előkészítette és megszervezi az államcsínyt"*. Nem kímélte Umberto trónörököst sem – II. Umberto néven az Olasz Királyság utolsó uralkodója – aki átvette ugyan a hadsereg főparancsnoki tisztjét apjától, de *„soha nem tűnt fel harctereken"*. (De Felice 2001: 465)

A Münchenből sugárzott beszéd egyik fontos, a későbbiekben rendszeresen visszatérő alaptézise a *„nem a rendszer árulta el a monarchiát, hanem a monarchia árulta el a rendszert"* gondolat volt. Ami pedig az egyik legnagyobb „bűnös" személyét illeti, az kétséget kizárólag Pietro Badoglio marsall[3], *„államcsíny végrehajtója és bűnrészese"*lett, akivel Mussolini személyesen is rossz viszonyt táplált, és akit az uralkodó a duce bukását követően kormányfőnek jelölt. (De Felice 2001: 465, 467)

Sürgetően fontosnak bizonyult dönteni a hogyan tovább kérdésében. Ebben a tekintetben Mussolini a következőket teendőket jelölte meg. Egyrészt az olaszoknak újra fel kell venni a fegyvert Németország, Japán és a többi szövetséges oldalán, mindazon „hatalmas birodalmak, amelyek sohasem kapitulálnak". Mindez azért is fontos volt, mert így a rezsim hűségén maradtak számára a megtépázott önbecsülést is erősíteni lehetett, hiszen *„csak a vér képes eltörölni egy ilyen becstelen lapot a haza történetéből"* Igen érdekes, amit az újonnan létrehozott fasiszta állam berendezkedéséről mondott, hiszen a szociális köztársa-

---

azzo Ciano) szavazott Grandi javaslata mellett, heten ellenezték (mint a később pozícióba kerülő Guido Buffarini–Guidi), egy jelenlévő tartózkodott, egy (Roberto Farinacci) pedig elhagyta az üléstermet.

[3] Marsall (maresciallo): legmagasabb altiszti rang az olasz fegyveres erők kötelékében. A francia mintára (maréchall de France) 1924-ben bevezetett „maresciallo d'Italia" viszont ezzel ellentétben már a legmagasabb katonai rendfokozat, amely az első világháborúban fontos szerepet játszó, később pedig a kiemelkedő teljesítményt nyújtó katonákat illette.

ság: *„nemzeti és szociális a szó legnemesebb értelmében, azaz fasiszta visszatérvén így gyökereinkhez."* (De Felice 2001: 467)

A köztársaság beköszöntével jelentőssé váltak a Giuseppe Mazzinihez hasonló szimbolikus, forradalmi republikánus hősök. Azonban ami ennél is fontosabb, Mussolini egy újfajta (baloldali) fordulat meghirdetésével is megpróbálkozott. Elgondolását nem kísérte egyhangú konszenzus. Hiába hirdették meg az 1943. november 14-i veronai manifesztumban a részleges államosítást (kollektív érdekű ipari üzemek, nem megfelelően irányított földbirtokok kisajátítása) ez a nacionalizálási gondolat elbukott az észak-olasz nagyvállalatok vezetőinek és a német fegyvertársnak határozott ellenállásán. (Ormos 2019: 448-449)

Erősödő antiszemitizmus

A fasizmus időszaka alatti antiszemitizmus története három, jól elkülöníthető részre tagolható. Az első szakasz a kormányra kerüléstől az 1938-as faji törvények (leggi razziali) bevezetéséig tartott. A második ezen törvények elfogadásától az 1943-as fordulópontig, míg az utolsó, tragikus időszak egybe esik az Olasz Szociális Köztársaság fennállásával. A fasizmus sokáig nem disztingvált olasz és olasz, vallás és vallás között. A náci Németország faji politikájának elutasítása ráadásul olaszok milliói számára németellenes éllel is járt. Az asszimilálódott olaszországi zsidók egyáltalán nem viselkedtek ellenségesen a fasizmussal, nagyon sokan töltöttek be vezető tisztséget a pártban, sőt Mussolini közeli munkatársai között is sok zsidó származású volt található. Voltak ugyan kivételek (újságok és kifejezetten megrögzött antiszemiták) de ennek ellenére elmondható, hogy az antiszemitizmus nem volt pregnáns része az olasz mindennapoknak. 1938-ban azonban a faji törvények elfogadásával alapvető változások következtek. Szigorú restrikciós jogfosztó határozatok sújtották ettől kezdve az olasz zsidókat. Mivel 1943-ban, a szociális köztársaság megalakulásával a fasiszta propagandagépezet magasabb sebességfokozatba kapcsolt a propagandának jelentős ellenségképet kellett kreálnia, a helyzetük tragikusan megváltozott. A propaganda megkülönböztetett figyelemmel fordult az háborús kudarcok, gazdasági nehézségek vélt fele-

lőseinek irányába, világosan és egyértelműen megnevezte az ellenséget (belső és külső), minden bajok okozóját. 1943 őszétől megerősödtek az antiszemita kirohanások, a végletekig fokozódott az antiszemitizmus.

Kik vajon ezek a „kultúra- és civilizációellenes" erők?– tették föl nap, mint nap a kérdést a fasiszta sajtóorgánumok. Az „Il Regime fascista" 1943. október 15–én a következőképpen válaszolt: ezek a nemzetközi szabadkőművesség és a judaizmus, amelyek *„olaszellenesek és antifasiszták"*. (De Felice 2001: 468) Az antiszemita írások nyelvezete és stílusa kifejezetten fenyegetővé és agresszívvá vált. Az „Il Popolo di Alessandria", a legelterjedtebb helyi lapok egyike 1943. október 28-án írta: *„Könyörtelenül és irgalmatlanul kell vadásznunk őket, mert ők jelentik a legsúlyosabb veszélyt jelen órában, amikor az újjászülető Hazának le kell számolnia minden ellenséggel: mindenekelőtt Júdás viszolyogtató fiaival: országok és népek üszkös sebeivel, civilizáció romlásával az emberi társadalom halálos mérgével"* (Franzinelli 2009: 9). A radikalizmus napról-napra növekedett, az Il Fascio című lap 1943. december 4.-én a végső cél megfogalmazásakor egy olyan civilizációról szónokolt, „amelyben *nemcsak a vérszerinti zsidók, hanem a zsidó szelleműek és lelkületűek sem élhetnek."* (Franzinelli 2009:9) A front közeledtével a „belső ellenség" elleni gyűlölet egyértelműen növekedett, de ezzel párhuzamosan egyre intenzívebbé vált a „külső ellenség", a szövetséges katonák elleni rasszizmus is. 1944. július 4-én Rómát („Roma città aperta") elfoglalták az amerikai 5. hadsereg katonái. Mussolini ezt követően mondta: *„Róma, amelynek történelme harminc évszázada alatt soha nem látott afrikaiakat, ha csak nem a győztes konzulok kocsijai mögé láncolva, ma viszont falait gyalázzák ezeket a civilizálatlan és gazember fajok."* (Rauti 1966: 1060)

Becsület, hűség, nemzeti történelem

A propagandagépezet a haza irányában megkövetelt morális kötelezettségek hangsúlyozásával a Mussolini irányában kifejtett további ragaszkodást és elkötelezettséget is erősíteni kívánta. A duce által *„komoly, de nem reménytelen"* meghatározással jellemzett politikai–gazdasági helyzetben, amelybe *„az árulók taszították Olaszországot"* a propaganda minden lehetséges eszközzel igyekezett célba juttatni a Mussolini buzdító üzeneteit: *„A fasiszta és köztársasági Olaszország kitörli*

történelméből ezeket a mélyen megalázó napokat és vérrel váltja meg a szégyent, amelyet egy elzüllött Uralkodó akarta sújtani hagyományait és dicsőséges múltját." (De Felice 2001: 505) Mussolinit ebben a küzdelmében a katolikus egyház nem támogatta. A Szentszék nem részesítette diplomáciai elismerésben Mussolini köztársaságát. Salò mellé (esetenként) csak a klérus alacsonyabb rendű tagjai álltak aktív támogatóként. A ducére esküdött fel többek között a „Crociata Italica" című lapban don Tullio Calcagno, a háború utolsó heteiben a pápa által kiközösített katolikus pap is. „*Köztársaságiak vagyunk, mert felismerjük, hogy a király szeptember 8-i kettős árulásával Olasz Királyság megszűnt minden olasz és minden becsületes ember számára, és ezt legitim módon az Olasz Szociális Köztársaság követi annak irányításával, aki a szégyenteljes katasztrófa estéjéig a Duce volt a népek, vezetők, uralkodók és pápák által általánosan elismerten*". (Calcagno 1944). A messze távolba veszett már az az idő, amikor a katolikus egyház a „Gondviselés embereként" („l'uomo della Provvidenza) ünnepelte az 1929-es konkordátum létrehozásában jelentős szerepet játszó lovag Benito Mussolini kormányfőt.

Nem kizárólag a Salòi Köztársaságot, hanem a vele szemben álló fegyveres ellenállást (Resistenza) is támogatták tábori papok, egyszerű káplánok. A szembenállók összecsapásaiban tragikus módon volt tetten érhető a fasiszta nemzetépítés és nemzetpolitika kudarca. A fasizmus ugyanis nagyon hamar és ellentmondást nem tűrően sajátította ki a nemzet fogalmát szorítván ki abból a vele egyet nem értő antifasisztákat.[4] A koncepció, egy új olasz katonapolgár (cittadino–soldato) „létrehozása" csődöt mondott. A második világháború utolsó szakaszában olaszok fordultak szembe olaszokkal és indultak Giuseppe Garibaldi, Giuseppe Mazzini vagy az 1849-ben a római köztársaság védelmében elhunyt Goffredo Mameli nevével harcba: Olaszországért. A nemzeti-történeti régmúlt nagyjainak megidézése, az egykoron volt dicsőséges küzdelmek példája hangsúlyossá vált. De a propaganda a közelmúlt nagyjait is szívesen állította példaként a jelen küzdelmes időszak olaszai elé. Mussolini 1945. március 2-án a

[4] Ezzel kapcsolatban Roberto Farinacci már 1925-ben egészen világosan fogalmazott: „Olaszországban senki sem lehet antifasiszta, mert az antifasiszta nem lehet olasz" (Dogliani 2008:281)

Garda-tó partján elmondott nyilvános beszédében annak a Gabriele D'Annunzionak az emlékét idézte, kinek személyét már életében is legendák övezték, és akinek személye már az az első világháború alatt is komoly propagandisztikus jelentőséggel bírt az olasz hadvezetés számára. A duce Vittorialéban[5] elmondott beszédében felidézte patetikus szavakkal idézte fel az 1938-ban elhunyt költő-katona (poeta-soldato) alakját, akit az ókori elégiaköltő Türtaioszhoz és – az előbb említett – Mamelihez hasonlított, akinek példáját idézve így lelkesített: *„Nem vagy halott, és nem is halsz meg, míg a Földközi-tenger közepén ott található ez az Olaszországnak nevezett félsziget. Nem vagy halott és nem is halsz meg, míg e félsziget közepén ott van a város, amelybe visszatérünk, és amit úgy hívnak: Róma."* (Rauti 1966: 1096)

Nyilvános beszédek szónoklatok

A propaganda a kezdetektől komoly lehetőségként számolt a nyilvános beszédekkel, szónoklatokkal. Közismert tény, hogy Benito Mussolini különösen jól bánt a szavakkal, magabiztosan és könnyedén szerepelt tömegek előtt. A duce minden nehézség nélkül kommunikált tízezrek jelenlétében, befolyásolta és irányította – esetenként kifejezetten játszott – hallgatóságával. Az ilyen és ehhez hasonló monumentális rendezvények („adunate oceaniche"[6]) helyszínei döntően azok a szimbolikus terek voltak, amelyekre az egyik legjellemzőbb példa a római piazza Venezia építészeti elrendezése. A tér több fontos Mussolini-deklaráció színhelye[7] volt, ahol a szimbolikus– balkon és az előtte elterülő hatalmas terület – is adott volt ahhoz, hogy a megfogalmazott politikai üzenet hamar eljusson a jelenlévő célközönséghez.

Természetesen a szociális köztársaság idején is élt más vezető politikus ezzel az eszközzel. Rodolfo Graziani marsall 1943. szeptember 25-én a római Teatro Adriano termében elmondott beszédében nagy

[5] Il Vittoriale degli Italiani, a költő egykori villája a Garda-tó partján.

[6] Adunate oceaniche szó szerinti fordításban óceáni (nagyságú) gyűlések, amely megfelelően érzékelteti a fasiszta terminológiát.

[7] Néhány közülük a teljesség igénye nélkül: Róma városának és a fasizmus megalapításának évenkénti ünneplései, vagy két konkrét esemény; 1936. május 9. az etióp háború győzelmes befejezésének bejelentése („a birodalom" proklamációja), illetőleg 1937. december 8. a Népszövetségből való kilépés ünnepélyes kihirdetése.

vehemenciával szólította meg a fasizmus bukásáért – megítélése szerint – felelős *„Badoglio nevű férfit"* („Uomo di nome Badoglio"), aki hűtlensége és árulása miatt *„a jogot is elveszítette, hogy tisztnek nevezze magát"*. Tette szörnyű csapással járt Olaszország számára, hiszen felbomlás és káosz következett, amely katasztrofális következményekkel járt. A német beavatkozás jogosságát Graziani ebben a beszédben a szövetségesi hűséggel és barátsággal indokolta, valamint hitet tett az újfajta fasizmus mellett, és bejelentett ő is részt vállal ennek megvalósításában.[8]

Benito Mussolini 1944. december 16-án utolsó hivatalos megjelenésekor Milánóban (Teatro Lirico) még utoljára teltház előtt elmondott és utoljára egy végső ellencsapásra lelkesítő beszédében („discorso della riscossa") fejthette ki véleményét a katasztrofálisra forduló katonai helyzetről, a súlyos gazdasági nehézségekről és a lakosság morális állapotáról. A fasiszta propaganda számára Milánó ezekben az utolsó napokban-hetekben is fontosnak bizonyult. Több, mint két évtizeddel azelőtt itt született meg a mozgalom, érthető tehát, hogy a lombard nagyvárosra az utolsó percekben is, mint az ellentámadás és visszacsapás központjaként tekintett. Beszédében Mussolini jelezte is, hogy 1945-ben fokozott olasz katonai részvétellel számol, amelynek szervezése és irányítása Rodolfo Graziani nevéhez kötődik majd. Abban Mussolininak igaza volt, hogy az ország megosztott, de abban a megállapításában, miszerint helyzet javul, hiszen csökken a szövetségesek eljövetelét várók száma – alighanem tragikusan tévedett. A duce ez utóbbi állítását többek között azzal indokolta, hogy egyre többen ismerik fel az angolszász propaganda hamisságág, hogy: *„Mindaz, amit az angol-amerikaiak ígértek, nyomorúságos propaganda eszköznek bizonyult"*. (Rauti 1966: 1084)

Fontosnak bizonyult még a kontinuitás biztosítása az egykoron elgondolások és a régi-új elképzelések között. Egyértelműsíteni kellett, hogy elhibázott kompromisszumok nélkül (a katolikus egyház és a monarchia érdekeinek figyelembe vétele) a fasizmus újjászülethet. A meghirdetett baloldali (köztársasági) fordulatot tehát Mussolini a kezdeti elgondolásokhoz, a San Sepolcro téren meghirdetett princípi-

[8]https://www.cronologia.it/document/doc0113.htm

umokhoz történő visszatéréssel indokolta, azzal, hogy az Olasz Szociális Köztársaság ebben a tekintetben az 1919-es időszak logikus folytatásának tekinthető. A Mussolinivel összevetve is különlegesnek mondható politikai pályát maga mögött tudó Nicola Bombacci, ezt írta 1943 nyarán: *„Ez tehát a komoly és döntő történelmi óra számunkra, olaszoknak: vagy győzni fogunk, és örökké biztosítani jövőnket Nagy Nemzetként az új, munkában és igazságosságban gazdag új európai rendben, vagy gerincet és szellemet hajlítani a zsidó és angol nyelvű emberek álnok és plutokratikus rabszolgatartó hatalma előtt …Térjünk vissza a kezdetekhez, nem azért, hogy leromboljuk, amit elértünk, hanem, hogy megtisztítsuk mindazt, ami nem tiszta."*[9]

Mussolini utolsó beszédeinek másik jellegzetessége az *„európai civilizáció és a plutokrata bolsevizmus"* apokaliptikus harcának bemutatása. A duce minden alkalommal hangsúlyozta, hogy Olaszország ebben a küzdelemben természetesen újra a még egyáltalán nem legyőzött Németország mellett áll. A szövetségest nem hogy nem győzték le, ellenkezőleg ereje növekszik majd, így *„„Németország képes ellenállni és előidézni az ellenséges tervek kudarcát."* és a német erők növekedni fognak. (Rauti 1966: 1086) Mussolini utolsó milánói hivatalos megjelenése alkalmával kifejezetten érdekes jóslatokba is bocsátkozott: a szövetségesek koalíciója az antikommunizmus mentén szakad. Ezzel kapcsolatban ráadásul egy régebbi emlékét is felidézte: *„Egy napon Potemkin*[10]*, római szovjet nagykövet, azt mondta nekem: »Az első világháború bolsevizálta Oroszországot, a második pedig bolsevizálja majd Európát.« Ez a jóslat nem válik valóra, de ha ez megtörténik, ez a felelősség is elsősorban Nagy-Britanniára hárul."* (Rauti 1966: 1086)

Mussolini nyilvános megnyilatkozásai közül különösen érdekesek a háború utolsó hónapjaiban-heteiben elmondott szónoklatai. Egyrészt a katonai helyzet folyamatos változásával megváltozott a szónok számára biztosított szimbolikus tér, átalakult a megszokott közeg. Ezek a beszédek már olykor egy harckocsi mellől vagy tetejéről, illetőleg katonák rendezetlen alakulatai közül hangzottak el. Másrészt az

[9] https://www.lintellettualedissidente.it/copertine/nicola-bombacci/.

[10] Vlagyimir Petrovics Potemkin (1874-1946) szovjet diplomata, a Szovjetunió római követe 1932–1934 között.

idő előrehaladtával azok tartalmában és intenzitásában is változás észlelhető. A ducéra olyannyira jellemző feltartóztathatatlan lendület alábbhagyott amennyiben az újrakezdés – vitatható őszinteségű – bizakodását egyértelműen felváltotta a Leonidasz spártai király példáját idéző borongás.

1945. március 23-án Mussolini a Garda-tó partján lévő Bogliaco (Gargnano) településen elmondott beszédének már lényeges eleme a mindenáron való lelkesítés kétségbeeset gondolata, a halál közelségének és a szabadság gondolatának összekapcsolása. Mert *„az igazi katonák, az igazi harcosok meg akarják méretni magukat az ellenséggel, rá akarnak tekinteni, ha lehet, a szeme fehérjébe nézni, legyőzni és meggyőzni arról, hogy vannak olaszok, sok-sok olasz, szerencsére, akik soha sem fogadják el az árulás gyalázatát és szégyenét, hanem mindent megtesznek életük minden pillanatában, gondolataik minden lendületében, hogy megfordítsák a helyzetet, hogy belekezdjenek a történelem új fejezetébe, amelynek vissza kell vezetnie minket oda ahol voltunk, és hova vissza akarunk térni"*.(Rauti 1966: 1104)

A Bogliaco-i beszéd a lelkesítést kettősségek felsorolásával is fokozta. *„Kevesen voltunk, de céltudatosak"*, – idézte fel Mussolini a mozgalom alapításának időszakát – majd hozzátette, hogy az igazi fasiszták *„mindig is harcoltak és sohasem estek kétségbe"*. Ezzel szembe állítottak akkori ellenségeiket, akik *„ugyanazok, mint ma: a megvásároltak, béke bármi áron hirdetői, lemondás zászlóvivői, spekulánsok"*. A kívánt hatás elérése végett a dichotómia tovább fokozódott a „mi voltunk és mivé lettünk" kérdés részletesebb kifejtése során. Az „árulók" – hangzott a beszédben – *elhozták a feketéket Toszkána földjére, arra a Toszkánára, amely olyan géniuszok olyan virágzást adta a világnak, amilyet semmilyen nemzet nem tett soha ezen a földön."* Ezzel szemben, utalt rá Mussolini *„Öt évvel ezelőtt Olaszország trikolórját felvonták Addis Abebában a Negus »ghebijére«*[11]*."* A küzdelemre vállalására, az áldozat meghozatalára természetesen ebben az esetben is utalás történt: *„Csak a harc teszi teljessé az embert, csak az, ki kockáztatja saját életét, ki nem fél vérét adni az a férfi. Ha ez nem így van, akkor rabszolga, aki megérdemli a láncokat. Arra kérlek, benne-*

[11] Ghebi (Ghebbi), Fasil Ghebbi. Etiópia uralkodóinak székhelye a XVII. századtól a XIX. század közepéig.

teket gondoljátok végig mindazt, amit mondtam, készítsétek izmaitokat, akaratokat és hiteteket az ellentámadás órájára."(Rauti 1966: 1103–1104)

Alig több, mint egy héttel halála előtt Benito Mussolini még két rövid, propaganda jelentőségét tekintve már jelentéktelen, néhány mondatot szólt a mellette végsőkig kitartó fasiszták („fedelissimi) előtt. Ezekben a beszédekben már szó sem volt klasszikus propagandáról. A láthatóan egyre jobban reményt vesztő, fizikai és pszichikai valójában is meggyötört Mussolini egy olyan „tisztességes béke" lehetőségéről osztotta meg az őt hallgatókkal gondolatait, amely csak abban az esetben elérhető, ha *„képesek leszünk ellenállni."* Korabeli rövid beszédek, illetve visszaemlékezések is arról tanúskodnak, hogy a duce rövid ideig ugyan, de eljátszott annak gondolatával, hogy ahogyan Thermopülai vidékén egykoron a spártai király és háromszáz katonája, úgy a háború utolsó napjaiban ő is a végsőkig küzd Valtellina hegyszorosában. (Beltrame-Quattrocchi 1984: 378–383) Tudjuk jól, nem így történt.

Összegzés

1937-ben nyílt meg Róma Quadraro kerületében az olasz filmek–filmhíradók gyártásának központja, a Cinecittà. Az ünnepélyes alapkőletételen természetesen maga Mussolini is megjelent. A tudósításokon (fényképek, filmhíradó beszámolói) jól kivehető az a propaganda elhelyezte Mussolini-idézet, amely hatalmas betűkkel hirdette: *„A filmezés a legerősebb fegyver"*.[12] Mussolini több, mint két évtizeden keresztül magabiztosan élt is ezzel a lehetőséggel, a propagandagépezet arzenáljából előszeretettel nyúlt filmhíradók, fényképek, rádiótudósítások hasonlóan nagyjelentőségű eszközeihez. A fasizmus vezére, a kiváló szónoki és kommunikációs képességeinek tudatában maga is érdemben alakította-formálta olaszok millióinak véleményét. Mint ilyen, tulajdonképpen a saját maga is a gépezet részének is tekinthető.

A fasizmus megjelenésével radikálisan megváltozott az olasz politikai stílus és nyelvezet. A politikai kommunikáció fokozatosan átalakult. Fontos újítást jelentett az alapvetően rövid és közérthető stílus, hiszen így a politikai mondanivaló (üzenet) könnyebben juthatott el a

[12] https://www.youtube.com/watch?v=0VsP0II49lk

célközönség számára. Arról nem is beszélve, hogy a *„Hinni, engedelmeskedni, harcolni"*[13] – szerű egyszerű üzenetek folyamatos ismétlése komoly hatással lehetett a célcsoportra. A hit (Mussoliniben és a fasizmusban) megerősítése, az abszolút engedelmesség (a rendszer irányában) és a küzdelem (az ellenség ellen) megkövetelése a politika kiemelt céljai között szerepelt. A fasiszta propagandagépezet pedig sokáig tette a dolgát, és úgy tűnt, hogy olajozottan működött. A jól kommunikáló diktatúrát, a miniszterelnök személyét – különösebb politikai elköteleződéstől függetlenül – sokáig konszenzus övezte. Milliók szemlélték megelégedettséggel az életszínvonal növekedését, az általános egészségügyi helyzet jobbrafordulását, vagy a belpolitikai konszolidációt követő külpolitikai sikereket. Utóbbi tekintetében volt kiemelkedő jelentőségű az 1936-os abesszín győzelem. A győzelem következményeként az uralkodó az „Etiópia császára" (Imperatore d'Etiopia), címmel Mussolini pedig a *„birodalom megalapítója"* (fondatore dell'Impero) kitüntető attribútummal lett gazdagabb.

A háború, a napról-napra növekvő veszteségek, az egyre nehezebbé váló gazdasági helyzet nagyon hamar semmissé tették a duce személyét és magát a rendszert övező nemzeti konszenzust. A fasizmus 1943-as bukását az ország egy jelentős része örömünnepként élte meg. Joseph Goebbels a náci Németország propagandaminisztere is jól érzékelte ezt, sokak megkönnyebbülését érzékelte, mikor így fogalmazott naplójában: *„A fasizmus jelképeit eltávolítják a nyilvános helyekről* […] *Az olasz fővárosban tömegek vannak az utcán, a királyt és Badogliót éltetik, s viharosan követelik a békét."* (Rátkai 1994: 363)

1943 és 1945 között a fasiszta propagandának nehezen megoldható feladattal kellett szembesülnie. A rendszer bukását követően kellett volna megoldani a hit megerősítését, az akarat újrateremtését. Mussolini nem véletlenül jelentette ki 1944. január 30-án katonai parancsnokok előtt. hogy egyetlen parancs létezik: *„felkészíteni az embereket, eszközöket, de legfőképpen az akaratot az előttünk álló hónapok háborús erőfeszítéseire."* (Rauti 1966: 1051) Ezt a vállalást azonban már nem lehetett teljesíteni. A széttöredezett olasz társadalomnak elege lett a háborúból, milliók és milliók csak egy dolgot kívántak csupán: élve megúszni a háborús küz-

[13] „Credere, obbedire, combattere"

delmeket. Sem a sokáig működő nacionalista túlzások, sem a kezdetekhez történő visszakanyarodás ígérete, sem pedig az antiszemita gyűlölködés mesterséges felkorbácsolása sem működött tovább. Nem volt és nem is lehetett semmilyen propagandagépezet, amely ezt a helyzetet a siker reményében befolyásolni tudta volna. Olaszország – mint mindenki más – egy pillanatot várt: a háború minél gyorsabb befejezését.

IRODALOM

Beltrame-Quattrocchi Paolino (1985) *Al di sopra dei guagliardetti. L'arcivescovo Schuster un asceta benedettino nella Milano dell'era fascista.* Casale Monferrato, Marietti

Dogliani Patrizia (2008) *Il fascismo degli italiani Una storia sociale* Torino, UTET

Franzinelli Mimmo (2009) RSI. *La Repubblica del duce 1943-1945.* Milano, Oscar Mondadori

Golino Enzo (2010) *La parola del duce. Il linguaggio totalitario del fascismo e del nazismo.* Milano, BUR Saggi

Mussolini Benito *Discorso del Lirico* (1966) In: Rauti Pino *Storia d'Italia nei discorsi di Mussolini 1915–1945* Roma, Centro Editoriale Nazionale (1074–1091)

Mussolini Benito *Discorso pronunciato il 23 marzo in celebrazione della fondazione dei Fasci di Combattimento* (1966) In: Rauti Pino *Storia d'Italia nei discorsi di Mussolini 1915–1945* Roma, Centro Editoriale Nazionale (1102–1105)

Mussolini Benito (2001) *Discorso pronunciato da Radio Monaco il 18 settembre 1943* In: De Felice Renzo, (a cura di). *Autobiografia del fascismo. Antologia dei testi fascisti 1919-1945.* Torino, Einaudi Tascabili, (464-467)

Ormos Mária (2019) *Mussolini.* Budapest, Kossuth Kiadó

Rauti Pino (1966) *Storia d'Italia nei discorsi di Mussolini 1915–1945* Roma, Centro Editoriale Nazionale

Rátkai Ferenc szerk. (1994) *Goebbels napló.* Budapest, Dunakönyv Kiadó

„*La guerra continua*" Il Regime fascista", 15 ottobre 1943. In: De Felice Renzo, szerk. *Autobiografia del fascismo. Antologia dei testi fascisti 1919-1945.* Torino, Einaudi Tascabili, (468-469)

Spampanato Bruno (2001): Considerazioni sui fatti d'Italia in: De Felice Renzo, szerk. *Autobiografia del fascismo. Antologia dei testi fascisti 1919-1945.* Torino, Einaudi Tascabili, (488–506)
www.cronologia.it/document/doc0113.htm.
www.intelettualedissidente.it

Nagy Boglárka

PLAKÁTOK, MINT A HÁBORÚ SZOLGÁI

Absztarkt
A tanulmány azt értelmezi, hogy a II. világháborús magyar propagandaplakátok miként szólították meg a lakosságot, hogyan próbálták a véleményüket, a háború eseményeihez való hozzáállásukat befolyásolni, emellett mennyire töltöttek be fontos szerepet a propaganda terjesztésében a korszak többi médiumához képest. A tanulmányomban alkalmazott II. világháborús magyar plakátok kategorizálása a főbb propaganda témák megismerését és áttekinthetőséget segítette elő, emellett behatárolta a háború egyes szakaszait, amely során megfigyelhető; a kormány számára mely témák voltak a legfontosabbak, ennek következtében hogyan próbálták formálni a lakosság véleményét, hozzáállását a háborúhoz. A plakátokon rendkívül leegyszerűsített jelrendszert alkalmaztak, éppen ezért érzelmileg igen effektíven hatottak a tömegekre, mielőtt az megkérdőjelezné a háború céljának jogosságát.
Kulcsszavak: *propaganda, II. világháború, plakát, háborús propaganda, vizuális kommunikáció, befolyásolás.*

Bevezetés

A tanulmányomban arra a kérdésre kívánok válaszolni, hogy a II. világháborús magyar propagandaplakátok miként szólították meg a lakosságot, hogyan próbálták a véleményüket, a háború eseményeihez való hozzáállásukat befolyásolni, mindemellett a korszak többi médiumához képest mennyire töltöttek be fontos szerepet a propaganda terjesztésében.

Kutatási témámnak azért választottam a plakátok vizsgálatát, mert mindig foglalkoztatott, hogy a céljukat: legtöbb esetben a figyelemfelkeltést, valamint a meggyőzést hogyan lehet hatásosan alkalmazni. Ahhoz pedig, hogy ezeket a célokat beteljesítse, a verbális kelléktár csupán limitáltan, tőmondatok vagy szavak formájában áll rendelkezésére. A jó plakátnak tehát egyszerre kell lényegre törőnek, szembe-

szembeötlőnek, valamint esztétikusnak is lennie. A célját tisztán és érthetően kell kommunikálni.

A kormányzat, ha propagandisztikus eszközök felhasználását látta szükségszerűnek, – többek között plakátokét – minden esetben valamilyen célt akart elérni. Egy olyan összetett feladatnál, mint egy háború elfogadtatása a lakossággal, az érzelmi és értelmi támogatást, ezenkívül az áldozatok elviselésére történő eredményes mozgósítást nem lehetett egy kampánnyal véghezvinni. Ebből adódóan a kormány az előre deklarált céljaik eléréséhez igazítva határozta meg, hogy az egyes plakátkampányokhoz hogyan és miként használja fel a propaganda terjesztésére alkalmas eszközöket.

A mindenkori háborús propaganda központi szerepét nemcsak a hazafiasság „tiszta céljának" és erkölcsi fölényének a bemutatása töltötte be, hanem az ellenség rémtetteinek, romlottságának az ábrázolása is. Ezek a plakátok alapvetően nem a katonáknak készültek, hanem inkább a hátországot akarták elérni. Mindamellett ezek a propagandaplakátok rendkívül leegyszerűsített jelrendszerrel épültek fel, éppen ezért érzelmileg igen effektíven tudtak hatni a tömegekre.

Az állami- és kormányzati kommunikációnak a plakátok segítségével az alábbi feladatokat kellett megoldani:

a) az ellenségkép megjelenítése;
b) a katona népszerűsítése;
c) harc a kémek ellen;
d) mozgósítás a légoltalomra;
e) nők a hadsereg segítésére, nők a férfiak helyén;
f) a Vöröskereszt szervezet népszerűsítése

A tanulmányom a plakátok kategorizálása a főbb propagandatémák megismerését és áttekinthetőségét segíti elő, továbbá megkönnyíti a háború egyes szakaszainak behatárolását, amely során megfigyelhető, hogy a kormány mely témákban és hogyan próbálta meg formálni a lakosság véleményét és hozzáállását a háborúhoz.

Háborús propaganda

A II. világháborúban egy új vonása bontakozott ki a propagandának, amely köszönhető a lélektani hadviselésnek, a rádión történő tájékoztatásnak, a félretájékoztatásnak és a különböző ideológiáknak, esz-

méknek. Fontos szerepet töltött be a hírszerzés és a kémelhárítás. A háború számos új hadviselési módszert hozott, különleges alakulatok, fegyverek és technikák jelent meg. A nacionalizmus érzése egyre inkább fokozódott, hiszen a határok átrendezésével családokat szakítottak el egymástól.

A politikai propaganda elve Goebbelshez köthető. 6 pontban foglalta össze azokat az elemeket, amelyek elengedhetetlenek a propagandához. Ezek a „törvények" történelmileg bármely kor, bármely társadalmába beilleszthetőek, mindig működni fognak.

1. Kerüld az elvont gondolatokat, és az érzelmeket vedd célba!
2. Kevés üzenetet küldj, de azokat folyamatosan sulykold!
3. Használj felszínes, általánosító véleményeket, sztereotípiákat!
4. Az érvelés legyen egyoldalú – soha ne árnyalj!
5. Folyamatosan kritizáld az ellenfeledet!
6. Keress egy ellenségképet és folyamatosan rágalmazd! (Bacsárszki 2015)

A háború egyik nélkülözhetetlen elemeként tekintettek a propagandára, amelyben a plakátoknak is jelentős szerepet tulajdonítottak. Ugyanis a plakát mindig szem előtt van, vonzza a tekintetet, s nem lehet kikerülni. A plakát tud igazán hatásos propaganda eszközként működni, hiszen a plakátot nem olvassuk, nem nézzük, hanem csak megpillantjuk. Nem egyformán tetszik mindenkinek, de sokaknak feltűnik, passzívan, ám mégis agresszíven tud hatni.

A háborús propaganda egyik fő elve, hogy a különböző társadalmi csoportoknak más eszközökkel, más típusú üzenetet kellett közvetíteni. A plakátoknak éppen ebben rejlett az előnye, hiszen minden társadalmi csoporthoz eljutott, ugyanakkor mindenki számára érthető üzenetet fogalmazott meg.

Harold Lasswell így vélekedik a háborús propagandáról: „a háború megnyeréséhez egységes nemzeti támogatásra van szükség, s ehhez az emberek tudatát kellene tudni, illetve kellene ellenőrzés alatt tartani" (Lasswell (1928) [1938]).

Lasswell két részre osztja a sikeres propaganda témakörét, amely természetesen alkalmazható a háborús propagandára is. A sikere egyrészt a feltételek, másrészt az alkalmazott eszközök függvénye. A fel-

tételek objektívek, tehát a propagandista alkalmazkodni kényszerül hozzájuk. A teljesség igénye nélkül néhány alkalmazható propagandafogás:

- A propaganda megfelelő szervezetet igényel.
- Tudatosítani kell az emberekben, miszerint az ellenség ördögi természetű, aki morálisan és katonai célok tekintetében is teljesen elfogadhatatlan nemcsak a kormánynak, hanem minden egyes polgárnak, s valójában komoly ellenfél, de nem legyőzhetetlen.
- Az ellenség hátországát olyan üzenetekkel kell célba venni, amelyeket Lasswell röviden demoralizálásnak nevez. A demoralizálás legfontosabb eszköze új gyűlölet keltése a régiek helyett, hiszen a régi gyűlölet ellenük irányul. Szóba jöhet az ellenség saját uralkodó csoportja, hogy tehát igazából csak őnekik jön jól ez a háború, vagy valamilyen belső kisebbség, amelyet gyűlölni lehet. De meggyűlölhető az ellenség valamelyik szövetségese, hogy az voltaképpen kihasználja az adott ország áldozatait, stb.
- Amennyiben hazudunk, akkor az úgy tegyük, hogy csak azt követően lepleződjünk le, hogy a hazugság révén elindítani kívánt folyamatok már visszafordíthatatlanokká váltak. (Virányi 2017)

Az amerikai Edward Beynars nemcsak a propaganda, hanem a public relations (PR) első komoly tudósa volt. A PR-t a propaganda szinonimájaként használta, meglátása szerint a propaganda és a PR a tömegek vágyainak az összpontosítását teremti meg. A propaganda nem más, mint az egyetértés megalkotásának a művészete. Bernaysnak köszönhető az „álesemény" ötlete és elterjedése. Ez olyan esemény, amelyik kifejezetten PR-, illetve propagandacéllal jön létre avégett, hogy az adott személynek, csoportnak, szervezetnek, ügynek, eszmének kedvező tömegkommunikációs tálalást biztosítson. (Kiss 2006) Beynars kiemeli, hogy egy politikusnak egyben propagandistának is kell lennie, meg kell érintenie a közösséget és nemcsak az eszét, hanem az érzéseit is.

Jacques Ellul 1962-ben megjelent Propagandes című könyve fordulópont volt a propagandakutatás történetében. A kutatásának kö-

szönhetően a propaganda feltalálási helye sokkal szélesebb, mint ahogy korábban azt gondolták. „Ellul a modern társadalom, s azon belül a propaganda alapvető logikáját keresi a műveiben. Ezt a technikában találja meg. Nem a gépek uralmáról van szó, hanem egy gondolkodásmódról, amely mindent technikai problémaként fog fel."(Virányi 2017)

Propaganda technikájának jellemzője, hogy:

1. Egyszerre fordul az egyénhez és a tömeghez.
2. Totálisnak kell lennie, tehát az összes rendelkezésre álló eszközt alkalmaznia kell. Minden eszköz másképpen hat, más oldalról dolgozza meg a közönséget. Az egyes eszközöket egymással kölcsönhatásban kell alkalmazni.
3. Folyamatosnak és tartósnak kell lennie. A propagandának sajátos zárt világban kell tartania az egyént, nem szabad olyan szüneteket hagynia, amelyek elgondolkodhatják, esetleg képessé teszik arra, hogy mintegy kívülről reflektáljon a propagandára. (Virányi 2017)

Magyarországon a II. világháború idején négy fő iránya volt a propagandának: a saját lakosság, a szövetségesek, a semleges országok és az ellenség. A saját hátországnak részben az ellenségről, részben pedig a szövetségesekről szóltak a propagandisztikus tájékoztatások. A háború alatt semmiféle hátrányos hír nem jelenhetett meg a szövetségesekről. A szövetségesek felé közvetített propagandán az érdeken, az értékeken és a veszélyeken volt a hangsúly. A semlegesek felé a körülményektől függő üzeneteket küldtek. Ha megvolt annak az esélye, hogy a semleges állam szövetségessé válik, akkor a harc dicsőségét érzékeltették, viszont ha az volt a valószínű, hogy az ellenfélhez csatlakozik, akkor a háború borzalmait részletezték. Az ellenség hátországát gyűlöletkeltő üzenetekkel vették célba.

Érdemes összevetni a magyar kormány kommunikációs eszközeit a Német Birodalomével. Az összehasonlítás során arra a következtetésre lehet jutni, hogy a magyar kormány kezében sokkal kevesebb ilyen eszköz volt. Ez a különbség a magyarországi állam- berendezkedés eltérésének tudható be. Az újságok politikai irányultsága sokrétű volt, csak egy részük volt kormánypárti, egy részük nem a kormánypárt

lapjai, egy részük független, illetve ellenzéki lapok voltak. A média lehetőségeinek képesti „befolyásolására" az igény meg volt, de ennek megvalósítása nem diktatórikus úton történt (Paál 2008).

Ahhoz, hogy egészében áttekinthető legyen a plakátok II. világháborúban betöltött szerepe, fontos az intézményrendszerükkel is foglalkozni.

A plakátok intézményi struktúrája adott volt, a médiatulajdonos a Budapest Székesfőváros Hirdető Vállalata maradt a fővárosban. Vidéken a plakátolás nem igazán volt jellemző, ha mégis, akkor a tulajdonos többnyire fővárosi volt. 1937-ben a Budapesti Napló összegzése szerint 1200 hirdetéses pad, 800 nagy és 1200 kis hirdetőoszlop, 1100 hirdetéses favédőrács, 2100 hirdetőtábla nyújtott „tetszetős és hatásos reklámlehetőséget" mintegy 18 ezer négyzetméteren. „Budapest Székesfőváros Hirdető Vállalata (...) a székesfővárosnak egy monopóliumi jogát hasznosítja és egészen rendkívüli módon fejlődőképes (...) a befektetett tőkék arányában jövedelmezőség tekintetében felülmúlja a főváros bármely más üzemét" (N. Kósa 2016).

A plakátok megrendelői csupán a témát kötötték ki, a megjelenítéssel és a kivitelezéssel kapcsolatosan nem voltak kitételei. Emellett a plakátok arra is jó példák, hogyan próbálták a különböző kormányok és a politikai pártok vagy akár a Vöröskereszt – akik a megrendelők voltak – saját céljaikra felhasználni a művészeti mozgalmakat és irányzatokat. II. világháborús magyar plakátok közül alig néhány példány maradtak fenn, azok is szétszórva magángyűjteményekben vagy múzeumokban, azonfelül háborúellenes plakátok szinte nem is maradtak fenn a Nemzeti Kormány által kiadott 530/1945. M.E. számú rendelet alapján (Fóris 2017):

1.§. Meg kell semmisíteni a könyvnyomdák, könyvkiadó vállalatok, könyvkereskedők, köz- és kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában levő minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetmény, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy az a magyar vagy más nyelven jelent meg. Különösen és kivétel nélkül megsemmisítendők a fasiszta (nemzeti szocialista) politikusok fasiszta szellemű életrajzai, nyilvánosan elmondott beszédei, fasiszta állampolitikát méltató tudományos színezetű művek, a német

hadviselést feldicsérő sajtótermékek, a fasiszta politikusoknak ily szellemű művei, a fasiszta pártoknak és kiadóhivataloknak összes politikai jellegű kiadmányai, vagy ilyen vonatkozású szépirodalmi termékei stb. (Nagy 2010).

A háborús propaganda néhány eszköze

Magyarországon a II. világháború idején a rádió, a filmhíradó, a sajtó és a plakát töltött be propagandafunkciót. Közülük a rádió és a filmhíradó kiemelését tartom elengedhetetlennek, ugyanis a megjelenésük megváltoztatta a plakátok rendeltetését is.

Már 1938-ban Máté–Török Gyula ny. testőrezredes javaslata volt, hogy a rádió heti két órában közvetítsen „katonai hangjátékokat", melyekkel ellensúlyozni lehetne a katona ellenes propagandát. A rádiókészülékek száma 1939-ben 370.000 volt, a családtagokkal együtt a hallgatók száma 1.000.000 főre tehető. A rádió napi 17 órában szolgáltatott műsort, ami hetente 119 órát jelentett. (Nagy 2017) 1941-ben Magyarország hadba lépése előtt hirtelen megnőtt az előfizetők száma. Ennek az volt az oka, hogy 1939-ben elindították az olcsó néprádió-akciót, mely az egész ország területén biztosította Budapest I. és Budapest II. vételét.

A II. világháború a rádiózás teljes kihasználását teremtette meg. A szemben álló felek a rádió segítségével sugároztak egymásnak a műsoraikat, amelyekre jellemző volt a propagandisztikus, uszító vagy félrevezető tartalom. 1940 őszén kezdték el sugározni a Honvédműsort, mely akkor még békés hazai tájakon készült riportokból állt. A magyar lakosság a brit, szovjet vagy amerikai propagandarádióinak a magyar nyelvű adásait hallgathatták, emellett a környező országok titkos és illegális adásait is be tudták fogni. 1941. október 3-án indult a Honvéd Kívánsághangverseny sorozat, ezt a műsort elsődlegesen már a keleti fronton harcolóknak szánták. Az 1944. március 19-e után kinevezett új vezetők propagandaműsora a Világnézeti Akadémia volt, amelyben a németek emberei fejtették ki ideológiájukat és további harci cselekményre buzdítottak.

Azt, hogy a kormány mennyire tekintett hatásos propaganda eszközként a rádiózásra azt a következő esetek szemléltetik. Már 1934-ben megjelent a 126.751/1934 számú rendelet, amely megtiltotta, hogy

a rádióval rendelkező lakosok a külföldi, úgynevezett „propaganda-előadásokat" hallgassanak. Ezt a jogszabályt, 1935 februárjában már hatályon kívül is helyezték. 1941 decemberében egy újabb rendelet jelent meg, a 8.820/1941. M. E., amely a külföldvevő rádiók használatának esetleges tilalmáról és az ezzel összefüggő beszolgáltatásokról szólt. (R. Nagy 2016) A háború előrehaladtával egyre több hatalom lévő indítványozta a rádióhasználat szigorúbb szabályozását. 1944 márciusában Sztójay Döme megtiltotta a nem Németország és szövetségeseihez tartozó adók hallgatását és ez kiterjedt a zenehallgatásra is. (R. Nagy 2016) Ha valaki megszegte ezt a tilalmat, akkor nem csak féléves elzárást és pénzbüntetést kaphatott, hanem a rádiókészülékét is elkobozhatták. 1944. március 22-től minden zsidónak be kellett jelentenie, ha rádiót vásárolt, s ezt akkor is meg kellett tenniük, ha hivatalos lepecsételt, vagyis nem hallgatott állapotban volt. Két hónappal később már a rádiózás tiltása miatt kellett bejelenteniük. A bejelentéssel együtt azt is közölniük kellett, hogy a kivételezettek közé tartoznak-e. Egyes zsidók a rádióra is kiterjedő mentességet kaphattak. (R. Nagy 2016) A legnagyobb kedvezmény az engedély megtartása volt. Aki megtarthatták a készüléküket – még egy ideig –, viszont nem hallgathatták, az antennákat le kellett szerelniük, viszont üzemképes állapotban kellett tartaniuk.

A kormány nagyon hitt a rádióban. Tudta, hogy erőteljes propaganda funkciót tud betölteni.

A rádiózás II. világháborúban betöltött szerepének rövid ismertetése után a filmhíradó rendeltetését veszem górcső alá.

A propaganda hatékonyságát a nehéz vizsgálni, viszont statisztikai adatok segítségével meg lehet kísérelni a mérését. 1935-ben 452 mozi működött Magyarországon, 170 ezer ülőhellyel, amely azt jelentette, hogy évi 22 millió néző fizetett a híradó megtekintéséért. (Hargitai, Hirsch 2006) 1938-ban már a települések 10,9 százalékában volt mozi, amely körülbelül 581 vetítőhelyet jelentett. A nagyobb ugrás 1943-ra tehető, amikor már 770 mozi működött Magyarországon. A növekedést Kodak innovációjának volt köszönhető, ugyanis az új technológiával a filmterjesztés könnyebb és olcsóbb lett. A magyar mozihálózat nemzetközi viszonylatban is jól fejlődött egészen a második világhá-

borúig. Az ágazat megerősítésében segítséget jelentett az, hogy a filmhíradó propagandacélokat is kiszolgált, ennek következtében a különböző szakmai fórumokon folyamatosan napirenden volt a mozihálózat helyzete.

A hatékonyság kapcsán lényeges az analfabetizmusról (elsődleges analfabetizmus[1]) is pár gondolat erejéig kitérni. 1930-ban a lakosság 9,6%-a volt analfabéta, amely majdnem 900 ezer ember, míg 1941-re ez 7,6%-ra „csökkent". (Mikes 1964) Hiába csökkent százalékosan az analfabéták aránya, a népességnövekedésnek köszönhetően 1,1 millióra nőtt az írni-olvasni nem tudók száma. Az adatokbók azt a következtetést lehet levonni, hogy a mozi az egyik leghatékonyabb tömegtájékoztatási eszköz, hiszen szélesebb körhöz eljutott. Ráadásul pszichológiailag a mozgókép propagandacélokra használva, az egyik leghatékonyabb. (Hargitai, Hirsch 2006)

Az adatok alapján látható, hogy a rádió hallagatóinak és a filmhíradó nézőinek a növekedése megváltoztatta a plakátok szerepét, hiszen már nem csak a plakát töltötte be a legfőbb propagandafunkciót. Mindezek ellenére a plakátra így is fontos propagandaeszközként tekintett a kormány, hiszen a „a plakát az utca hírmondója". Hiába majd' 1 millió ember nem tudott írni-olvasni, az egyszerű és letisztult jelrendszerének köszönhetően mindenki számára könnyen érthető üzenetet tudott közvetíteni. Mindemellett egy jól irányítható médium, s igen hatékonyan alkalmazható helyi gazdasági, kulturális és politikai feladatok megoldására. Országos terítés esetén pedig a lakosság minden rétege elérhető. A plakátot nem lehet kikapcsolni, nem lehet átlapozni, csak nézni kell. A hatása tartós, a méretének a növelésével ez a hatás fokozható, emellett felülragasztással pedig könnyen aktualizálható. Ingerszegény környezetben nagyon erős a figyelemfelkeltő hatása.

II. világháborús magyar propagandaplakátok

A propaganda plakátok ismertetése előtt fontos említést tenni a magyar plakátművészet kialakulásáról.

Magyarországon a 19. század elején jelentek meg az alkalmazott grafika különböző stílusainak első darabjai, mint például a számoló-

[1] Elsődleges analfabetizmus, amikor valaki egyáltalán nem tanult meg írni-olvasni.

cédulák, a díszes kávéházi árlisták, nyomtatott hirdetmények. A fejlődésük összefüggésbe hozható a kereskedelem fejlődésével, növésével. A legintenzívebb előrehaladás a század végére tehető. Ennek a rohamos kereskedelmi kiépülésnek köszönhető, hogy a reklámgrafika a magyar művészet egyik legerőteljesebben fejlődő ága lett. Magyarországon a század elején a reklámkészítés még gyerekcipőben járt. A hirdetők nem vették igénybe a szakemberek segítségét, hanem művészekre bízták a reklámok elkészítését. Maga a szakma is hirdetett, megmutatva ezzel azt, hogy a megfelelő reklám készítéséhez elengedhetetlen a szerepük.

A reklámgrafika térnyerésének köszönhető a különböző nyomdai eljárások elterjedése: a rézkarc, többszínű kőnyomat, az offset eljárás fejlődése, a többszínnyomás finomítása. A 19. század első harmadában már készültek kétlapos reklámcélú szóróanyagok. A Bach-korszak második felében már megjelentek az olyan kőnyomatkészítő „műintézetek", ahol hazai kiadású újságok illusztrációit kivitelezték. A kiegyezés utáni lapkiadási aranykorszaknak köszönhetően a pesti nyomdák is fellendültek. Pesten is használták a Bécsben már elterjedt többszínnyomásos technológiát.

Magyarországon az 1840-es évektől maradtak fenn olyan „ősplakátok", amelyek színházi előadásokat hirdettek. Ezek a „plakátkezdemények" még rézkarctechnikával vagy egyszínnyomással készültek, inkább betűs felírtok szerepeltek, mintsem rajzi elemek. Az első plakátok az élelmiszeriparral, szesziparral, kozmetikumokkal, kulturális eseményekkel, szórakoztatóiparral kapcsolatosan jelentek meg. Eleinte arra hívták fel a lakosság figyelmét, hogy ezek a gyárak, vállalkozások létrejöttek, megalapultak. Ezek a hirdetések még nem tartalmazták azokat az elemeket, amelyekkel a lakosságot meg tudták volna arról győzni, hogy vegye meg azt a terméket. A plakátok túlzsúfoltak voltak, mintha mindent egyszerre akartak volna bemutatni. Az első litografált plakátot Benczúr Gyula készítette 1885-ben. A plakát még elsősorban képzőművészeti keretbe foglalt nyomtatott hirdetmény, és kevéssé figyelemfelkeltő reklám. Ekkortájt a hazai plakátok a nyugat-európai szecesszió, a Jugendstil magyar változatai voltak. (Bakos 1986) A millenniumi ünnepséghez közeledve sorra jelentek meg a plakátok. Az új sokszorosítóipari műfajt az Athenaeum, a Kosmos, a

Pallas és a Légrády testvérek nyomdája vezette be. A századfordulóban készült plakátok a tömegszórakoztatás témájában készültek. Jellemző volt ezekre a falragaszokra a humor, s próbálták a lényeget, a legfontosabb információt megjeleníteni. Az 1910-es évekre a magyar plakát mozgalmas, színes reklámfelületté vált. Ennek következtében egyre több pályázat született plakáttervezési felhívással. A kor legnagyobb klasszikusai közé tartozik Berényi Róbert, Bíró Mihály, Bortnyik Sándor, Faragó Géza, Vadász Miklós, Földes Imre, Tuszkay Márton, Márk Lajos.

A propagandaplakátok főbb témái a következők: revízió, ellenség megjelenítése, katonaság, Vöröskereszt népszerűsítése és a kémek elleni harc. A főbb témák sorrendjének a kialakítása – a revíziót leszámítva – relevancia szerint történt. A revíziós plakátok elsődlegessége kizárólag a kronológiának tudható be.

A propagandaplakátok vizsgálatnál figyelembe vettem, hogy a tervezők; mi célból, s miért pont azokat az elemeket, szimbólumokat használták és milyen stílusban szólították meg a lakosságot.

Fontosnak tartom ismételten kiemelni, hogy háborúellenes plakátok szinte nem is maradtak fenn a Nemzeti Kormány által kiadott 530/1945. M.E. számú rendelet alapján (Fóris 2017).

A háború során több száz plakát készült, melynek bemutatását a terjedelmi korlát nem teszi lehetővé, ezáltal törekedtem arra, hogy illusztrációként olyan plakátokat válasszak ki, amelyek a mai napig ismertek.

A háború fokozatosan éreztette a hatását mind a gazdasági életben, mind a reklámban is. A plakátok elsődleges feladata már 1937-től, hogy felkészítse a lakosságot a háború kitörésére. A háborúra való felkészítést a Légoltalmi plakátok megjelenítés is elősegítette. Hollós Endre „Légoltalmi kiállítás" című plakátja is e célból készült (1. kép).

A légoltalom céljai a polgári lakosság felkészítése az országot érő légitámadások során követendő magatartásra, az emberéletek megóvása, az ipari, infrastrukturális és kulturális értékek védelme a bombázások alatt, valamint a bombatámadások következtében felmerülő kármentesítési munkák elvégzése. Ezeket a feladatokat Magyarországon a Légoltalmi Liga látta el, a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó Országos Légvédelmi Parancsnokság felügyeletével. (Nagy 2017) Ma-

gyarországon a Légoltalmi Ligát a német „Luftschutz" mintájára hozták létre 1937-ben. Magyarországon azért is volt szükséges létrehozni egy légoltalmi ligát, mivel Budapestet, illetve stratégiai fontosságú városokat nem tudták megfelelő módon biztosítani a védelmüket. A légoltalommal foglalkozó törvényi szabályozások közül kiemelkedő fontosságú az első, az 1935. évi XII. törvénycikk, a légvédelemről szóló kerettörvény, mely kimondja, hogy légoltalmi szolgálatra köteles minden 14 és 60 év közötti magyar állampolgárságú férfi és nő. Ezt a korhatárt 1939-ben 14 és 70 év közötti magyar állampolgárságú férfiak és nők körére bővítették. (Nagy 2017)

1. kép *Légoltalmi plakát*

Magyarország 1939. május 5-én bevezette a második zsidótörvényt. Ez a határozott, és német mintát követő zsidóellenes fellépés jutalmaként, Hitler a magyaroknak adta a trianoni békével elcsatolt Észak-Erdélyt. Erre a második bécsi döntés keretén belül 1940. augusztus 30-án került sor. A második bécsi döntést követően Magyarország végérvényesen elköteleződött Hitler oldalán; 1940. november 20-án csatlakozott a Háromhatalmi Szerződéséhez. 1941. április 11-én Magyarország visszafoglalta a trianoni békeszerződéssel Jugoszláviához csatolt Délvidéket, s így ismételten magyar fennhatóság alá tartozott. A háború során visszacsatolt területek üdvözlésére turisztikai és gazdasági

célú plakátokat is készítettek. A magyarországi revíziós propaganda célja a honi lakosság és a határon túlra került magyar kisebbségek Trianon-ellenes attitűd fenntartása és karbantartása volt. Irredenta jelszavak ráerősítettek a revízió utáni vágyakozásra:

2. kép *Revíziós plakát*

Németország 1941. június 22-én elindított az egységeit Szovjetunió ellen. A támadásban Hitler szövetségesei is részt vettek. Ez Magyarország számára rejtett felszólítás volt a németek támogatására. A magyarok hadba lépését Kassa szovjetek általi bombázása indokolta, amelyről később kiderült, csupán provokáción alapult. Az esemény következtében 1941. június 27-én Magyarország belépett a II. világháborúba és hadat üzent a Szovjetuniónak. A hadba lepéssel egyidejűleg különböző témájú plakátok lepték el az utcákat, közülük a legjelentősebb az ellenség megjelenítése volt. A lakosságban érzelmileg ellenszenvet akartak kelteni az ellenség iránt, értelmileg pedig cselekvésre akarták őket késztetni. Mindemellett tudatosítani akarták az emberekben, miszerint az ellenség ördögi természetű, aki morálisan és katonai célok tekintetében is teljesen elfogadhatatlan, nemcsak a kormánynak, hanem minden egyes polgárnak, s valójában komoly ellenfél, de nem legyőzhetetlen. Az ellenségképet ábrázoló plakátokon a kormány fontosnak tartotta a morális és a katonai célok megjelenítését is, s ezt az I. világháborúhoz lehet visszavezetni, ugyanis az Egyesült

Államokban létrehoztak egy Tájékoztatási Bizottságot, amelynek fő célja az atrocitás, események kitalálása, mint például az ellenség vad és gonosz: földig rombolja a házakat, templomokat, megerőszakolja az asszonyokat, bántalmazza a gyerekeket.

Az ellenség megjelenítésének két szakaszát lehet megkülönböztetni. Az első szakaszban a csapatok még támadásban voltak. A közvetlen kommunikációs cél a háború támadó jellegének igazolása, s az erre való mozgósítása volt. A támadó jelleg a légicsapások, ütközetek megjelenítésében köszönt vissza, emellett gyakran bemutatták azt is, hogy az ellenség rohamai a lakosságra nézve milyen következményekkel jár. A második szakaszban már az ellenséges csapatok közelítettek az országhatárhoz, illetve át is lépték azt. A közvetlen kommunikációs cél a közvélemény felkészítése az ország honvédelmére és a személyes áldozathozatalra. Az ellenséget jellemzően „vörös rém" alakjában jelenítették meg, ezenkívül visszatérő szimbólum volt a vörös karom, de bármely ábrázolásmódot is alkalmazták, minden esetben feltüntették a vörös csillagot, jelképezve az ellenséget, azaz a szovjeteket. A 3. képen is jól kivehetők ezek a szimbólumok. Ruszofób elemek is visszaköszöntek a plakátokon, mint például a bolsevikok barbársága vagy maga a terror. Az ellenséget megjelenítő plakátoknál megfigyelhető volt a sötét és komor színek használata, ezzel is jelképezve a veszélyt és a támadás komolyságát.

3. kép *Ellenségképet megjelentő plakát*

A háborúba való belépéssel egyidejűleg megkezdődtek a magyar hadsereg mozgósítása és a honvédek frontra küldése. A trianoni békeszerződés nemcsak az ország területét szaggatta szét, hanem a hadsereget is. A megtiltott általános hadkötelezettség következtében csak önkéntes alapon szerveződhetett a hadsereg, amelynek az összlétszáma 35 ezer fő lehetett. A fegyvernemek közül csak a tüzérséget és a gyalogságot engedélyeztek jelentős korlátozásokkal. Az I. világháború utáni korlátozások következtében a II. világháború kirobbanásakor a kormány alapvető feladatának tekintette a katonaság népszerűsítését, ezzel egyidejűleg magát a toborzást is. Jelentős szerepet tulajdonítottak annak, hogy a lakosságnak megmutassák, a katonaság igenis fontos és hősies tett, s büszkének kell lenni azokra, akik feláldozzák életüket a hazáért. A plakátok a katonaság népszerűsítésének céljára az egyik legmegfelelőbb kommunikációs eszköz volt. A toborzás sikerességéhez számottevően hozzájárult az 1939. évi törvénycikk, amely bevezette az általános sorkötelezettséget, ezenfelül a kormány fontosnak tartotta az ezzel kapcsolatos plakátkampányt elindítását is.

A plakátokon a katonákat harc közben heroikus helyzetekben ábrázolták, rendszerint aránytalanul a többi szimbólumhoz képest, ezzel is jelképezve a tettük nagyságát és fontosságát, mint ahogy ezt a 4. képen is látható.

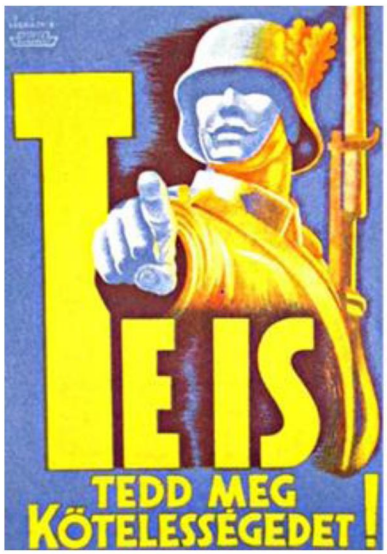

4. kép T*oborzó plakát*

Gyakran használtak frontfelvételeket is a hatás növelése kedvéért. A hősies ábrázoláshoz társították a nemzeti szimbólumokat: hármas halom, magyar korona, magyar címer, s ezeknek a kettősségével akarták minden a hadköteles korú férfiban tudatosítani, hogy a harcukkal a hazájukat szolgálják, s hozzájárulnak a háború sikeres kimeneteléhez, mely egy büszke és dicsőséges cselekedet. A katonák ábrázolása az I. világháborúhoz képest változáson ment keresztül, ugyanis a II. világháborúban a katonaságot egy hősies tettel azonosították, ezáltal az ábrázolásmód is erre reflektált. Ezzel szemben az I. világháborúban főleg a hadikölcsön jegyzésére felszólító plakátokon jelenítették meg a katonákat, melyeknél annyira nem volt érzékelhető ez a heroikus ábrázolásmód. Ellenben mindkét korszakban visszatérő volt a magyarság szimbólumainak a használata. A katonaságot népszerűsítő plakátok színhasználatra jellemző volt a kontrasztosság, melynek célja a figyelemfelkeltés.

A Vöröskereszt minden országban fontos szerepet töltött be, még a békeidőben is. A háborúban a szervezet feladata a lakosság mozgósítása, a haderő egészségügyi támogatására.

A Vöröskereszt munkáját propagáló plakátokon minden esetben feltüntették a vörös keresztet, amely a könnyebb azonosítást szolgálta. Mindemellett visszatérő szimbólum volt a fehér galamb, mint a béke eljövetelének hírnöke. A galamb gyakori ábrázolása abban a tekintetben illeszkedik a háborús propaganda jelképrendszerében, miszerint mindenki a háború végét, a békét várja, s egy ilyen szimbólum megjelenítése azt is közvetítheti a lakosság felé, hogy a béke már ott van a levegőben. Emellett gyakori jelkép volt a magyar korona, mint a magyarság egyik legfontosabb jelképe, továbbá ismétlődő kép volt a sérült katonát ápoló nővér, jelképezve a Vöröskereszt fontos és embert próbáló feladatát. Az 5. képen ezt a képet lehet látni, ahogy a nővér ápolja a sérült katonát. A Vöröskeresztet megjelenítő plakátoknál jellemző volt az élénk és a sötét színek kombinálása, melynek célja a figyelemfelkeltés.

5. kép. *Vöröskeresztet népszerűsítő plakát*

A II. világháborúban valamennyi hadviselő fél tartott a kémektől. Ez a veszély valójában kettős volt. Először is a magasabb parancsnokságoknál, a központi szerveknél, ahol valóban értékes és fontos információkkal rendelkeztek, ott működtek kémelhárító szervek, a csapatoknál pedig a Defenzív Alosztály tisztjei feleltek a kémelhárításért. Ellenben a hadsereg tagjainak a szabadidős tevékenységeit nehezebben lehetett ellenőrizni. A magyarországi plakátokon megfigyelhető kémek ábrázolása nem különbözött a háborúban részt vevő országokétól, hiszen kivétel nélkül azt jelenítették meg, milyen helyzetekben juthatnak bizalmas információhoz a kémek, emellett a csendre intés is visszatérő kép volt nemzetközi szinten is. A magyar lakosság figyelmét is fel akarták hívni a kémek jelenlétére, s arra, hogy vigyázzanak kivel állnak szóba, és milyen információt osztanak meg. A legcélravezetőbb megoldás a prevenció volt. Számos plakát hívta fel a lakosság és a hadsereg tagjainak a figyelmét az óvatlan beszélgetés okozta veszélyekre. Ezt a témát szemléltető plakátokon visszatérő kép volt egy katona ábrázolása, aki csendre inti a lakosságot. Emellett a plakátokon gyakran bemutatták, hogyan juthatnak bizalmas információkhoz a kémek. Ennek a megjelenítése jól látható a 6. képen. A kémek jelenlétére felhívó plakátokra jellemző volt az élénk színek használata,

amelynek célja a feltűnés keltése, s ennek köszönhetően az üzenet könnyebben jut el és épül be a célközönség tudatában.

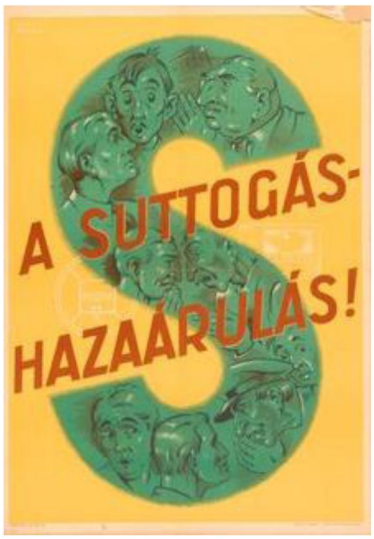

6. kép. *Kémek elleni harcot megjelenítő plakát*

1944. október 15-e után a kormányzati kommunikáció céljai, módszerei és jelképrendszere megváltozott, melynek oka Szálasi totalitárius rendszere volt. Szálasi-kormány német segítséggel, puccs révén került hatalomra. Szálasi a magyar államot teljesen alárendelte a Harmadik Birodalom érdekeinek, az ország javait, terményeit, hadseregét, iparát és katonáit önként kiszolgáltatta és átadta a Führer számára. Totális mozgósítást rendelt el, amely értelmében nemre való tekintet nélkül elrendelte minden 17 és 70 év közötti magyar állampolgár hadkötelezettségét. Folytatta a zsidóság szemantikus megsemmisítését, és együttműködött a németekkel az ország kirablásában.

Szálasi-kormány idejében visszatérő jelképként megjelent a nyilaskereszt, a horogkereszt, a rúna írásjelű SS jelzés és a hungarista pártszolgálatosok fekete formaruhája, ahogy ez a 7. képen is megjelenik. A korszak plakátjaira jellemző volt a sötét tónusú színek dominanciája, amelyet összefüggésbe lehet hozni az akkori közhangulattal.

7. kép *Szálasi-kormány plakátja*

A II. világháborús plakátok kivétel nélkül tegező hangnemben szólították meg a lakosságot, melynek célja a közvetlen és személyes viszony kialakítása. A kor kereskedelmi plakátjai többnyire magáztak. A tegezés nem volt megszokott ezért is volt hatásos. Végig törekedtek a rövid, tömör és figyelemfelkeltő üzenet megfogalmazására, amely a mozgósítás célját szolgálta – „Te is tedd meg kötelességed!", „Ne felejtsd!", „Benne bízzatok!", „Takarékoskodj!", „Kitartás!" –. A 8. kép is a tegeződő hangnemet szemlélteti.

8. kép *Katonaságot népszerűsítő plakát*

Általános elvként lehet megfogalmazni a kontrasztos színek alkalmazását, ugyanis merőben eltérő színű háttér és felirat használatával könnyebb felkelteni a lakosság figyelmét és érdeklődését, ezáltal az üzenet könnyebben jut el és épül be a célközönség tudatában.

A plakátok érzelmi vonatkozásait tekintve megfigyelhető kezdeti bizakodó, revízió örömét ünneplő hangulat, melyet fokozatosan felvált a háború vészjósló és légköre. A sikertelen kiugrási kísérlettel, a nyilas hatalomátvétellel egyidejűleg megjelentek a letargikus és kilátástalanságot közvetítő plakátok, melyek hűen tükrözték az akkori közhangulatot. Az érzelmi változásokat a plakátok témáiban, képi megjelenítésében és a feliratok stílusában lehetett érzékelni.

Összegzés

A II. világháborúban egy új vonása bontakozott ki a propagandának, amely köszönhető a lélektani hadviselésnek és a rádió, filmhíradó általi tájékoztatásnak.

A rádió és a filmhíradó elterjedése megváltoztatta a propagandaplakátok rendeltetését is, ellenben így is az egyik fő véleményformáló eszközként tartották számon a II. világháborúban. A plakátok az állami és kormányzati kommunikáció feladatainak megoldását is jelentősen segítette, hiszen egy jól irányítható média, országos terítés esetén pedig a lakosság minden rétegét eléri. Emellett rendkívül leegyszerűsített jelrendszert alkalmaz, mely érzelmileg igen effektíven hat a tömegekre, akik így meg sem kérdőjelezik a háború céljának jogosságát.

A II. világháborús magyar plakátoknak már a háború kitörése előtt is fontos szerepet tulajdonítottak, hiszen a segítségükkel készítették fel a lakosságot a háború kitörésére. A háború okaként Európát fenyegető bolsevista fellépés fontossága szerepelt. A plakátok a háború kitörése után kizárólag a hátországnak szóltak, azzal a céllal, hogy a kormány felhívja a lakosság figyelmét az összefogás fontosságára, többek között a Vöröskereszt támogatására vagy a férfiak hadba vonulására, mindemellett kiemelt hangsúlyt fektettek az ellenség megjelenítésére, célja egyrészt a mozgósítás, másrészt a lakosság felkészítése az ország honvédelmére és a személyes áldozathozatalra.

A vizsgálat során kirajzolódott, hogy melyek azok a témák, amelyeket a kormány a propagálását háború idején fontosnak tartott, ezenfelül a kategóriák kialakítása behatárolta a háború egyes szakaszait, amely során megfigyelhető volt, hogy a kormány mely témákban és hogyan próbálta meg formálni a lakosság véleményét és hozzáállását a háborúhoz.

IRODALOM

Bacsárszki Ágnes (2015) Minden, amit tudni akart a propagandáról, *Média 2.0.* 2015.09.20.

Bakos Katalin (2007) *10x10 év az utcán.* Corvina Kiadó.

Cseh Mária (2006) *A magyar plakát.* Osiris Kiadó.

Csernák Noémi (2006) Ellentmondások a közszolgálati rádiók műsorpolitikájában és műsorstruktúrájában (Szakdolgozat Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar)

Dr. Mikes Gábor (1964) A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869-1963, *Demográfia, 1964, 2. szám*

Fóris Ákos (2017), *Söpörjük ki a fasiszta szemetet – A politikai rendőrség könyvrazziája 1945.* 2017.05.11.

Hargitai Tibor – Hirsch Tibor (2006) *A rádiózás története Magyarországon.* ELTE Szabadbölcsészet.

Hargitai Tibor – Hirsch Tibor (2006) *A televíziózás története Magyarországon.* ELTE Szabadbölcsészet.

Lasswell, Harold D. (1928) [1938] *Propaganda Technique in the World War.* New York.

N. Kósa Judit (2016) *128 éve állnak a hirdetőoszlopok Budapesten.* 2016.01.06.

Nagy Boglárka (2017) Az I. és II. világháború plakátjai (Szakdolgozat Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar)

Nagy Gábor (2010) Ítéletek „fasiszta" könyvek miatt. *ArchívNet,* 10. évf. 4. szám

Paál Gergely (2008) Kommunikáció, II. Világháborús magyar plakátok. *Bolyai Szemle,* 17. évf. 7-32.

Pozvázai Lívia – Bakos Katalin – Frank János (1986) *100+1 éves a magyar plakát*. Budapest.

R. Nagy József (2016) Rádiókészülék-beszolgáltatások Magyarországon. *RMK Hírújság,* 110. sz. 9 – 10. 18-23. old.

Romsics Ignác (2004) *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó.

Tertinszky Edit (1996) *Magyarország a XX. században. Magyar Rádió*. Babits Kiadó. 353–406. és 415–432. old.

Virányi Péter (2017) *Több mint reklámtörténelem*. Budapest, Gondolat.

Mezei Bálint

VÖRÖSKERESZTES MAGYAR KÓRHÁZVONATTAL A KELETI FRONTRA 1942–43-BAN
REMÉNYI JÓZSEF FŐHADNAGY HÁBORÚS NAPLÓJA ÉS FÉNYKÉPEI

Absztrakt
Reményi József 1911. július 8-án született Demecserben egy ötgyermekes kiskereskedői családban. A '30-as évek végén került Budapestre a Tungsramhoz, ahol számviteli szakemberként alkalmazták. A második világháború idején a Don-kanyarban harcoló 2. magyar hadsereget követő kórházvonatokon teljesített szolgálatot az ellátásért felelős gazdasági vezetőként, kezdetben tartalékos zászlósként, majd hadnagyként, végül pedig főhadnagyi rangban. A 152. és 154. számú kórházvonatokkal összesen 17 alkalommal járta meg a keleti frontot, ahol közelről láthatta a háború szörnyűségeit, melyek közül sokat lejegyzett a feleségének írott naplójában a 6., illetve a 8. útja során 1942 decembere és 1943 márciusa között. De írt a kórházvonatok mindennapjairól is. Sokszáz fényképet is készített, s ezekből 2015-ban, majd 2016-ban egy válogatás látott napvilágot, amely a naplót is tartalmazta.
Kulcsszavak: *vöröskeresztes kórházvonatok, második világháború, fényképek, napló, keleti front, Magyar Királyi Honvédség*

Bevezetés

A második világháborús magyar (vöröskeresztes) kórházvonatokról először a körösladányi születésű, s később Mezőberényben gyógyító dr. Bak Mihály[1] visszaemlékezésében olvashatott a szélesebb hazai közönség. A 152. és a 154. számú kórházvonatok gazdasági hivatalát

[1] Dr. Bak Mihály (1904–1994) a Békés megyei Mezőberény községi (körzeti) orvosa. 1940-ben vonult be csapatszolgálatra a mezőtúri laktanyába, majd a szolnoki és a debreceni hadikórházban gyógyított. Később évekig szolgált kórházvonatokon, egészen 1943 augusztusában történt leszereléséig. 1944-ben SAS-behívóval a 107-es kórházvonatra került. A háború végén megjárta Dániát is, majd hazatért Mezőberénybe, ahol haláláig orvosként, fogorvosként és szülész-nőgyógyászként tevékenykedett.

vezető, Demecserben született, majd Budapesten, az Egyesült Izzónál elhelyezkedett Reményi József háborús naplója és páratlan fényképes hagyatéka csak évtizedekkel később, 2012-ben került elő. A napló és a fotókból összeállított válogatás először 2015-ben, majd kibővítve 2016-ban, dr. Bak memoárjához hasonlóan önálló kötetként, szintén magánkiadásban látott napvilágot. Jelen tanulmány célja a két visszaemlékezésre mint elsődleges forrásokra építve röviden bemutatni az 1941–42-ben felállított magyar kórházvonatok történetét, bepillantást engedve ezen különleges egészségügyi rendeltetésű vasúti szerelvények mindennapjaiba. Ennek megfelelően az első fejezet a vonatok kialakításával és felszerelésével foglalkozik, illetve vázlatosan próbálja bemutatni a magasan képzett, elhivatott szakszemélyzet példaértékű munkáját, kiemelkedő jelentőségű szolgálatát. A második fejezetben az 1945 után külföldre került magyar kórházvonatokról esik szó, amelyek minőségi kialakításuk és magas felszereltségük okán fájó tételei hazánk második világháborús nemzeti vagyonvesztésének. A soron következő, s egyúttal jelen tanulmányt lezáró fejezetek (3-4.) fókuszában pedig Reményi József főhadnagy különleges élete, 1942–43-ban írott naplója, valamint igen jelentős fényképes hagyatéka állnak.

A második világháborús kórházvonatok technikai előzményei és felállításuk története. A speciális szerelvények kialakítása és felszerelése, illetve a szakszemélyzet mindennapjai

A császári és királyi hadsereg elsősorban a porosz hadsereg tapasztalataira támaszkodva állította össze és rendszeresítette 1878-ban a mozgósítás esetén alkalmazandó, 19 vagonból álló és 104 fő befogadóképességű szerelvényeit, amelyek személyzetét egy parancsnoki rangú ezredorvos, egy orvos, egy gyógyszerész, illetve egy altiszt vezetésével 19 ápoló adta. 1911-től – továbbra is mozgósítás esetén – már kétféle, folyószámokkal jelölt, a cs. és kir. hadsereg irányítása alatt álló egészségügyi vonatot használtak volna: a súlyos sebesültek számára kórházvonatokat terveztek kialakítani, míg a könnyebb sérülteket betegszállító szerelvények juttatták volna a biztonságos hátországba. A kórházvonatok személyzete ekkor 3 orvosból és 34 fős legénységből tevődött össze, utóbbiak segédszemélyzetként teljesítettek szolgálatot, a 18 betegszállító és 7 kiszolgáló kocsiból álló szerelvény parancsnoka

pedig minden esetben egy ezredorvos volt. Valamennyi vagonban nyolc beteg számára alakítottak ki helyet, így teljes kapacitással működve 144 beteget tudtak szállítani. A kórházvonatokat a közös Hadügyminisztérium rendeletére állították fel. Az első világháború kezdetén 33 szerelvényt vettek szolgálatba, s ebből 18 az osztrák, míg 15 a magyar államvasút műhelyeiből került ki. 1918-ig bezárólag 38 kórházvonatot szereltek fel. Utóbbiakat kezdetben az egyes hadseregekhez osztották be, azonban 1914. októbertől fogva az összeset a cs. és kir. Központi Szállításvezetőség irányítása alá helyezték (Kiss 2018: 86–87).

A Magyar Királyi Honvédség kórház- és sebesültszállító szerelvényeit az 1914–1918 között alkalmazott egészségügyi rendeltetésű vonatokhoz hasonló módon – felépítésükből és rendeltetésükből adódóan – elsősorban sebesült, illetve beteg katonák hadikórházakba való szállítására használták. Ezen vasúti szállítóeszközök felállítására még a Szovjetunió megtámadása előtt, 1941 januárjában dr. Frank Richárd orvos vezérőrnagy, a honvédorvosi tisztikar főnöke kapott parancsot. Dr. Frank tábornok az első (a 101. számú) kórházvonat felszerelésével dr. Barabás Istvánt[2], a gyermekorvosból lett hivatásos orvos századost bízta meg. Dr. Barabás százados közvetlen szakmai irányítása alatt az előkészületek igen gyorsan haladtak. (Bak 1987: 16). 1941 szeptemberére a MÁV dunakeszi főműhelye kéttengelyű személyszállító kocsikból menetkészre kialakította a 101. és a 102. sz. kórházvonatot, s utóbbiakat nevezett év szeptembere és decembere között a hadműveleti területre vezényelték. 1942-ben, amikor a 2. magyar hadsereget hadműveleti területre küldték ki, felállították a 105.; a 107., a 108., a 109., és a 111. számú, szintén kéttengelyes, vasúti egészségügyi szerelvényeket, amelyek vagonjait a MÁV fővonalain közlekedő fapados személykocsikból alakították át, méghozzá az államvasút debreceni és a

[2] Később a békéscsabai kórház főorvosa, s onnan is vonult nyugállományba. Dr. Bak Mihály saját könyvében dr. Barabás elmondása alapján foglalta össze a kórházvonatok kialakításának és felállításának történetét. Dr. Bak 1987-ben magánkiadásban, de 15 ezer (!) példányban megjelent kötete az egyik legrészletesebb, egyszersmind leghitelesebb leírását adja a második világháborús magyar kórházvonatok kiállításának, felszerelésének és mindennapi működésének. Ennek megfelelően – mint elsődleges/megkerülhetetlen forrás – jelen cikk 2. fejezetének is a gerincét képezi.

szolnoki műhelyeiben. (A kéttengelyes vagonokból álló kórházvonatok esetében a kocsik között nyitott átjárókon lehetett csak közlekedni, ami igen megnehezítette a szolgálatot, különösen hideg, havas-szeles időben. Egy-egy viharos széllökés könnyűszerrel kisodorta az ápoló kezéből a kötszeres tálcát. Ráadásul ezekben a kocsikban mindig vaskályhával fűtöttek és viharlámpával világítottak.) (Bak 1987: 17) A nevezett öt kórházvonat mindegyikének személyzetét a debreceni 6. sz. hadtestkórház állította ki. Utóbbi szovjetunióbeli központja Sztarij Oszkolban volt (Szijj 1997: 239–240, Bálint 2013: 111–112). Az első két kórházvonat felállítása közben dr. Frank tábornok jóval modernebb és sokkal jobban felszerelt, négytengelyes (úgynevezett „pullman") kocsikból álló német kórházvonatokat tekintett meg. Ezen értékes tapasztalatot követően, az egészségügyi szolgálat fejlesztésének jegyében, öt ilyen kórházvonat felállítására adott utasítást. 1942 végére tehát puhább rugózású, négytengelyes pullmankocsikból alakították ki a 151., a 152., a 153., a 154., és a 155. számú kórházvonatokat. Az 1. kép, a 154. sz. vonatot mutatja, feltehetően 1943 nyarán:

1. kép A 154. sz. magyar kórházvonat a szerelvény 15. kocsijából fotózva. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

Egy kórházvonat általában 22 vagonból állt, s ebből 10 kocsiban 24-24 ágyat helyeztek el, Frank-féle rázkódáscsökkentő hevederekre függesztve, 3 emeleten a fekvőbetegek részére, míg 5 vagont 52 férőhelyes ülőbeteg-kocsinak rendeztek be, meghagyva bennük az eredeti padokat s a felettük lévő csomagtartót (Bak 1987: 17–18). A szerelvények részét képezte továbbá egy pótkocsi, egy műtő és kötöző, egy gyógyszertároló, egy személyzeti, valamint 2 raktár kocsi. A négytengelyes kocsikból összeállított szerelvényeknek, a kéttengelyes változatokkal szembeni egyik lényeges előnye abban is megmutatkozott, hogy a vonat kocsik közötti közlekedés az előbbiek esetében zárt átjárókon keresztül történt. Így az időjárás viszontagságai útközben nem – vagy csak kisebb mértékben – zavarták a gyógyító-ápoló munkát; ráadásul kényelmesebbek is voltak a debreceni kocsiknál: a sebesültek kevésbé szenvedtek a sínpálya egyenetlensége keltette rázkódástól, a szakszemélyzet pedig összehasonlíthatatlanul komfortosabb körülmények között dolgozhatott a fűthető, villanyvilágítással is ellátott vagonokban. Ugyanakkor a harcok során többször is megesett, hogy elromlott vagy megrongálódott a gőzfűtés, illetve a világítás. Amíg ezen rendszereket valamelyik – jellemzően nagyobb, jobban felszerelt – állomáson meg nem javították, a pullmankocsis szerelvényeken is kénytelenek voltak vaskályhával fűteni és viharlámpával világítani. (Bak 1987: 17, Mezei 2016: 42)

A fővárosi, Hungária körúti 10-es számú honvédkórházban szerelték fel az első (tehát a 151. sz.) modernebb kórházvonatot, melynek parancsnoka egészen a háború végéig dr. Barabás százados lett. Fontos kiemelni, hogy 1942-ben ugyanezen honvédkórház állította össze a további négy (az előzőekben már említett 152-155. számú) pullmankocsis vasúti egészségügyi szerelvényeket is.

A 151-es kórházvonat első útja 1941 decemberében Dnyepropetrovszkba vezetett: a gyorshadtest súlyos veszteségei és hazarendelése után az ottani tábori kórházat szállította Magyarországra, annak teljes személyzetével és felszerelésével együtt. Ezen út alkalmával dr. Frank tábornok is a vonaton tartózkodott (Bak 1987: 17).

Kezdetben a kórházvonatok oldalára, később – már a légitámadásokat megelőzendő –, azok tetejére is nagyméretű vörös/piros színű keresztet festettek – noha ez közel sem jelentett valódi védettséget –, to-

vábbá a vonatok személyzetét önvédelmi fegyverekkel is ellátták (Szijj 1997: 239–240, Bálint 2013: 111–116, Mezei 2016: 54, 57–58). Bár a kórházvonatok a genfi konvenció értelmében a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álltak, ezt a harcok hevében legtöbbször mégsem vették figyelembe. Ráadásul a szerelvényekre festett vöröskeresztes jel a koromtól vagy éppen a hótól többnyire alig volt látható. Éppen ezért a pályaudvari bombatámadásokkor a személyzet kiszaladt a környező mezőkre, vagy – amennyiben erre lehetősége nyílt – a vasúti töltés alatt lévő vízáteresztő nyílásban keresett menedéket. Ha azonban egy sebesültekkel teli vonatot ért bombatámadás, senki sem hagyta el a vagonokat. Ilyenkor a – sebesültek teljesen kiszolgáltatott helyzetében eluralkodó – páni félelmet, illetve a betegek szorongását a gyógyszer helyett inkább alkohollal igyekeztek tompítani. A gyógyszerkönyvben szerepelt a tokaji bor és más szeszes italok is (Bak 1987: 19).

A vöröskeresztes kórházvonatok elsődleges feladata abban állt, hogy a hadműveleti területek egészségügyi oszlopaitól és tábori kórházaiból az elviekben már ellátott sebesülteket a hátország hadtest- és vöröskeresztes kórházaiba szállítsák. Feladatuk volt továbbá a vöröskeresztes ápolónők, az orvosok, illetve a vezérkari tisztek, továbbá létfontosságú gyógyszerek, kötszerek és más egészségügyi anyagoknak a hazai területekről a hadműveleti területekre történő kiszállítása (Szijj 1997: 239–240, Bálint 2013: 111–116).

A keleti hadszíntérre vezető út tíz-tizenöt napig is eltartott. Visszafelé, sebesültekkel megrakva, négy-öt nap alatt ért haza egy kórházvonat, amely egy teljes útja – tehát a hadszíntérig, majd onnan vissza – során kb. 3000-3500 km-t tett meg. A 2. képen piros színnel kiemelve és a 2021-es országhatárokra vetítve látható a 154. sz. kórházvonat egyik útja (Reményi József 1942/43-as naplója alapján rekonstruálva).

A tíz fekvőbeteg-kocsi mellett az ülőbetegek részére öt kocsit rendszeresítettek, bennük meghagyták az eredeti padokat, fölöttük pedig a csomagtartókat. Egy ülőbeteg-kocsiban 52 beteg fért el. Normális körülmények között egy vonat 500 beteget szállított, de a nehéz időkben – így pl. a doni katasztrófa idején – hétszázat is felzsúfoltak (Bak 1987: 18). 1945-ben, a teljes összeomlás idején a kórházvonatok (s azok személyzete) immár arra kényszerültek, hogy átvegyék a kórházak sze-

repét is, amelyhez azonban egyáltalán nem voltak meg a feltételek, és sokszor az alapvető ellátást sem tudták biztosítani. Dr. Bak Mihály visszaemlékezésében említi, hogy a 107-es és a 111-es számú kórházvonatok – amelyeken a háború idején szolgálatot teljesített – négy év alatt összesen több mint 13 ezer embert szállítottak (Bak 1987: 21).

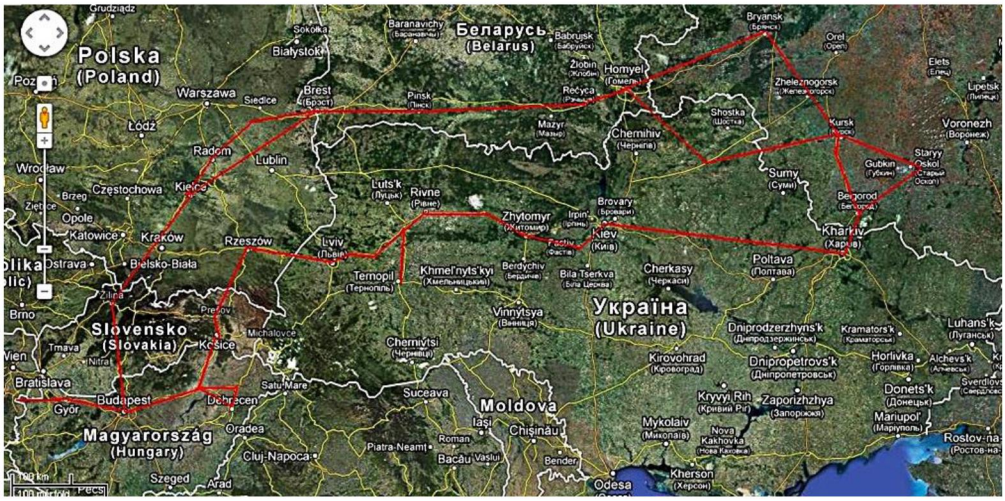

2. kép Egy magyar kórházvonat (jellemző) útvonala. (Forrás: Google Maps, saját szerkesztés)

Hét kocsi állt a kiszolgáló személyzet rendelkezésére. A parancsnoki kocsi középső, nagyobb helyiségben működött a gazdasági hivatal (gh). A kocsi egyik végében levő fülkében a parancsnok, a másik végében pedig a gh-főnök lakott. Mindkettőjüknek volt egy-egy rögzített szekrénye és ágya, valamint az eredeti berendezésből meghagytak számukra egy kétüléses padot, egy kis asztalt és egy széket is. A többi kocsi személyzeti fülkéiben is ugyanez a bútorzat volt megtalálható. A lakókocsik mindkét végén WC-fülkéket helyeztek el. A fekvőbeteg-kocsik egyik végében lévő WC-fülkét használták az ágytálak („kacsák") tárolására, amelyeket itt ürítettek és mostak. A kocsik másik végében levő fülkét a járni tudó sebesültek számára tartották fent. A vonatokra a súlyosabb sebesülteket és betegeket az ablakon át, hordágyon emelték be, és fektették az ágyakra (Bak 1987: 19). Ugyanígy jártak el a betegek vonatról történő leemelése esetén is, ahogy ez a 3. képen is látható:

3. kép Sebesült honvéd kiemelése a betegkocsi ablakán keresztül. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

A fekvőbeteg-kocsikban az alsó és a középső sorban elhelyezett ágyakra a súlyos betegek kerültek, míg a könnyebben sérülteknek csak a felső szinten jutott hely. Utóbbit szemlélteti a 4. kép, amely szintén Reményi József hagyatékából származó fénykép:

4. kép Háromszintes emeletes ágyak az egyik fekvőbeteg-kocsiban. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

A betegkocsikat a sebesültek kirakása után – de még mielőtt a személyzet megfürdött volna – 5%-os krezolszappanos oldattal súrolták fel, a tárgyakat úgyszintén lemosták. A gyakori fertőtlenítést a ruha- és fejtetvesség elleni védekezés is megkövetelte (Bak 1987: 19).

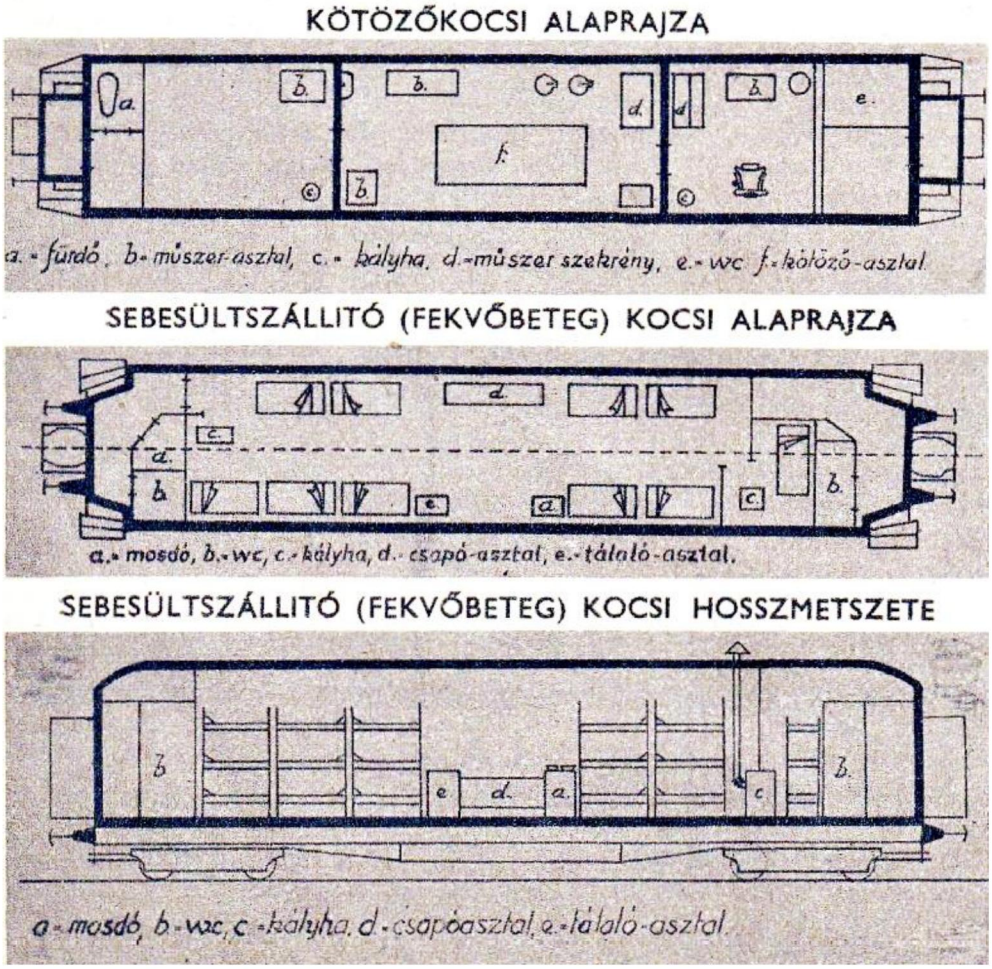

5. kép A fekvőbeteg-, illetve a kötözőkocsi. (Forrás: Magyar Cserkész, 1942. október 1., 24. évf., 2. sz., 4. old.)

A műtő-kötözőkocsi középső helyiségében egy műtőasztal állt, mellette műszerszekrények és az operációkhoz egyéb szükséges felszerelések. A műszereket szükség esetén kifőzték, sürgős alkalmazáskor pedig alkohollal égették. Az elhasznált kötszeresdobozokat csak a magyarországi kórházakban adták le, illetve cserélték ki sterilekre. A műtő egyik fülkéjében a beosztott sebész, míg a másikban a műtős tiszt lakott. Utóbbinál tárolták a rögzítő síneket és a kötszereket. A

gyógyszertároló kocsi közepén volt a kiszolgáló rész, ahol a padozaton és a falon rögzített szekrényekben raktározták a gyógyszereket, az injekciókat, a kenőcsöket és a tégelyeket. Itt tartották a tiszti gyűléseket is, s ha a vonat üresen várt, vagy éppen úton volt, a személyzet itt étkezett. A kocsi egyik fülkéjében a gyógyszerész, a másikban pedig a belgyógyász beosztású orvos lakott (Bak 1987: 18).

A fekvőbeteg-, illetve a kötözőkocsi kialakítását, belső elosztását az 5. képen látható (alap)rajzok szemléltetik.

A személyzeti kocsiban – a fekvőbeteg-kocsikhoz hasonlóan – 24 ágy függött, szintén Frank-féle rázkódásgátló hevedereken. Ezeken aludtak a szerelvény különböző beosztású honvédjei.

Egy sebesült napi fejadagja 150 g fehérje és 3000 kalória volt (Magyar Cserkész 1942: 4). A nagyjából 3000 km-es út során azonban többször is fel kellett tölteni az élelmiszerkészletet, ami a gh-főnök feladata volt. Utóbbiak, amennyiben a helyi lakosságtól szereztek be ellátmányt, az esetek döntő többségében pénzben fizettek az élelemért. Az alapvető élelmiszerek közül a legnagyobb mennyiséget mindig kenyérből tartották készleten – közel 2 tonnát.

A szerelék- vagy paklikocsiban tartották a matracokat, a takarókat, a lepedőket, a párnákat, a fehérneműket, az egyenruhákat és a vonathoz szükséges vasútgépészeti alkatrészeket. Itt voltak továbbá a pisztolyok, a puskák – a mannlicherek –, néhány kézigránát, töltények és két golyószóró, de ide helyezték a vonaton elhunytakat is, a holttesteket pedig az első útba eső magyar pályaudvar-parancsnokságon adták le (Bak 1987: 19).

A gh-főnökök – mint Reményi József is – kulcsszerepet játszottak a kórházvonat mindennapjaiban, és rendszerint szívükön viselték a sebesültek ellátását. Idézve dr. Bakot: *„Fontos emberek voltak ők a maguk helyén, nem anyagban gondolkodtak, hanem emberben, sebesültben. Megértették, átélték a betegek nehéz sorsát, örültek, ha az étkezéssel, egyéb ellátással helyzetükön könnyíthettek."* (Bak 1987: 18)

A kórházvonat parancsnoka – aki elsősorban a Vezérkari Főnökség III. osztályának parancsai szerint szervezte a vonat működését és útját – bármilyen szakképesítésű orvos lehetett. A betegek ellátása elsőrendűen a beosztott orvosok – szinte kivétel nélkül tartalékos mozgósítottak – feladata volt. Az első beosztott sebész vagy a sebészeti beavat-

kozást igénylő eseteket is ellátó nőgyógyász volt, míg a belgyógyászati teendőket rendszerint belgyógyászok vagy általános orvosok végezték. A gyógyszerész okleveles gyógyszerész, a gazdasági tiszt anyagi tiszt, a legénység parancsnoka pedig csapattiszt volt. Az ő munkájukat segítették: a szolgálatvezető, a számvevő tiszthelyettes, a századírnok, a műtős, a laboráns, a raktárkezelő és a felvételező tisztesek. A konyhában hárman: egy főszakács és két beosztott szakács dolgoztak. A szerelvények javítását két kocsivizsgáló szakaltiszt végezte, a fekvőbeteg-kocsikban összesen tíz, míg az ülőbeteg-kocsikban öt egészségügyi honvéd teljesített szolgálatot (Bak 1987: 19).

Élelmiszer megnevezése	Mennyisége az induláskor	Fehérje g. 100 grammban	Kalória 100 grammonként
Marhahús	210 kilogramm	20	166
Sertéshús	51 kg	15	260
Borjúhús	60 kg	20	151
Hentesáru	354 kg	19	250
Konzervhús	725 kg	20	200
Tojás	81 kg	12	166
Tej	60 liter	35	66
Túró	20 kg	23	392
Sajt	28 kg	34	413
Vaj	65 kg	7	792
Zsír	112 kg	-	925
Cukor	89 kg	-	410
Liszt	450 kg	11	361
Kenyér	**1730 kg**	7,5	235
Burgonya	675 kg	2,1	95
Zöldfőzelék	310 kg	3	30
Szárított főzelék	40 kg	20	350
Bab	407 kg	24	320
Savanyú káposzta	100 kg	1,4	20
Fűszer	25 kg	-	-
Bor	75 liter	-	40
Sör	75 l	-	80
Kristályvíz	159 l	-	-

1. táblázat Egy magyar kórházvonat élelmiszerkészlete. (Forrás: Magyar Cserkész)

A munka menete – hadműveleti területen – a következő volt: a sebesülteket felrakták a vonatra, majd rögtön megkezdődött a kocsikban elhelyezett sebesült honvédek végiglátogatása. A vizitelő orvosokat általában egy vagy két nővér kísérte. A kórházvonatokon leginkább a sebészeket foglalkoztatták, hiszen a lőtt, szúrt, roncsolt sebekből volt a legtöbb. A haslövések és egyéb hasi sérülések szakszerű ellátására a nőgyógyászok is képesek voltak. Míg a könnyebb sérüléseket, enyhébb megbetegedéseket többnyire a községi orvosok és a belgyógyászok kezelték (Bak 1987: 20). Elviekben – ahogy erre korábban is utaltunk – csak a sebészileg már ellátott sebesültek kerültek a kórházvonatokra, így ott javarészt kötözésre, fájdalomcsillapításra és esetleg vérzéscsillapításra került sor (Mezei 2016: 42). Ám az élet és a harci helyzet bizony hozhatta úgy (mint pl. a nagyobb, rendezetlen visszavonulások idején), hogy sebészeti ellátásban nem részesült sebesültek százait kellett felvenniük, akik ilyenkor „tömeges" elsősegélyben részesültek. Dr. Bak tapintatos megállapítása szerint a betegek általában fegyelmezettek voltak (Bak 1987: 21).

Fájdalomcsillapításra az esetek többségében „Dolor" tablettát[3] alkalmaztak, de szükség esetén injekciót is adtak. Ha azonban életmentésről volt szó, a kórházvonatot megállítva, a legközelebbi, lehetőleg 6 órán belül elérhető, arra megfelelő helyen akár műtétet vagy amputációt is elvégeztek. Utóbbiak azonban „vészhelyzetben" a kórházvonaton is előfordultak (Bak 1987: 20, Mezei 2016: 36), miként az a 6. képen látható.

A vöröskeresztes kórházvonatok orvosai nemcsak sebesült magyar és német katonákat láttak el, hanem a balesetet szenvedett ukrán, orosz lakosoknak is segítséget nyújtottak.

A kórházvonatok orvosai, ápolói, gazdasági és katonai személyzete számtalan veszély közepette végezték hősies, embermentő munkájukat. Sokszor komoly kockázatot vállalva, élelmet adtak és menedéket nyújtottak az éhezőknek, a menekülőknek és a zsidó munkaszolgálatosoknak is (Bak 1987: 22–24, Mezei 2016: 28–29, 31–32, 43, 66).

[3] A Richter által gyártott, félszintetikus ópiátszármazékot (etilmorfin) is tartalmazó, erős fájdalomcsillapító hatású gyógyszer.

6. kép Sebészi beavatkozás a műtőkocsiban. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

A háború vége és a kórházvonatok további sorsa

1944 elején immáron minden kórházvonathoz légvédelmi ágyúval felszerelt vagont kapcsoltak. Szinte ugyanekkor valamennyi szerelvényen megszüntették a tábori lelkészi szolgálatot. 1944. április 30-án több kórházvonatot a németek által megszállt lengyel és belorusz területeken tartózkodó magyar csapatok kiszolgálására rendeltek, központjuk pedig Bresztben[4] és Meseritzben[5] volt.

A Magyar Királyi Honvédség kórházvonatai 1944 első felében részt vettek a keleti hadszíntér, majd Magyarország katonai kórházainak kiürítésében, illetve a tengelyhatalmak magyarországi hadműveleteinek biztosításában. A 107. sz. kórházvonat kalandos utat bejárva Dániába is eljutott, a Kelet-Poroszország kiürítésekor Königsbergből hajóval evakuált sebesülteket egészen a Cseh-Morva Protektorátusba szállította, majd a prágai felkelés idején hadikórházként szolgált (Bak 1987: 101–102). A 109. és a 151. sz. kórházvonat a háború végén ame-

[4] Ma: Breszt, Breszti terület, Belarusz.

[5] Ma: Międzyrzecz, Lubusi vajdaság, Lengyelország.

rikai hadizsákmány lett, azonban több szerelvény 1945 utáni sorsa mindmáig ismeretlen (Bak 1987: 104–105, Szijj 1997: 239–240).

A második világháborút követően, már 1945 nyarától kezdve a Magyar Vöröskereszt kutatószolgálatnak jelentései mindenekelőtt a nyugatra hurcolt magyar egészségügyi felszerelés és személyzet állapotáról adtak hírt, de szóltak a felderített egyéb magyar illetőségű javakról is. Az egészségügyi felszerelés talán legértékesebb részét a Magyar Királyi Honvédség kórházvonatai jelentették, melyek közül a 109-es kivételével egy sem jutott haza. Utóbbi 1945. november 24-én hiánytalan felszerelésével és teljes személyi állományával, de új parancsnokkal került vissza (ideiglenesen?) Magyarországra az amerikai megszállási övezetből (Bak 1987: 104).

Példaként említhető, hogy 1945. október 22-én a Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Irodája az ausztriai kirendeltségnek, illetve a „85.036/orv. 1945." számon – másolatban – az Elhurcolt Magyar Javak Kormánybiztosságának küldte meg részletes jegyzéket, amelynek mellékletét (197/1945. sz.) – „Az Ausztriában és Bajorországban fellelhető magyar kórházakról és egészségügyi intézetekről" – az alábbiakban közöljük. Az eredeti dokumentum alapján szerkesztett táblázatból (2. táblázat) kiderül, hogy a vizsgált időben a 154. sz. kórházvonat a Salzburg melletti Bischofshofenben[6], míg a 103. sz. a szintén ausztriai Vöcklabruckben[7] vesztegelt (Bálint 2013: 113–114)[8].

1.	Kaposvári Vöröskereszt hadirokkant üdülő	Weißenkirchen in der Wachau (Grieskirchen)
2.	503. sz. hadikórház	Ried im Innkreis és Lambrechten
3.	526. sz. hadikórház	Dorfgastein
4.	**154. sz. hadikórház**	Bischofshofen
5.	Kolozsvári IX. helyőrségi kórház	Kastl
6.	(?) hadikórház	Lamerdingen v. Langerringen

[6] Salzburgtól kb. 60 km-re délre.

[7] Nagyjából félúton Salzburg és Linz között.

[8] Eredeti példány: HL III. Egészségügyi szervek. A tábori egészségügyi szolgálat iratai. (A települések neveit minden esetben javítottuk, amennyiben ez szükséges volt.)

7.	125. sz. hadikórház	Radstadt
8.	X. székely egészségügyi oszlop	Buchkirchen
9.	Kaposvári hadikórház	Landshut
10.	Kaposvári hadikórház fiók	Neufahrn in Niederbayern
11.	Pécsi hadikórház	Syrgenstein
12.	Kecskeméti hadikórház	Passau, Ingolstadt
13.	Székesfehérvári hadikórház	München
14.	Szegedi 5. helyőrségi. kórház	Holzminden
15.	205. sz. Jurányi u.-i hadikórház	Sonneberg
16.	10/1 tábori kórház (székelyudvarhelyi)	Ried v. Aurolzmünster
17.	Székesfehérvári méntelep (Jármi alez.)	Germ (Gerzen mellett)
18.	103. sz. szállító vonat	Vöcklabruck
19.	1. sz. helyőrségi kórház	Neuburg an der Donau
20.	7. sz. helyőrségi kórház	Neuburg
21.	2/39. sz. Vöröskeresztes hadikórház	Neuburg (dr. Deme K.o.)
22.	Besztercei csapatkórház	Neuburg
23.	Zombori hadikórház	Neuburg
24.	Ortopéd Intézet	Neuburg
25.	4. sz. helyőrségi kórház	Eggstätt
26.	102/2. gépkocsizó egészségügyi oszlop	Eitzing

2. táblázat: Jegyzék az 1945. október végén Ausztriában és Bajorországban fellelhető magyar kórházakról és egészségügyi intézetekről

A nyugaton rekedt, illetve hadizsákmányként lefoglalt magyar kórházvonatok mindegyike – még sérülten, hiányos felszereléssel is – igen jelentős értéket képviselt. Elvesztésük azért is különösen fájó, mert a háború utáni szétzilált hazai egészségügynek égető szükség lett volna ezen modern, mobil rendelőként szakszerű elsősegélyt biztosító, illetve akár kórházi jellegű ellátóhelyként is kiválóan használható, kipróbált szerelvényekre.

Reményi József 1911. július 8-án született Demecserben, egy ötgyermekes kiskereskedői családban. Fotózni 1923-ban kezdett, ami a későbbiekben legkedvesebb időtöltésévé vált (Mezei 2016: 67). A nyíregyházi felső kereskedelmi iskola elvégzése után könyvelőként, gazdászként alkalmazták Királytelken a Dessewffy-uradalomban, majd később egy apró vegyesboltot működtetett sikeresen a Szabolcs megyei Kéken. 1938-ban, vasipari átképzést követően került Budapestre,

méghozzá a neves Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt-hez – más szóval az Egyesült Izzóhoz –, ahol számviteli szakemberként alkalmazták, kezdő fizetését 185 forintban állapítva meg. Hamarosan az UTE Eötvös utcai vívószakosztályának pénztárosa is lett, s rendbe téve a klub pénzügyi elszámolásait, kivívta az olimpiai bajnok Kabos Endre szakosztályelnök mellett a legendás Aschner Lipót vezérigazgató elismerését is (Mezei 2016: 64–65, 77). Sorkatonai szolgálatát követően 1939-ben tartalékos tiszti képzésre – gazdasági tanfolyamra – az Üllői úti Mária Terézia laktanyába hívták be, ahol megismerkedett mások mellett dr. Sárosi Györggyel, az FTC sokszoros válogatott labdarúgójával (Mezei 2016: 75).

1939-ben zászlós, 1940–41-ben hadnagy, 1942–43-ban pedig főhadnagy.

Már a háború és a Németországból való hazatérése után, 1946. szeptember 2-án lépett be a Szociáldemokrata Pártba (Mezei 2016: 112).

A második világháború idején a Magyar Királyi Honvédség vöröskeresztes kórházvonatain szolgált az ellátásért felelős gazdasági vezetőként – a vonat gazdasági hivatalának vezetőjeként, azaz „gh-főnökként" –, kezdetben tartalékos zászlósként, majd hadnagyként, végül pedig főhadnagyi rangban.

1942 júniusában megnősült. Felesége a kakucsi jegyző, Kottász Béla leánya, Kottász Mária volt, aki életében mindvégig hű társa maradt. A házasságból három gyermeke született: Mária (1943), Erzsébet (1945) és József (1948).

A gyorsan megszervezett, „háborús" esküvő után alig egy héttel már szolgálatba kellett állnia, s hamarosan a keleti frontra küldték. A 152. és 154. sz. kórházvonatokkal összesen 17 alkalommal járta meg a frontot – döntően a Szovjetunió megszállt nyugati területeit, illetve lengyel vidékeket –, ahol közelről láthatta a háború szörnyűségeit: a helyi lakosság nyomorúságát, éhezését, a magyar katonák, munkaszolgálatosok kiszolgáltatottságát, megalázottságát, az ő szavaival élve „világhódító németek" fajelméletüktől átszőtt, lekezelő, gőgös magatartását. Minderről a VI. és VIII.[9] útja során, 1942 decembere és

[9] Megtartottuk a naplóban használt római számokat.

1943 márciusa között feleségének írott, a hadműveletek és saját kórházvonatának napi történéseiről szóló, személyes hangvételű naplója és az általa készített fényképek sokasága tanúskodik.

A háború utolsó szakaszában, 1944 végén egy Németországba kivezényelt kórházvonattal, rajta feleségével és Mária lányával, valamint a nyugatra szállított 203-as gödöllői légoltalmi hadikórház dolgozóival – Sopron érintésével – előbb Ausztriába, majd Bajorországba került. A kórházvonat és annak teljes személyzete, a velük utazó civilekkel (összesen több mint 250 fő) együtt amerikai fogságba estek (Mezei 2016: 86–94). 1945. október 16-án, immár a bajorországi Bad Aibling[10] katonai kórházában született meg második lánya, Erzsébet (Zsóka).

1946-os hazatérésüket követően a család – az elvesztett újpesti lakás miatt – a Just-gyár egyik szükségszállásra került egy szobába összezsúfolva. Azonban a családapát korábbi munkájának elismeréseként – „nyugatos" minősítése dacára – hamarosan visszavették az Egyesült Izzóhoz, ahol 1973-as nyugdíjazásáig dolgozott (Mezei 2016: 67–68). 1958. április 11-én mint „osztályidegen"-t honvéddé fokozták le.

A család 1947-ben a Budapest XIII. kerületi Béke úti lakótelepre, majd 1957-ben a szintén XIII. kerületi, a Kresz Géza utca 36. sz. alatti házának második emeleti lakásába költözött, ahol Reményi József az 1998 júliusában bekövetkezett haláláig élt. A 7. képen, a háború után készült képen a feleségével együtt látható.

Támogató, segítő kapcsolatban állt Demecserben élő pedagógus testvéreivel, Reményi Magdával és Elizzel, továbbá a haláláig Hajdúhadházon római katolikus papként szolgáló Aladár testvérével. A Kresz Géza utcai társasház segítőkész, a lakók ügyeinek intézésében fáradhatatlan, szociálisan érzékeny, szeretett lakóbizottsági elnöke volt. A Szabolcs Megyeiek Baráti Körén keresztül ismerte meg több, a háború után Budapestre került földijét, köztük a kemecsei származású Dr. Bálint József nyugalmazott államtitkárt, a KSH egykori elnökét, akivel megosztotta a Donnál és a keleti megszállt területeken szerezett háborús élményeit, így az akkor írott naplóját is (Mezei 2016: 19–20).

Önmeghatározása szerint humanista, keresztény, szociáldemokrata értékrendű, szociálisan érzékeny, s igen tevékeny ember volt, aki az

[10] Münchentől 50 km-re délkeletre.

elérni kívánt cél – a másik megsegítése! – érdekében a közönyös többség számára különösnek tűnő dolgokat, sőt nemegyszer súlyos kockázatot is vállalt. Reményi József az átlagtól eltérő viselkedésű, a rászorultakon, a bajbajutottakon – megkülönböztetés nélkül – minden esetben segítő, különös „kisember" volt. Barátai, ismerősei, kollégái a „szeretet katonája" néven emlegették. Ez olvasható a sírkövén is.

7. kép Reményi József és felesége a budapesti otthonukban a háború után. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

Reményi József főhadnagy háborús naplója és fényképei

Reményi József főhadnagy – ahogy az előzőekben már említettük – a második világháború idején összesen 17 alkalommal járta meg mint kórházvonati gh-főnök a keleti frontot. Útjai során naplót vezetett és sokszáz képet készített, amelyek szerencsénkre majdnem hiánytalanul, negatívon fennmaradtak. A 8. képen a 6. kórházvonati útjáról írott naplójának első oldalának részlete látható. A páratlan hagyaték értékét növeli a szerző megingathatatlan – diktatúrákat elutasító, keresztény-szociáldemokrata – világlátása, képeinek spontaneitása.

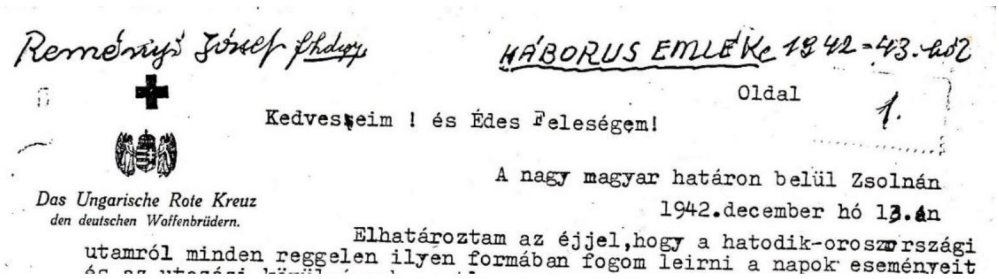
Reményi József főhdgy. HÁBORUS EMLÉKE 1942-43-ról
Oldal 1.
Kedveseim ! és Édes Feleségem!
A nagy magyar határon belül Zsolnán
1942.december hó 13.án
Das Ungarische Rote Kreuz
den deutschen Waffenbrüdern.
Elhatároztam az éjjel,hogy a hatodik-oroszországi
utamról minden reggelen ilyen formában fogom leirni a napok eseményeit

8. kép Reményi József 6. kórházvonati útjáról írott naplójának első oldala. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

Nem professzionális fényképész, a frontra kiküldött haditudósító által készített, beállított felvételekről van szó, hanem a valóságot megragadó látleletekről. A Balda márka 1936-ban bemutatott, abban az időben igen modernnek számító Baldina típusú fényképezőgépével[11] készített képeken megelevenedik a keleti front, láthatjuk a magyar honvédek és más katonák nyomorúságát, az értelmetlen háború pusztítását. A sokáig elfeledett képek egyszerre tudósítanak az emberi nagylelkűségről és gyarlóságról, szeretetről és gyűlöletről, megértésről és közönyről, egyszóval a háború igaz arcairól, amely a 9. 10 és 11. képen is visszatükröződnek:

9. kép Zsidó munkaszolgálatosok a 154. sz. kórházvonat mellett

[11] A Baldina (és 1938-tól a Jubilette) a korszak egyik forradalmi újítása volt, hiszen a Kodak 35 mm-es filmtekercsét használta, amely hamar iparági standarddá vált. Emellett a drezdai Balda márka Baldina típusú fényképezőgépe elsősorban kompakt mérete és kis tömege miatt vált hamar közkedveltté.

10. kép: A háborús Kijev utcáin sétáló pár. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

11. kép: Magyar katonai temető Kijevben. (Forrás: Reményi József hagyatéka)

A fentiekből következik, hogy a hagyaték képes anyaga nagyban eltér – mind minőségét,[12] mind mennyiségét tekintve – a korábban publikált magyar vonatkozású képi dokumentumok többségétől. Egyfelől

[12] A fennmaradt fotónegatívok lehetőséget adtak a képek igen magas minőségű (felbontású) digitalizálására.

a magyar vöröskeresztes kórházvonatok második világháborús kálváriájáról mindmáig csak részleges ismeretekkel rendelkezünk, hiszen ezek vagy külföldre kerültek – még a háború idején –, vagy 1944/45-ben a szövetséges bombázások hónapjaiban pusztultak el, másfelől a korszak fennmaradt naplóit tekintve sem bővelkedünk a hiteles, a kórházvonatokkal kapcsolatos, valódi történeti értékkel bíró forrásokban. A Reményi-hagyaték emiatt is páratlan, mivel az eredeti, írógéppel írott formájában közel harmincoldalas naplót (Mezei 2016: 21–63) szinte hézagmentesen egészítik ki a kórházvonati utak során készített felvételek, illetve a '80-as és a '90-es években papírra vetett időskori visszaemlékezések (Mezei 2016: 69–86).

A naplóban a következő dátumokkal és helyszínekkel olvashatók bejegyzések:

- 1942. december 13., Zsolna, Seibersdorf[13] – *a VI. út első bejegyzése, a napló kezdete*
- 1942. december 15., Kielce[14]
- 1942. december 17., Zsitkovicsi[15]
- 1942. december 18., Bachmatsch[16] felé
- 1942. december 20., Konotopon[17] túl Kurszk[18] felé
- 1942. december 21., Kurszk
- 1942. december 23., Sztarij Oszkol
- 1942. december 26., Kurszktól ismét Kasztornaján[19] át Sztarij Oszkol felé
- 1942. december 27., Sztarij Oszkol
- 1942. december 28., Alekszejevka felé, Alekszejevka
- 1942. december 29, Alekszejevka
- 1942. december 30., Novij Oszkol[20], Csernyanka,[21] Sztarij Oszkol

[13] Lengyelül: Zebrzydowice. Ma: Sziléziai vajdaság, Lengyelország.
[14] Város Közép-Lengyelországban. 1942-ben a Lengyel főkormányzósághoz, s azon belül a Radomi kerülethez tartozott.
[15] Németes átírásban: Schitkowitschi. Ma: Gomeli (Homeli) terület, Belarusz.
[16] Oroszul, ukránul: Bahmacs. Ma: Csernyihivi terület, Ukrajna.
[17] Ma: Ukrajna, Szumi terület.
[18] Ma: Kurszki terület, Oroszországi Föderáció.
[19] Ma: Kurszki terület, Oroszországi Föderáció.
[20] Ma: Belgorodi terület, Oroszországi Föderáció.
[21] Ma: Belgorodi terület, Oroszországi Föderáció.

- 1942. december 31., Harkov[22]
- 1943. január 1., Harkov, Harkov-külső
- 1943. január 8., Alekszejevka
- 1943. január 9., Novij Oszkol után
- 1943. január 11., Kijev felé
- 1943. január (1)9., Sztarij Oszkol után – *a VI. út utolsó bejegyzése*
- 1943. január 31., Volóc[23] – *a VII. út*[24]
- 1943. február 28., Kijev előtt, Kijev – *a VIII. út első bejegyzése*
- 1943. március 7., Slinka[25]
- 1943. március 10., Slinka
- 1943. március 11., Slinka
- 1943. március 12., Slinka
- 1943. március 16., Slinka
- 1943. március 18. (Gomel[26] felé)[27]
- 1943. március 19., Slinka
- 1943. március 21. (feltehetően Slinka)[28]
- 1943. március 27., Slinka
- 1943. március 28., Gomel
- 1943. március 29., Csernyigov[29]
- 1943. március 30., Kijev – *a VIII. út első bejegyzése, a napló vége*

Reményi József főhadnagy második világháborús fényképes hagyatéka három fő részre tagolható. Az első tematikus egységbe tartoznak a frontra való kiutazás előtt készült felvételek, többek között a házasság és a nászút megható pillanatait rögzítő képek. Ezt követi – a történészi szemmel – talán legérdekesebb egység, amely a fronton és a hátországban, de mindvégig a németek és szövetségeseik által megszállt szovjet, illetve lengyel területen negatívba mentett pillanatfelvételek

[22] Ukránul: Harkiv. Ma: Harkivi terület, Ukrajna.
[23] Ukránul, szlovákul: Volovec. Ma: Kárpátalja, Ukrajna.
[24] A VII. útról mindössze egy bejegyzés olvasható a naplóban.
[25] Oroszul, beloruszul: Szlinki. Ma: Gomeli terület, Belarusz. Szlinki körzetében tevékenykedett a 130-as partizánbrigád.
[26] Ma: Gomeli (Homeli) terület, Belarusz.
[27] A naplóban ezen bejegyzés mellett nem olvasható pontos helyszín.
[28] A bejegyzéshez mellett nem olvasható helyszín.
[29] Ukránul: Csernyihiv. Ma: Csernyihivi terület, Ukrajna.

sokaságát kínálja az érdeklődőknek. Rajtuk keresztül bepillantást nyerhetünk a mai Délkelet-Lengyelország, Belarusz és Ukrajna világháborús tragédiájába, az 1941–1944 közti válságos esztendők mindennapjaiba. Egészen közelről figyelhetjük meg a megszállók és a helybeli lakosok érdekes együttélését, a napjainkban is történészi viták kereszttüzében álló különös modus vivendi-t, a hétköznapi ember ösztönös élni akarását, az abszurdba vegyült realitást. Ezek a sokáig elfeledett képek egy régen volt, több ezer kilométeres utazásra invitálnak minket, olyan terület mélyére kalauzolva bennünket, ahová a belépés akkoriban csak igen kevés külföldi civil vágyott privilégiuma vagy épp elátkozott büntetése volt. A családi archívum harmadik, egyben záró egysége a második világháborús magyar vöröskeresztes kórházvonatok mindennapjaiba enged betekintést. Azon emberek életéről és háborús szolgálatáról kaphatunk első kézből vizuális információkat, akik katonai és orvosi esküjükhöz hűen magyar és szövetséges katonák százainak, sőt számos helyi lakosok életét mentették meg vagy – sokszor igen lehetőségeikhez mérten – tették szenvedéseiket elviselhetőbbé (Mezei 2016: 113–114).

Összegzés

Dr. Bak Mihály 1987-ben kiadott visszaemlékezése és Reményi József 2015–16-ban publikált frontnaplója, illetve háborús fényképei a második világháborús magyar kórházvonatok történetének talán legfontosabb, elsődleges forrásai. Jelen tanulmány terjedelmi keretei ugyan nem teszik lehetővé a két forrás részletesebb összehasonlítását, ez azonban egy későbbi publikáció tárgya lehet. Azt ellenben nagy bizonyossággal megállapíthatjuk: a két szerző világlátása, emberi alapállása igen hasonló, és talán mindkettő hagyatékra egyformán igaz a Reményi-kötet végén olvasható megjegyzés: „[a napló és a fényképek csakis] *a szerző maga teremtette keretek között vizsgálhatóak, értelmezhetőek, s felette állnak az utókor minden önkényes értelmezésének.*"

IRODALOM

Bak Mihály (1987) *Orvosok, sebesültek. Kórházvonaton a Dontól Dániáig.* Budapest, Magánkiadás.

Dr. Szijj Jolán főszerk. (1997) *Magyarország a második világháborúban. Lexikon.* Budapest, Petit Real.

Bálint József (2013) *Magyarország nemzeti vagyonvesztése 1941–1947.* Budapest, Agroinform.

Mezei Bálint szerk. (2016) *A doni fotós. Reményi József főhadnagy életútja, háborús naplója és fényképei.* Győr, Magánkiadás.

Kiss Gábor (2018) *Orvosok, katonák, katonaorvosok… Mozaikok az osztrák–magyar katona-egészségügy történetéből 1868–1918.* Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Kórházvonat. Szemelvény dr. Röhm István orvos-zászlós és Baranyai Béla: „Háromezer kilométer a Vöröskereszttel" c. művéből. *Magyar Cserkész*, 1942. 10. 01., 24. évf., 2. sz., 4. old.

Stark Tamás

VITÁK AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSRÓL

Absztrakt
1941 nyarán mintegy 20 ezer „idegen" zsidót deportáltak a magyar és a német csapatok által megszállt területekre, Galíciába és Ukrajnába. A kiszállítottak túlnyomó része tömeggyilkosságok áldozata lett. Az utóbbi években többször is vita bontakozott ki történészek között arról, hogy kiket deportáltak és hogy ki volt a felelős sorsukért. Előadásomban nemcsak a vitáról, hanem a témakörben végzett kutatásaimról is beszélek.
Kulcsszavak: *idegen, deportálás, zsidó, galíciai-zsidó, tömeggyilkosság*

1941 júliusában mintegy 20 ezer „idegen" zsidót deportáltak korábban a Szovjetunióhoz tartozott, magyar fennhatóság alatt lévő területekre. A katonai vezetésnek az volt a célja, hogy a deportált „idegeneket" áttegye a közvetlen ellenőrzése alatt tartott, Dnyeszteren túli területekre. Augusztus közepén a kormány leállíttatta a deportálásokat, a deportáltaknak azonban nem engedélyezte a visszatérést. A deportáltak túlnyomó része a német rendőralakulatok által Kamenyec-Podolszkijban augusztus 26. és 29. között elkövetett tömegmészárlás áldozatává vált. Mindez a Holokauszt kevésbé ismert fejezetei közé tartozik; az első deportálás története mindazonáltal heves, több hullámban zajló vitát váltott ki a magyar történészek körében.
Az első szakasz 2007-ben volt. A nézetek látványosan csaptak össze 2014 januárjában. A konfrontáció harmadik szakaszára 2020 augusztusában-szeptemberében került sor.

A vita két fél, két nézet között zajlott.

Az egyik oldalon Szakály Sándor hadtörténész állt, szinte egyedül, mivel csak a vita harmadik szakaszában szólalt meg mellette egy kevésbé ismert hadtörténész Parádi József. Szakály azonban nem tekinthető magányos harcosnak, mert nézeteit kifejezett rokonszenvvel fogata, és fogadja a II. világháború és a Holokauszt története iránt ér-

deklődő közönség jelentős része. Szavának súlyt ad az is, hogy ő kormány által 2014-ben alapított „VERITAS Történetkutató Intézet" főigazgatója.

A másik oldal főszereplője Karsai László volt, de megszólalt mellette Frojimovics Kinga és más történész is.

A vita első szakaszának kezdetét a neves író, Nádas Péter „Élete nevezetes napján. Utószó Füst Milán A feleségem története" című regényének új német kiadásához című cikke jelentette, amely az Élet és Irodalom 2007. augusztus 31-i számában jelent meg. Nádas, a Horthy-rendszert bírálva, szólt annak a mintegy 18 ezer hontalan „keleti zsidónak" a tragédiájáról, akiket Magyarországon tartóztattak le és deportáltak Galíciába, ahol a Sonderkommando által elkövetett tömegmészárlás áldozataivá váltak.

Szakály Sándor, a lap szeptember 14-i számában megjelent „Szép írás némi 'szeplővel'" című írásával kívánta helyesbíteni Nádas Péter egyes megállapítását. Szakály, a második világháború idején folytatott magyar politika kulcskérdéseit taglalván a következő két bekezdést szentelte az első deportálás történetének:

„A kamenyec-podolszkiji események előzményéhez tartozik, hogy Magyarország jelentős számú - több tízezernyi - menekült ausztriai, lengyelországi zsidót fogadott be 1938 és 1939 után. Számukra a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal) belépési engedélyt adott, azzal a feltétellel, hogy idővel elhagyják az országot. (Erre a Palesztina Hivatal vállalt kötelezettséget.)

1941 júliusában született azonban egy olyan minisztertanácsi döntés, amely azt indítványozta, hogy az országba az utóbbi időkben "beszivárgott" lengyel és orosz zsidók minél nagyobb számban és minél előbb az országból kiszállításra kerüljenek. Az kiszállítás a Kárpátaljáról történt meg. A határon áttett, mintegy 11-15 ezer, magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidó személy többsége a néhány hetes munka után a német Einsatzgruppe C. áldozatává vált. A kivégzés elől megmenekültektől kapott hírek után a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc a további kiszállításokat - a folyamatban lévőket is - leállíttatta."

Szakály a „deportálás" szó helyett az „esemény" kifejezést használta, amivel mintha kisebbíteni akarná a később bekövetkezett tömeg-

gyilkosság méretét, jelentőségét. Az „esemény" szerinte a „beszivárgott" nem magyar állampolgárságú egyéneket érintette, közülük is azokat, akik Kárpátalján éltek, tartózkodtak. Sorsukkal kapcsolatban vitatja a magyar hatóságok felelősségét, utalván Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter közbenjárására. Nádas, a lap ugyanezen számában megjelent válaszában nem foglalkozott tételesen a hadtörténész megállapításaival, de megemlítette azokat a második világháborúról és a Holokausztról szóló alapmunkákat, melyeket cikke megírásánál használt.

A szakmai válasz az Élet és Irodalom szeptember 28-i számában érkezett. „Egyetlen témához, Kamenyec-Podolszkijhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni és kiegészítést tenni Nádas Péter találó kifejezésével élve "gyorsan ható ellenméregként". Történeti szakkifejezésként hibásnak tartom a Szakály által használt "kamenyec-podolszkiji események" megjelölést. Közel húszezer Magyarországról deportált zsidó - az országban születettek, még az I. világháború pogromjai elől hozzánk menekültek és a náci megszállás elől menekülők - deportálása majd legyilkolása nem egyszerűen esemény, hanem tömeggyilkosság, ráadásul a holokauszt első olyan tömeggyilkossága, ahol az áldozatok száma több volt, mint tízezer ember." – írta cikkének elején Frojimovics Kinga, aki akkor a Jad Vasem Archives magyar részlegének igazgatói posztját töltötte be.

A rendelkezés által érintett zsidókról szólva a szerző hangsúlyozza, hogy nem helyes hontalan zsidókról beszélni. Szerinte azokat a zsidókat deportálták, akiket a kormány, valamint a politikai elit nagy része „nemkívánatosnak", „hasznavehetetlennek" tekintett. A deportált zsidók között számosan akadtak, akik az I. világháború idején kerestek menedéket Magyarországon, valamint olyanok is, akik Magyarországon születtek. Frojimovics szerint Horthy kormányzó környezetében már 1936-ban, öt évvel a deportálás tényleges megtörténte előtt felmerült a „nemkívánatos" zsidóktól való megszabadulás gondolata. A szerző kiemeli, hogy a belügyminiszter a német felső vezetés tiltakozása miatt döntött a deportálások leállításáról, és nem azért, hogy megvédje a zsidókat. A németek nem akarták, hogy sok ezer idegen zsidó kerüljön az újonnan elfoglalt területeikre. Ha a kormány szándéka az lett volna, hogy megmentse a zsidókat, meg kellett volna

nyitnia a keleti határokat azok előtt a zsidók előtt, akik túlélték a tömegmészárlásokat és vissza akartak térni Magyarországra. Valójában ennek éppen az ellenkezője történt: a magyar felső vezetés a határok lezárását rendelte el, hogy megakadályozza a még életben lévő zsidók visszatérését. Frojimovics arról is ír, hogy a deportálást ténylegesen nem leállították, csupán felfüggesztették, és valójában augusztus 15-ig még tovább folytatódott a zsidók kiszállítása.

A vita második része 2014 januárjában bontakozott ki, és sokkal hevesebbnek bizonyult, mint az előző eszmecsere. Több volt vitánál: nyílt konfliktust jelentett, amelyet Szakály Sándor Magyar Távirati Irodának január 17-én adott interjúja váltott ki.

Ebben az interjúban Szakály szélsőségesebb formában beszél mindarról, amiről 7 évvel korábban már szólt. A Kamenec Podolsk-i tömeggyilkosságba torkolló első deportálásról azt állítja, hogy az „inkább idegenrendészeti eljárásnak tekinthető, mert azokat, akik nem rendelkeztek magyar állampolgársággal, ide toloncolták ki. Amikor kiderült, hogy sokakat közülük meggyilkoltak, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter lehetővé tette a visszatérést Magyarországra." (Veritas 1) Állításának az adott különösen nagy súlyt, hogy Szakály ekkor már az éppen megalakult Veritas Történetkutató Intézet főigazgatójaként beszélt. A kormány „a magyar közjogi hagyományok méltó módon történő bemutatásának" szükségességével indokolta az új intézet létrehozását, de a valódi cél a kormány emlékezetpolitikájának szolgálata volt. Emiatt úgy tűnt, hogy Szakály kijelentése a kormány véleményét, hozzáállását tükrözi. A feszültséget fokozta, hogy a kormány a 2014. évet a Holokauszt magyar áldozatainak az emlékévévé nyilvánította, és közeledett a parlamenti választás is.

Számos zsidó szervezet követelte Szakály elmozdítását a Veritas Intézet főigazgatói székéből, az Élet Menete Alapítvány pedig Auschwitzba invitálta a hadtörténészt, „hogy személyesen győződjön meg arról, hová vezethetnek az idegenrendészeti intézkedések".(Egy jovális vitéz. Index.) Oláh Lajos a Demokratikus Koalíció országgyűlési képviselője följelentést tett a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek a Btk. 333. §-ába ütköző nyilvános tagadása miatt. Tiltakozott a Magyar Szocialista Párt is.

Megszólaltak a történészek is. Krausz Tamás, az ELTE Ruszisztikai Központjának professzora a Holokauszt relativizálásával, szélsőjobboldali provokációval, a Horthy-rendszer tisztára mosásával vádolta meg Szakály Sándort. Karsai László véleménye szerint az első deportálás nem idegenrendészeti eljárás volt, hanem etnikai tisztogatás. „El kell dönteni, hogy a tettesek nyelvét használjuk, vagy reflektálunk arra, ami az emberekkel történt" – nyilatkozta az ügy kapcsán Ungváry Krisztián. Pók Attila az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézetének vezető beosztású kutatója kollégái nevében is vállalhatatlannak tartotta a Szakály szavait, morális, politikai és tudományos értelemben is. (Egy jovális vitéz. Index)

A növekvő botrány hatására a kormány is megszólalni kényszerült. A Lázár János államtitkár kijelentette, hogy Szakály nyilatkozata nem tükrözi az általa vezetett Miniszterelnökség álláspontját. (Lázár szerint 444.hu)

A követelések, tiltakozások ellenére Szakály főigazgató maradt. Ugyanakkor január 19-én az ATV Szabad Szemmel című műsorában kijelentette, hogy sajnálja, ha az „idegenrendészeti eljárás" kifejezéssel megbántotta honfitársait; e szóhasználattal nem a túlélők érzéseit akarta megsérteni; ő csupán az 1941-es hivatalos dokumentumok szóhasználatát idézte. A kitoloncoltak tragikus sorsával kapcsolatban ezúttal utalt a magyar felelősségre is, megjegyezvén: "Ezért nyilván a magyar társadalom valamilyen szinten felelősséggel tartozik megkövetni ezeket az embereket" (Veritas 2)

A vita harmadik részére a Magyar Nemzet hasábjain került sor.

Karsai László, a lap július 28-i számában „Terroristák és propagandisták" címmel megjelent írásában áltörténészek által publikált összeesküvés-elméletekről és történelmi mítoszokról értekezett a lapban, és kitért Szakály Sándornak az első deportálásról tett, évekkel korábbi nyilatkozataira is. „1941-ben senki nem használta az „idegenrendészeti eljárás" kifejezést, a korabeli hivatalos („reservált") BM-rendeletekben egyértelműen a zsidók kitelepítéséről esik szó. Tévedett Szakály (aki az 1941-es deportálások történetét soha nem kutatta) akkor is, amikor azt írta, hogy az állampolgárságukat igazolni nem tudó külföldieket távolították el az országból. Kárpátalján egész járásokat tettek „zsidómentessé" 1941 júliusában-augusztusában. Hosszú

évtizedek óta itt élő, magyar állampolgárságukat hivatalos dokumentumokkal is igazolni tudó zsidók ezreit tették át a határon, majd szállították tovább, magyar katonai teherautókon Kamenyec-Podolszkij környékére, ahol őket a németek és ukrán kollaboránsok lemészárolták." Szakály a lap augusztus 4-i számában megjelent válaszában korabeli dokumentumokat adott közre. Egy 1939-ben kiadott rendőrségi utasítással igazolta, hogy az „idegenrendészet" kifejezés az államigazgatásban-használatban volt. Az ugyancsak közzétett, a kassai VIII. csendőrkerület nyomozó alosztályán, valamint az ökörmezői örsén keletkezett dokumentumok azt látszanak igazolni, hogy valóban csak azokat a zsidókat toloncolták ki, akik magyar állampolgárságukat nem tudták igazolni.

Karsai, szeptember 1-én megjelent válaszában azt hangsúlyozta, hogy a deportáltak kiválasztásában alapvetően nem az állampolgárság számított. „Számos egykorú dokumentumban pusztán zsidókat említenek, célzást sem tesznek esetleg kétes állampolgárságukra. … Szakály nem hajlandó tudomásul venni azt, hogy ahonnan a deportáltak mintegy kétharmada származott, volt, hogy egész járások, számos falu valamennyi zsidó lakosát deportálták. Kárpátalján nagy területeken a helyi hatóságok arra törekedtek, hogy a zsidók legalább hatvan százalékát áttegyék a határon, függetlenül attól, hogy tudták-e bizonyítani állampolgárságukat vagy sem." Szerinte az állampolgárságot bizonyító dokumentumok felmutatása sem jelentett védelmet, mivel előfordult, hogy ezeket a csendőrök széttépték vagy nem is vettek róluk tudomást. Karsai utalt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának egyik vezetője, Polgár György becslésére is, aki szerint a 18 ezer deportált személyből csak mintegy hatezer volt oroszországi vagy lengyelországi zsidó, a többi mind magyar állampolgár volt.

Ugyanez a lapszám hozta Szakály reakcióját, aki megismételte korábbi álláspontját, hogy a magyar hatóságok az állampolgárságukat igazolni nem tudó „többségükben Magyarországra Galíciából betelepült/bevándorolt/beszivárgott" zsidókat „utasítottak/toloncoltak ki". Ugyanakkor cikkében, némiképpen ellentmondva magának, arra is utalt, hogy a német hatóságok azért kérték a kiszállítások leállítását és azért toloncoltak vissza a kiszállítottak közül, mert „… csak a lengyel és szovjet állampolgársággal rendelkező zsidókat voltak hajlandók

beengedni a Főkormányzóság területére, illetve Galíciába…" Tehát akkor a kivitt zsidók sem magyar, sem lengyel, sem szovjet állampolgárok nem voltak? – merül fel az olvasóban a kérdés, amire a cikk nem válaszol.

Szakály nem fogadta el a csendőrséget ért bírálatot. Mint írta: „Hogy a volt magyar királyi csendőrség tagjai a magyar hatóságok által kiállított hivatalos dokumentumokat széttépték volna? (Karsai László ezeket az állításokat is nyilván tudja dokumentálni.) Nem tartom valószínűnek, illetve elképzelhetetlennek tartom, mert a szolgálatban lévő csendőr a magyar állam törvényes képviselőjeként, a magyar állam nevében/érdekében és védelmében léphetett fel, illetve volt köteles fellépni."

A Magyar Nemzet szeptember 3-i kiadásában Karsai is megismételte korábbi állításait hangsúlyozván, hogy „A körülbelül 18 ezer deportált legalább kétharmada magyar állampolgárságú zsidó volt. Akkor én is még egyszer leírom, nem mintha bíznék abban, hogy Szakály ezeket a sorokat elolvassa, figyelembe veszi…" Kiemelte azt is, hogy az első magyarországi deportálás által leginkább sújtott Kárpátalján, a zsidók kitoloncolása egyfajta gazdasági „őrségváltás" is volt, mivel ebből a térségből jórészt az ipari, kereskedelemi tevékenységet végző zsidókat vittek el.

Ugyanebben a számban egy kevésbé ismert hadtörténész, Parádi József kívánt „rendet vágni" a vitás kérdések sorában. Álláspontja közel áll Szakályéhoz, de ő meg sem próbálja állításait igazolni. Egyértelmű tényként közli írása elején: „A valós helyzet az, hogy csaknem húszezer nem magyar állampolgárságú, többségében galíciai származású zsidó embert 1941-ben kitoloncoltak a szülőföldjére, ahol mint utóbb kiderült, szomorú sorsra jutottak." Parádi szerint az nem történhetett meg, hogy „a magyar csendőr összetépte volna egy zsidó ember magyar állampolgárságát igazoló hivatalos iratát." Ez „teljességgel lehetetlen elképzelés" – mint írja, ugyanis szerinte „A Magyar Királyi Csendőrség személyi állománya rendkívül fegyelmezett volt, … tagjai a neveltetésükből, a szakmai felkészítettségükből és a testület szellemiségéből fakadóan sohasem lettek volna kaphatók. A testület személyi állománya mindig betű szerint ragaszkodott a jogszabályokban foglaltakhoz." Cikke alapján Parádi jogos lépésnek tartja a *„kül-*

földi származású személyek" kitoloncolását, de azt elismeri, hogy ennek végrehajtásánál, keletkezhetett némi „disszonancia". Mindezek kifejtése után Karsai állításait hipotézisnek, összeesküvési elméletnek tartja. Cikke végén még felvetette: „Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha törvény rendezi a holokauszttagadást, akkor miért nincsen törvény a holokauszttagadás témájával visszaélőkkel szembeni fellépésre is."

Bár Parádi írása elfogultsága, stílusa és a szakmaiatlansága miatt nem volt méltó válaszra, Karsai a szeptember 7-i számban mégis válaszolt. Az írás csak a csendőrök magatartásával kapcsolatos megjegyzéseket vette célba. Jórészt a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) által felvett jegyzőkönyvekkel bizonyította és illusztrálta, hogy a csendőrök 1944-ben milyen kegyetlenül bántak az általuk összegyűjtött zsidókkal.

A vitában Parádié volt az „utolsó szó". A DEGOB által készített jegyzőkönyveket nem tartotta kellően hiteles forrásnak, mivel az csak egy „civil" szervezet volt. Nem tartotta megbízhatónak más kortárs visszaemlékezését sem. Cikke végén azzal vádolta Karsait, hogy „a meghurcolt emberek életét, fájdalmait használja fel a … saját felfogása igazolására ahelyett, hogy levéltári forrásokat mutatna be."

A vitában elhangzottak kapcsán, általánosságban osztom Frojimovics Kinga és Karsai László véleményét. Azt gondolom ugyanakkor, hogy az első deportálás történetét szélesebb kontextusba kell helyeznünk. A kulcskérdés, amelyre a választ keresem, az alábbi: Kit tekintett a Horthy-rendszer „idegen" zsidónak?

A Horthy-rendszerhez hű politikai elit ugyan általánosságban nem tekintette a zsidóságot a magyar nemzet részének, de különbséget tettek „jó" és „rossz" zsidó között. „Jó" zsidónak az számított, aki asszimilálódott a magyar nemzethez. A „rossz" zsidók pedig azok a gyökértelen idegenek voltak, akik a 19. század végén vagy később érkeztek Magyarországra. Ez a különbségtétel a galíciai zsidók 19. századi „beözönlésének" mítoszára épül. Eszerint az újonnan érkezők megőrizték „rasszjegyeiket", ellenálltak az asszimilációnak és megakasztották a már évszázadok óta Magyarországon élő zsidók beolvadását a magyarságba. A Horthy-rendszerhez kötődő politikai elit ezeket a „keleti" zsidókat („Ostjuden") tette felelősség mindazokért az eszmékért, jelenségekért, amelyekkel szemben a magát kereszténynek

és nemzetinek nevező rendszer ellenérzéssel viseltetett. A legelterjedtebb vád az volt, hogy ők valósították meg az első kommunista diktatúrát.

A „mi zsidóink" és az „idegen zsidók" közötti különbségtétel nem csupán magyar jelenség. A román és lengyel elit hasonlóképpen gondolkozott. Romániában azokat a zsidókat tekintették „rossz zsidónak", akik az újonnan az országhoz került területeken éltek; ők idegen – magyar, német vagy orosz – kultúrát képviseltek.

A „zsidókérdés" Kelet-Közép-Európa minden „keresztény", nacionalista rendszerének egyik fő politikai ügyét jelentette. A politikai elit mindenhol a zsidók képzelt vagy valós kulturális és gazdasági befolyásának csökkentésével kívánta megoldani a zsidókérdést. E rezsimek másik célja az volt, hogy a „zsidófajú idegenek" kiűzésével csökkentse a zsidó lakosság számát. Magyarországon a „galíciai zsidókat" tekintették idegennek. 1919 és 1920 folyamán számos politikus és szervezet követelte ezeknek a zsidóknak a kiűzését; ez az igény a minisztertanács ülésein is megfogalmazódott.

Az I. világháború utáni legnagyobb civil szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesülete követelte a teljes zsidó közösség vagy legalábbis az idegen zsidók Magyarországról történő kitelepítését. (Nemzeti Újság, 1919. december 2.; Egyenlőség, 1921. december 24.)

Friedrich István belügyminiszter, aki 1919 őszén a miniszterelnöki tisztséget is betöltötte, 1920 januárjában a képviselőházban kifejtette: az újonnan megválasztott képviselők egyik fő feladata, hogy megszabadítsák az országot a Galíciából érkezett zsidóktól, mivel nekik a keresztény Magyarországon nincs helyük.(Nemzeti Újság, 1920. január 16; január 20.) Prohászka Ottokár római katolikus püspök, a Horthy-rendszer szellemi vezetője, 1920 szeptemberében a képviselőházban arról beszélt, hogy a galíciai zsidókat az új zsidó nemzet otthon területére, Palesztinába kell küldeni. (Nemzetgyűlési napló, 1920. szeptember 16.) A szeptember 15-i minisztertanácson Ferdinandy Gyula, aki akkor a belügyminiszteri posztot betöltötte, úgy vélekedett: az ország érdeke azt kívánja, hogy az állampolgársággal nem rendelkező összes zsidó kiűzessék. (eleveltar.hu) A kormány tagjai támogatták ugyan ezt a tervet, de az „idegen zsidók" kitoloncolásáról nem született döntés. A terv végrehajtásától azért álltak el, mert a kormány tartott Nagy-

Britannia és Olaszország tiltakozásától; a zsidóság ugyanis – amint arra a külügyminisztérium képviselője rámutatott – óriási befolyással bírt ezekben az országokban.

A húszas évek elején számos rendelet született az idegen zsidók kitoloncolásáról. A célcsoportot az 1914 után érkezettek jelentették ugyan, de a rendeletek lehetővé tették azoknak a zsidóknak a deportálását is, akik jóval az első világháború kitörése előtt telepedtek le Magyarországon, illetve Magyarországon születtek. A vezető politikusok 50-100 ezer zsidó deportálására számítottak, valójában azonban néhány ezer „hontalan" zsidónak kellett elhagynia az országot. A húszas években az idegen/galíciai zsidók elűzésének tervét nem lehetett végrehajtani, mivel egyik ország sem fogadta be a magyarországi zsidókat.

Ugyanakkor az „idegenfajú" zsidók elleni kampány következtében a zsidóság ráébredt, hogy mennyire fontos a magyar állampolgárságról szóló dokumentumok beszerzése. S ezzel elérkeztünk az állampolgárság kérdéséhez, ami a fő problémát jelentette nemcsak Magyarországon, de szerte Európában – elsősorban is Romániában és Lengyelországban.

A 19. század folyamán, de még a 20. században is gyakorlatilag senki nem rendelkezett a magyar állampolgárságot bizonyító dokumentumokkal. A mindennapi életben a hatóságok nem kérték az állampolgársági igazolványokat. Ahhoz, hogy valaki útlevelet vagy letelepedési engedélyt kapjon, elegendő volt a születési anyakönyvi kivonat bemutatása. Az I. világháborúba történő toborzáskor senki nem kérte a fiatalemberektől állampolgárságuk igazolását.

A húszas évektől kezdve azonban az állampolgárság igazolása fontos kérdéssé vált a zsidók számára. Az állampolgárságot a belügyminisztérium által kibocsátott állampolgársági bizonyítvánnyal lehetett igazolni. Ez a dokumentum a biztonságot jelentette. A belügyminisztérium azonban – különösen a harmincas évek vége felé – rendkívül megnehezítette a zsidók számára ennek a dokumentumnak a megszerzését. Az 1879. évi állampolgársági törvény értelmében azok a személyek kaphattak magyar állampolgárságot, akiknek szülei magyar állampolgárok voltak. A születési hely tehát mit sem számított. Röviden és tömören: a zsidó személy csak akkor számíthatott a ma-

gyar állampolgárság megszerzésére, ha be tudta bizonyítani, hogy már a nagyszülei is életvitel szerűen az országban tartózkodtak. Az összes szükséges papír beszerzése nagy kihívást jelentett, főleg a Magyarország keleti határánál, Kárpátalján és Erdélyben élő ortodox zsidók számára. A hatóságok csak azokat a házassági leveleket fogadták el, amelyeket rabbi vagy állami hatóság állított ki. A zömmel Erdélyben és a Kárpátalján élő ortodox és haszid zsidók gyakran csak a házassági levelet – ketubát – tudták felmutatni, amelyet a hatóságok – mivel nem a rabbinátus adta ki őket – nem fogadtak el. Nem túlzás azt állítanunk, hogy a minisztérium állampolgársági ügyekkel foglalkozó osztálya könnyedén „kreálhatott" idegen zsidókat.

1941 nyarán azokat a zsidó személyeket gyűjtötték össze és szállították ki az országból, akik a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság nyilvántartása szerint lengyel vagy orosz származásúak voltak.

A lengyel származás nemcsak azokra a zsidókra vonatkozott, akik az 1918-ban újjáalakuló Lengyelország területén születtek, hanem akiknek a felmenői Galíciából érkeztek a 19. század folyamán. A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság listáján szereplők mellet azokat a „külföldi" zsidókat is deportálták, akiket 1941-ben a júliusi és augusztus eleji rendőri razziák során fogtak el. Kárpátaljával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a deportálás, elsősorban a határrégióban zajlott és etnikai tisztogatást is jelentett. Fontos kiemelni a román és a magyar politikai elit antiszemita politikájának hasonlóságát. A román elit mindig is megkülönböztette a régi királyság területén élt zsidókat azoktól, akik az új, vagyis az 1918 után megszerzett területeken éltek. A Szovjetunió elleni háború kitűnő alkalmat jelentett a román kormány számára, hogy elűzze az „idegen" zsidókat. „Idegennek" a visszafoglalt Bukovina és Besszarábia területén élő zsidókat tekintették. Ezekben a tartományokban több ezer zsidót megöltek, több tízezer személyt pedig a németek által ellenőrzött területekre tettek át.

A német felső vezetés tiltakozott a zsidóknak Magyarország területéről közvetlen német ellenőrzés alatt álló területekre történő deportálása ellen. A bukovinai és besszarábiai területek esetében a német tiltakozás még ennél is erőteljesebb volt. A román kormány átmenetileg

felfüggesztette a deportálást – ugyanazon a napon, amikor a magyar belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc is hasonlóan cselekedett.

A romániai és magyarországi „idegenfajúak" sorsa fizikai értelemben is összefonódott Kamenyec-Podolszkijban, ahol nemcsak a helyi és a Magyarországról áttett, hanem a Romániából érkező zsidók is tömegmészárlás áldozatai lettek. Kamenyec-Podolszkij a magyar és román zsidók közös sorsának jelképévé vált.

IRODALOM

Braham, Randolph L. (1973) The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *Yad Vashem Studies. Vol. IX. 1973.* (133-156)

Egy jovális vitéz, második dobás nélkül.https://index.hu/belfold/2014/01/23/szakaly_sandor_portre

Eisen, Georg – Stark Tamás (2013) The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust Genocide Studies, 27. 2013. 02.* (207–241)

eleveltar.hu https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source= preservica&ref=preservica::a0c872e4-10cc-4ff7-b3df-8b66bfb6e8da

Frojimovics Kinga (2007) *I have been a stranger in a strange land : the Hungarian state and Jewish refugees in Hungary, 1933-1945.* Jerusalem, Yad Vashem.

Frojimovics Kinga (2007) A KEOKH-ról tényszerűen. *Élet és Irodalom 2007. 09.28.*

Gellért Ádám – Gellért János (2012) Az 1941 évi körösmezei deportálások. *Betenkintő, 2012.02*

Gellért Ádám – Gellért János (2013) Menekülés a népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő 2013.03.*

Karsai László (2020) Terroristák és propagandisták. Ungváry Krisztián állításait egy szeptemberi konferencia-előadásban fogom megcáfolni. *Magyar Nemzet, 2020. 07.28.* https://magyarnemzet.hu/velemeny/terroristak-es-propagandistak-8435073/

Karsai László (2020) Deportálás, tömeggyilkosság, 1941 Ilyen tömegű magyar állampolgár kitelepítését adminisztratív tévedésnek

tartani képtelenség. *Magyar Nemzet 2020. 09.01.* https:// magyarnemzet.hu/velemeny/deportalas-tomeggyilkossag-1941-8598363/

Karsai László viszonválasza Szakály Sándornak. (2020) *Magyar Nemzet 2020. 09.03.* https://magyarnemzet.hu/velemeny/viszonvalasz-szakaly-sandornak-8608452/

Karsai László (2020) Csendőrök a Horthy-korszakban. *Magyar Nemzet 2020. 09.07.* https://magyarnemzet.hu/velemeny/csendorok-a-horthy-korszakban-8627682/

Lázár szerint a zsidók deportálása nem idegenrendészeti eljárás volt. https://444.hu/2014/01/17/lazar-szerint-a-zsidok-deportalasa-nem-idegenrendeszeti-eljaras-volt/

Majsai Tamás (1984) A kőrösmezei zsidó deportálás 194Í-ben. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (59-86)

Nádas Péter (2007) Élete nevezetes napján. Utószó Füst Milán A feleségem története című regényének új német kiadásához. *Élet és Irodalom 2007. 08.31.*

Nádas Péter (2007) Mégsem gondolhatja komolyan. *Élet és Irodalom 2007. 09.14.*

Ormos Mária (2000) *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós I-II.* PolgArt Könyvkiadó Kft.

Parádi József (2020) A holokausztkutató felelőssége. Karsai ügyesen csomagolta az írását a kitoloncoltak iránti rokonszenvkeltés burkába. *Magyar Nemzet 2020. 09.03.* https://magyarnemzet.hu/ velemeny /a-holokausztkutato-felelossege- 8608431/

Parádi József (2020) Válasz Karsai László cikkére. A véleménynyilvánítás szabadsága és a jó ízlés határa nem mindig esik egybe. *Magyar Nemzet 2020. 09.08.* https://magyarnemzet.hu/velemeny/valasz-karsai-laszlo-cikkere-8633637/

Szirtes Zoltán (1996) *Temetetlen halottaink, 1941. Kőrösmező, Kamenyec-Podolszk.* Budapest, magánkiadás.

Szakály Sándor (2007) Szép írás némi 'szeplővel' *Élet és Irodalom 2007. 09.14.*

Szakály Sándor (2020) Karsai László és az idegenrendészet. Néhány dokumentum, az „1941-ben senki nem használta…" kifejezésről. *Magyar Nemzet 2020. 08.04.* https://magyarnemzet.hu/ vele-

meny/karsai-laszlo-es-az-idegenrendeszet-8464611/

Szakály Sándor (2020) Válasz Karsai Lászlónak. *Magyar Nemzet 2020. 09.01.* https://magyarnemzet.hu/velemeny/valasz-karsai-laszlonak-8598408/

Veritas 1. Szakály Sándor bocsánatot kért a Holokauszt relativizálásáért Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár. https://www.veritasintezet.hu/hu/rolunk-irtak/162-szakaly-sandor-bocsanatot-kert-a-holokauszt-relativizalasaert

Veritas 2. Szakály Sándor bocsánatot kért a Holokauszt relativizálásáért. HVG.hu. https://www.veritasintezet.hu/images/rolunk_mondtak/2014_01_19_hvg_Szakaly_Sandor_bocsanatot_kert.pdf

Végső István

AZ ÖRÖKKÉ ELFELEDETT HŐSI HALOTT
MARANCSIK PÁL HALÁLÁNAK KÁLVÁRIÁJA

Absztrakt
Az 1944. március 19–i német megszállás egyetlen jelentősebb katonai ellenállását Újvidéken, a pétervárади Duna-hídon hajtották végre. A 16. határvadász zászlóalj tűzharcba került a német csapatokkal. Magyar oldalon az egyetlen hősi halott, Marancsik Pál tartalékos honvéd volt. 1944 márciusában temették el Bácsalmáson, a foglalkozása szerint napszámos férfit. Itt, ahol egykor lakott 1949-ben utcát neveztek el róla, de máig érthetetlen okokból Narancsik Pál nevet adták a közterületek. Sírján is ez a név szerepel. A munkásmozgalom ellenállói közé sorolták, majd hosszú hallgatás következett. Felesége elköltözött a településről, sírja elhanyagolttá vált. 1975-ben az ifjúgárdisták, 1999-ben a határőrség tette rendbe a nyughelyét. A szakirodalom változatosan, mai napig hol Narancsik, hol Marancsik névvel illeti a német megszállókkal szembe szálló magyar hősi halottat. Családfakutatás módszereivel is bizonyható, hogy a felső–bácskai család Marancsik volt, mégsem történik meg nevének helyreigazítása. Személye nem vált a magyar emlékezetpolitika és emlékezetkultúra részévé.
Kulcsszavak: *1944, német megszállás, hősi halott, Újvidék, határvadász zászlóalj, Marancsik.*

Az 1944. március 19-i német megszállás egyik katonai ellenállását Újvidéken hajtották végre. Magyar oldalon az egyetlen hősi halott, Marancsik Pál tartalékos honvéd volt. A foglalkozása szerint napszámos férfit 1944 márciusában temették el Bácsalmáson. Ott, ahol egykor lakott 1949-ben utcát neveztek el róla, de máig érthetetlen okokból Narancsik Pál nevet adták a közterületek. Sírján is ez a név szerepel. A szakirodalom változatosan, mai napig hol Narancsik, hol Marancsik névvel illeti a német megszállókkal szembe szálló magyar hősi halottat. Családfakutatás módszereivel is bizonyható, hogy a felső–bácskai család Marancsik volt, mégsem történik meg nevének helyreigazítása. Személye nem vált a magyar emlékezetpolitika és emlékezetkultúra

részévé. Pedig a Magyarország egyik sorsfordulója kapcsán esett el. A megszállást megelőzően a Salzburg melletti Klessheim kastélyból Horthy Miklós kormányzóval együtt hazatérő Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök parancsára nem lehetett ellenállást tanúsítani a német haderővel szemben. (Tóth 1957, Ránki 1976, Ránki 1978, Ungváry 2004) Máig nem tisztázott okokból ez a parancs néhány helyőrséghez, alakulathoz nem jutott el. Így ellenállási gócpontok alakultak ki, melyekben egy magyar hősi halott lett a Magyar Királyi Honvédség vesztesége.

Marancsik Pál 1915. április 27-én, Mélykúton született, Marancsik Sándor és Hodoniczki Viktória gyermekeként.[1] Később Bácsalmáson élt, napszámosként dolgozott. Itt 1937. decemberben házasodott össze Plávity Máriával.[2] A második világháború idején magyar 16. honvéd határvadász zászlóaljhoz vonult be. Az alakulat 1944 márciusában Újvidéken állomásozott. A „Margaréta" terv alapján 1944. március 19-én éjjel, a Görögország felől érkezett be a város felé a német Déli csoport. A „Brauner" harccsoportot a 42. vadászhadosztály (Josef Brauner von Haydringer altábornagy) mozgatható részeiből, a B2 404. gépkocsizó hídoszlopból, a 6/I. légvédelmi tüzérosztályból, a 45. gépkocsizó utászzászlóalj egy századából, a 100. vadászhadosztály egyik zászlóaljából és egy szállító–oszlopból, valamint a 64. és a 301. páncélvonatból szervezték. Feladatuk Újvidéktől Szabadkán át Kiskunhalasig megszállni ezt a körzetet. (Tóth 1994, Számvéber 2018) Újvidéknél először a Dunán állomásozó Sopron őrnaszád lefegyverzése történt meg. A megszállás alatt alkalmazott módszer szerint egy német katona vagy tiszt cigarettával kínálta a magyar őrséget, majd felszólította az egységet a fegyver letételére. (Várkonyi 1977) Az őrnaszádon 3.30–kor megjelent német katonák meglepetésszerű megjelenésüknek köszönhetően nem ütköztek ellenállásba. (Csonkaréti 1979)

A következő zökkenőmentes lefegyverzésre, és a Balkánról a Duna–Tisza közére való áthaladásra a pétervárади Duna-hídnál (vasúti híd)

[1] Magyar Nemzeti Levéltár – Bács–Kiskun Megyei Levéltára, XXXIII.1 a) Az állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye – Mélykúti anyakönyvi kerület születési anyakönyve 1912–1917., 1915 – 90. bejegyzés.

[2] MNL–BKML, XXXIII.1 a) Az állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye – Bácsalmás házassági anyakönyve 1936–1943., 1937 – 110. bejegyzés.

kellett volna sorra kerülnie. Itt a magyar 16. honvéd határvadász zászlóalj kerékpáros százada szolgált, 103 fős állománnyal. Az egység parancsnoka, a 31 éves Lonkay László hadnagy volt. Az állandó vasúti hídőrség: egy állványos golyószóró állás, egy-egy géppisztolyos katona a híd közepén és a töltésnél, két beásott golyószóró állás a hídnál volt. A hídőrség név szerint ismert tagjai aznap: Ferró Imre, Marancsik Pál, Mitos János, Reményvári József Schmidt Mátyás és Sörös István voltak. (Heltai 1977b, Kacsó 1990, Döme 1995) A magyar határvadászok a Duna–híd közepéig szolgáltak, onnantól német egység védte a vasúti hidat a túloldalig. (Csonkaréti 1979) A német megszállás hadműveletének része volt, a már magyar területen lévő német egységek bevetése is. (Számvéber 2018)

Hajnali 4 órakor a vasúti hídnál szolgáló, magyar területen szolgáló, a bombázásokat akadályozó ún. léggömbzárat fenntartó német egység[3], egy szabályos úti okmányt felmutató hadnagya, Lonkaynál engedélyt kért a túloldalra való átkelésre. Reményvári József szakaszvezető feladata volt a német tisztet a vasúti híd közepéig kísérni.[4] A séta közben a hídon megálltak, mert a német hadnagy cigarettát kínált Reményvárinak. Ekkor a magyar szakaszvezető német katonákat látott közeledni, akiket felszólított a visszavonulásra. A német tiszt ekkor géppisztolyt szegezett Reményvárira és megadásra szólította fel. Ő viszont félrelökte a német tisztet és „Fegyverbe!" kiáltással a magyar állások felé visszafutott. A németek utána lőttek, a szakaszvezető a vállán megsérült. A német katonák hídőrség 1. számú őrét gyorsan lefegyverezték. Majd kis idő múltán az utolsó töltényig harcoló 2. számú őrt, Sörös István[5] honvédet is lefegyverezték. (Csonkaréti 1979)

A sebesült Reményvári befutott a parancsnoki épületbe és jelentést tett. Addigra viszont a léggömbzár egy német tisztje is beért Lonkay hadnagyhoz és felszólította a fegyverletételre. Lonkay ellökte a német

[3] Ez az alakulat a vasúti hídtól szintén nem messze lévő szappangyárban állomásozott. (Kacsó 1990: 34).

[4] Más visszaemlékezés szerint a német hadnagy már régen a parancsnoki épületben volt, és csak a megfelelő óraidőpontra várt, hogy átmehessen a híd közepéig. Heltai 1977b: 5.

[5] Lonkay visszaemlékezése szerint Sörös tartotta magát a legtovább az hídőrök közül. (Vö.: Heltai 1977b: 5., Kacsó 1990: 34.)

katonát és parancsot adott az állománynak a tüzelésre. (Várkonyi 1977) Ekkor a vasúti híd felől és a magyar terülten lévő németek felé is védekeznie kellett a határvadász zászlóalj katonáinak. Lonkay futárt küldött a zászlóalj laktanyájába segítséget kérve. A magyar hídőrség közel félórás tűzharcba került, a német léggömbzár egység és a német 42. vadászosztály katonáival. Az utolsó töltényig tartották állásaikat. (Csonkréti 1979)

A tűzharc alatt az őrszobából kilépett és harcba bocsátkozott Marancsik Pál honvéd alsó testén súlyosan megsebesült. A források a halála kapcsán nem egyértelműek. Lonkay hadnagy visszaemlékezése és Csonkaréti Károly tanulmánya szerint nem sokkal később belehalt a sérülésbe. (Heltai 1977a, Várkonyi 1977, Csonkaréti 1979) A hivatalos jelentés szerint, amit nemes Rósa Béla alezredes, Újvidék katonai állomásparancsnoka írt, azt mutatja, hogy Marancsik csak másnap hunyt el: *„Jelentem, hogy Marancsik Pál tart. honvéd, az Újvidék–Pétervaradi vasúti őrségen f. hó 18. és 19-én mint beosztott teljesített szolgálatot. A németek bevonulásuk alkalmával az őrség elhelyezési körletét igen erős géppisztoly tűzzel árasztották el, Marancsik Pál tart. honv. szolgálatteljesítés közben alsótestén súlyos találatot kapott, f. hó 20-án a hadikórházban hősi halált halt. Kérem Marancsik Pá1 tart. honvédot "Hősi halottá" nyilvánítani."*[6] Ezt erősíti meg az özvegynek küldött gyásztávirat is.[7] Viszont a vesztességi kartonja szerint 1944. március 19-én hunyt el. (Hadisír nyilvántartó) A források nem egyeznek a német veszteségek kapcsán sem. A magyar oldalon az 1 hősi halott egy 1 sebesült mellett – Lonkay állítása szerint – 25-28 német halott lett az összecsapás végén.[8] Máshol viszont csak német sebesültekről tudnak a dokumentumok alapján.[9]

A félórás tűzpárbajt a környéken lakók is hallották, sokan az utcára rohantak. (Heltai 1977b) A magyar egységet a németek, hajnal 4:30

[6] HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár és Irattár, M. kir. Honvédelmi Minisztérium iratai – 22. és 8. ny.v. osztály (1933 – 1945): 620872/22. v. oszt.–1944.

[7] Marancsik Pálnénak, Bácsalmás, Fürdő sor 40. Uo.

[8] Vö.: Századunk – Végjáték a Duna mentén – Egyetlen halott című dokumentumfilm (rendező: Bokor Péter – 1981)

[9] Lonkayra hivatkozva írt Csonkaréti a sebesültekről. (Vö.: Csonkaréti 1979: 277.; Számvéber 2018: 152.; Tóth 1994: 46.)

után lefegyverezték. Marancsikot és Reményvárit az újvidéki hadikórházba vitték. Lonkay hadnagyot és négy honvédet a német katonák a helyi Volksbund székházába, az ún. Habagh-házba vitték kihallgatni. (Várkonyi 1977) Időközben a német katonák a helyi csendőrökkel, rendőrökkel is tűzharcba keveredtek, néhány sebesült lett mindkét oldalon. A Habagh-ház színháztermében szedték össze a letartóztatott magyar katona–, rendőr– és csendőrtiszteket. Többórás fogva tartás és kihallgatást követően elengedték őket.[10]

Fontos kiemelni, hogy Újvidéken a német katonák a magyar II. folyamzárzászlóalj laktanyáját (Kamenicai régi tengerészlaktanya) is megpróbálták lefegyverezni, de itt nem jártak sikerrel. A németek a körülvett laktanyában lévő parancsnokságot többször felszólították a megadásra. Német Junkers Ju-87 zuhanóbombázók rárepüléssel próbáltak pszichikai hatást elérni. Végül az ostromlók délután 16 órakor elvonultak a katonai objektumtól. (Csonkaréti 1979)

Mai napig nem tisztázott, hogy Újvidéken a magyar rendvédelmi és katonai alakulatok miért nem kapták meg Szombathelyi parancsát. Egyes adatok szerint Budaörsön, Győrött, Sopronban és Székesfehérvárott is történt ellenállás. (Tóth 1957, Tóth 1994: 46., Számvéber 2018) Ennek feldolgozása a magyar hadtörténet–tudomány nagy adósságai közé tartozik. Bár sokan előszeretettel idézgetik, amit állítólag báró Maximilian von Weichs vezértábornagy, a német megszálló csapatok parancsnoka mondott, miszerint: Magyarország harc nélküli megszállása 24 óra, harccal csak 12, mert akkor elmaradnak az üdvözlő beszédek, ennek ellentmondanak az újvidéki események. Kádár Gyula vezérkari ezredes szerint azért is volt könnyű dolga a németeknek, mert olyan alakulatok kapták a támadást, ahol szövetségeseink voltak, vagyis németek által megszállt és/vagy horvát, osztrák, szerb, szlovák területek felől. Két hét alatt ellenállást lehetett volna szervezni a megszállás akadályozására. Ennyi idő kellett volna a harckészültségre és a határ menti csapatok feltöltésére.[11] Hasonló véleményen volt Dálnoki

[10] Lonkay egy hónap múlva az újvidéki hadbíróság elé idézték. Nemes Rósa Béla alezredes is kiállt mellette. Lonkayt felmentették. (Várkonyi 1977: 21.)

[11] Vö.: Századunk – Végjáték a Duna mentén – Egyetlen halott című dokumentumfilm (rendező: Bokor Péter – 1981)

Veress Lajos tábornok is. (Ránki 1978: 127) A II. folyamzárzászlóalj és a 16. honvéd határvadász zászlóalj[12] példája mutatja, hogy fel lehetett venni az ellenállást a megszállókkal szemben. Az eredmény persze nem kérdéses, de a nyugati szövetségesek és a szovjetek megítélése országunk irányában akár még változhatott is volna.

Bár Marancsik Pált eredetileg Újvidéken akarták eltemetni, de a hősi halottért az akkor 25 éves felesége elutazott és kérte, hogy lakhelyén legyen elhantolva a férje. (Heltai 1977a) Lonkay hadnagy a zászlóalj díszegységével ment el Bácsalmásra. 1944. március 21-én Schneider Ferenc plébános temette a 28 éves halottat. Marancsik az özvegyen kívül két lány gyermeket hagyott maga után.[13] A gyászbeszédet Lonkay mondta, de a németeket és a megszállást nem említhette meg. (Várkonyi 1977)

Máig érthetetlen okokból Bácsalmáson 1945–től folyamatosan tévesen írták és írják a hősi halott vezetéknevét. 1946-ban a Bácsalmási Nemzeti Bizottság ellenállóként terjesztette fel az Országos Nemzeti Bizottság elé, de ott is elírták a nevet.[14] A helyi városi úttörőcsapat neve: Narancsik Pál lett. (Fekete 1970) Az egykori lakhelyét a Fürdő sor nevű közterületet átnevezve, 1949-ben utcát neveztek el róla, de máig érthetetlen okokból Narancsik Pál utca névvel illetik.[15] Mivel családja

---

[12] A 16. határvadász zászlóalj későbbi története is eléggé hányatatott volt. 1944. október 14. Óbecsénél önfeláldozó harcot vívtak a szovjet hadsereggel. Ekkor még közel 2000 fő volt állományban. 1944. október 20-án, Bácsbokod község határában „önkéntes" utóvédharcok során hátrahagytak 15 katonát, akiket mind lemészároltak a szovjetek. 1944. novemberben német alárendeltségben elkeseredett utóvédharcokban vettek részt a Baranyai háromszögben. 1944. november 29-én, Szekszárdnál közel 1000 fő került hadifogságba közülük. Megnőtt a szökések száma az alakulatból. 1944. december közepén a határvadász zászlóalj maradéka a „Hunyadi" hadosztály alárendeltségébe került. (Vö.: Döme 1995.; Galambos – Végső 2008: 71–73.; Ungváry 2004: 505.)

[13] Bácsalmási Római Katolikus Plébánia – Bácsalmási halotti anyakönyv, 1944 – 35. bejegyzés.

[14] Marancsik nevét hibásan Narancsiknak írták itt is. Vö.: MNL–BKML, XVII.4. A Bácsalmási Nemzeti Bizottság iratai – A Bácsalmási Nemzeti Bizottság válasza az Országos Nemzeti Bizottságnak a német és nyilas uralom alatti ellenállókról, embermentőkről, 1946. február 11., 703–705.; Perneki 1977: 154.

[15] A képviselőtestület tagja volt ekkor egy Narancsik János nevű bácsalmási személy. MNL–BKML, V/304 Bácsalmás képviselőtestületi jegyzőkönyvei, 1/1949. sz. képvise-

elköltözött innen sírkeresztje eltűnt, megrongálódott, ezért 1975–től az ifjú gárda gondozta, de sírjára a Narancsik Pál nevet írták. A munkásmozgalom ellenállói közé sorolták, de a sírjánál folyamatosan nem tartottak megemlékezéseket. A KISZ, majd később a határőrség, majd a határrendészet foglalkozott a síremlékkel. A hadiözvegyi sors sem szívderítőbb. Özv. Marancsik Pálné (később Dózsa Jánosné) Bácsalmáson 1945 után nem kapott állást. Nem vették fel a pécsi szülésznői tanfolyamra. Családi kapcsolatai révén Katymáron keresett állást, de ott sem kapott. Végül Kelebián, külterületen lett szülésznő. Bevallása szerint csak azért házasodott újra, hogy a gyermekeit etetni tudja. (Heltai 1977a) Egy vele készült riportban mind a férje, mind vele kapcsolatban azt tette fel kérdésként az újságíró: *„Megkapja–e valahára a hajdani Narancsikné* [sic!], *született Plávits* [sic!] *Mária a hős özvegyének kijáró megbecsülést, tiszteletet*?" (Heltai 1977a: 5.)

A szakirodalom változatosan, mai napig hol Narancsik, hol Marancsik névvel illeti a német megszállókkal szembe szálló magyar hősi halottat. Többségében egyébként vagy meg sem említi vagy a téves nevet használja. Pedig a családfakutatás módszereivel is bizonyható, hogy a felső–bácskai család Marancsik volt, mégsem történt meg a nevének helyreigazítása. Az is biztosnak látszik, hogy Mélykútról származott a család. Nagyapjáig biztosan minden férfiági egyenes felmenője Marancsiknak írta a nevét.[16] A tévesztés oka Bácsalmásról indulhatott, ahol sokkal közismertebb volt egy nemesi származású család, a Narancsik. (Sövény 2012: 154–155.)

A teljesség igénye nélkül érdemes áttekinteni a legjellemzőbb példákat, hogy a szakirodalom hogyan említi vagy hivatkozik rá tévesen illetve jól, vagy hagyja ki az 1944. március 19-i német megszállás hősi halottját, Marancsik Pált. A bácsalmási helytörténeti kiadványok röviden és hibásan hivatkoznak rá. (Szénásiné 2007) Érdekes lehet, hogy abban a megyében szerkesztett kiadvány, ahol jelenleg van a sírhelye

lőtestületi határozat – 1949. február 23. 134–137.

[16] Vö.: MNL–BKML, IV. 412. Bács–Bodrog vármegyei községek felekezeti anyakönyvi másolatainak gyűjteménye, Mélykúti házassági anyakönyv 1892–1895 – 1895 – 33. bejegyzés, XXXIII. 1. a) Az állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye – Mélykúti anyakönyvi kerület születési anyakönyve 1912–1917., 1915 – 90. bejegyzés.

miként írtak róla: „*1944. március 19-én a bevonuló német csapatok semmiféle szervezett ellenállással nem találkoztak, csak szórványos, egyéni ellenakciókkal. Egy ilyen esetről számolt be a bácsalmási Nemzeti Bizottság, 1946-ban készített jelentésében, mely szerint Narancsik Pál bácsalmási lakos, 1944. március 19-én, mint katona, hídőrséget teljesített az Újvidék–Pétervárad közötti hídnál, s amikor a németek Pétervárad felől előretörtek, golyószóróval támadta meg őket s őrállását haláláig védte.*" (Bálintné – Szabó 1971: 11.) Az 1971–es könyv forrása a már említett 1946–os Bácsalmási Nemzeti Bizottsági irat volt, ahol elírták a nevét. Hasonlóan erre hivatkozott egy 1977–es Csongrád megyében kiadott tanulmánykötet is: „*Így Narancsik Pál bácsalmási lakos 1944. március 19-én, mint katona, hídőrséget teljesített az Újvidék–Pétervárad közötti hídnál, s amikor a németek Pétervárad felől előretörtek, golyószóróval támadta meg őket, s őrállását haláláig védte.*" (Perneki 1977: 154.) Bács–Kiskun megye munkásmozgalom „harcosai" kapcsán 1980-ban kiadott „*Küzdtünk híven a forradalomért…*" kötet is elírta Marancsik nevét. Áttekintve a mintegy 404 munkásmozgalmi személy nevét – úgy tűnik – csak ő vezetékneve szerepel helytelenül a kiadványban. (Bársony 1980)

Az országosan is terjesztett szakirodalom kapcsán először is Tóth Sándort emeljük ki, aki 1957-ben Újvidékre utalva ezt írta: „*Csupán néhány magyar katonafegyver dördült el a határokon az ország függetlenségének védelmében.*" (Tóth Sándor 1957: 104.) Ránki a hetvenes évek második felében kerülte a részletes események említését: „*Néhány helyi csatározás és Bajcsy–Zsilinszky Endrének a letartóztatására érkező gestapósokra leadott lövései jelképezték ebben a pillanatban az ellenállást.*" (Ránki György 1976: 1153.) „*A Tiszántúlra, mint jeleztük, nem mentek át, eltekintve néhány egységtől, melyek a repülőtereket szállták meg. Az ország többi részén viszont, az újvidéki garnizon kisebb ellenállásától és néhány elszórt lövöldözéstől eltekintve, minden simán ment.*" (Ránki 1978: 129.) Pont ezekre az írásokra is reflektálva írta meg Csonkaréti Károly 1979-ben az *Adalék Magyarország német megszállásának történetéhez – Újvidék, 1944. március 19.* című tanulmányát, amely máig a legrészletesebb leírása a határon lezajlott eseményeknek. (Csonkaréti 1979) Úgy gondolta, hogy fontos áttekinteni az újvidéki harci cselekményeket, hogy pontosabban megértsük, hogy mi is történt ekkor ott Ráadásul mivel a Hadtörténelmi Levéltár anyagát használta a munkájához, így egyér-

telműen jól írta a hősi halott nevét: „[…] *az őrszobából kilépő Marancsik Pál honv. alsó testén súlyosan megsebesült, valamint egyik honvéd könnyebben sérült.*" (Csonkaréti 1979: 276.)

A rendszerváltás után sem lett jobb a helyzet. Hiába volt Csonkaréti tanulmánya, továbbra hiányosan és/vagy tévesen hivatkoztak az eseményre és a névre. Tóth Sándor 1994-ben megjelent munkája így idézte fel az eseményeket: „*Az Újvidéki Duna–híd őrségét a határvadász–zászlóalj kerékpáros százada (több mint 100 fő) látta el, Lonkay László tartalékos hadnagy parancsnoksága alatt, s a híd védelmére szolgált egy légvédelmi tüzérüteg is. Hajnali 4 órakor egy német gyalogosegység közeledett a hídhoz, parancsnoka Reményvári szakaszvezetőtől engedélyt kért az áthaladásra, eközben ráfogta géppisztolyát és tüzet nyitott.* […] *A tűzharc több mint félóráig tartott, de segítség nem érkezett. így a túlerő 28 fős veszteség árán győzött. Magyar részről Narancsik Pál honvéd. bácsalmási lakos hősi halált halt. Lonkay hadnagyot és katonáit fogságba vetették. és a Volksbund–székházban őrizték a nap folyamán.*" (Tóth Sándor 1994: 45–46.) A *Béke poraikra…* kiadványsorozat második kötete 2001-ben helyesen rögzítette a hősi halott nevét és adatait. (Bús – Szabó 2001: 766.) Ungváry Krisztián 2004-ben írt monográfiájában ennyit tartott érdemesnek megemlíteni: „*Ellenállásra csak Újvidéken került sor, ezért a Budapest feletti propagandarepüléstől és a honvédség lefegyverzésétől eltekintetek, a csapatoknak a kaszárnyáikban kellett maradniuk.*" (Ungváry Krisztián 2004: 232.) Romsics Ignác 1999-ben így fogalmazott a német megszállás kapcsán az ellenállásról: „*Néhány félreértésen alapuló csetepatéktól eltekintve a németeket így egyetlen ember fogadta fegyverrel: Bajcsy–Zsilinszky Endre, akit a Gestapo emberi már a megszállás első napján, március 19-én letartóztattak.*" (Romsics Ignác 1999: 262.) Számvéber Norbert a *Magyarország hadtörténete* kötetsorozat 2018–as tanulmányában így rögzítette az eseményeket: „*Újvidéken a 16. honvéd határvadász–zászlóalj kerékpáros századának őrséget adó tagjai fegyverhasználatra kényszerültek a vasúti hídon bevonuló német 42. vadászhadosztály osztagával szemben, mivel késedelmesen kapták meg az ellenállást megtiltó parancsot, a németek pedig előzőleg tüzet nyitottak rájuk. A tűzharcban egy magyar katona halálosan, egy másik könnyebben megsebesült.*" (Számvéber 2018: 152.)

A sajtóforrások sem törekedtek a pontosságra, így ezek felhasználásánál is komoly forráskritikát kell alkalmaznunk. Néhányat érdemes

példaként bemutatni. A Perneki Mihály által jegyzett 1977–es írásban – ami levéltári dokumentumokon[17] is alapulhatott – ezt olvashatjuk: *„Egy epizód a német–náci megszállás napjának történetéből különösen figyelemre méltó – eddig ismeretlen adalék. Tudvalevő, hogy a bevonuló német csapatok szervezett ellenállással nem, csak szórványos, egyéni ellenakciókkal találkoztak. Narancsik Pál bácsalmási lakos 1944. március 19-én, mint katona, hídőrségben volt az Újvidék–Pétervárad közötti hídnál, s amikor a németek Pétervárad felől előretörtek, golyószórótüzet nyitott rájuk, és őrállását haláláig védte."* (Perneki Mihály 1975: 22.) Szintén ebben az évben kapott nyomdafestéket Várkonyi Endre írása, ami talán a legpontosabb újságcikk. Ő viszont ott téved, hogy a közterületnevét helyesen írták a lakhelyén: *„Marancsik Pál nevét utca viseli Bácsalmáson. Ott élt családja, ott nőttek fel gyermekei, a községben még sokan tudják, hogy ki is volt az utca névadója. Bácsalmáson túl alig jutott el a híre annak, hogy Marancsik Pál abban a harcban halt hősi halált, amelyet – egyedül az országban – magyar reguláris katonai egység vívott 1944. március 19-én a megszállókként Magyarországra rontó németekkel."* (Várkonyi Endre 1977: 21.) A *Századunk* című dokumentumfilm–sorozat 1981–es nyomtatott sajtóban megjelent utózöngéje kapcsán ismét elírásra került a hősi halott neve: *„A kérdéses filmben megszólalt az a tartalékos hadnagy, aki a tűzpárbajban a magyar őrség parancsnoka volt, és nagyon konkrétan, egyértelműen, pontosan mondta el emlékeit. Felkerestük és bemutattuk a harcban áldozatul esett magyar katona, Narancsik Pál sírját. Biztos volt számos gyengéje, kifogásolnivalója ennek a sorozatnak, egyetlen dolog azonban bizonyos és szavatolt: a hitelessége. Amiről abban szó van, az az első kockától az utolsóig dokumentált történelem, valóságos esemény, így természetesen ez a tűzpárbaj is."* (Szegő 1981: 5.)

1990-ben pedig valószínűleg egy újságírói tévedés miatt a *Magyar Honvéd* magazinban, a még akkor élő Lonkay Lászlóval készült interjúban már így emlékeztek a bácsalmási határvadászra: *„– Hogyan viselkedtek az őrségbe beosztott katonái? – Rendkívül bátran. Valamennyien végrehajtották a tűzparancsot s több mint fél órán át védték a dunai hídfőt. Az őrségem katonái közül Moravcsik* [sic!] *Pál honvéd halálos sebet kapott.*

[17] Két évvel később ő jegyezte *A délmagyarországi antifasiszta ellenállás történetéhez 1941–1944* című tanulmányt. (Vö.: Perneki 1977: 154.)

Moravcsik [sic!] *Pál honvédőt Bácsalmáson temették el (róla utcát is neveztek el).*" (Kacsó 1990: 34–35.) 1995-ben pedig még mindig arra kell egy olvasónak felhívnia a figyelmet, hogy miként zajlott a katonai ellenállás a német megszállás első napján: „*Március 18–i olvasói levelek között az egyik az 1944. március 19–i német megszállásról szólt. Egyetértve azzal a megállapítással, hogy igenis volt néhol ellenállás, szeretném felhívni a figyelmet egy tárgyi tévedésre. A hídon tartózkodó határvadászok rangidős tisztje, Lonkay László tartalékos hadnagy az akcióban nem sérült meg. […] A történet lényege a következő: Reményvári szakaszvezetőt, az őrparancsnokot egy látszólag baráti szándékkal érkező német tiszt a hídon csapdába csalta. Az akcióban a szakaszvezető megsebesült, és ekkor a hídra lépett az első támadó német csapat. Az őrparancsnok sebesülten is jelezni tudott bajtársainak. Lonkay hadnagy tüzet vezényelt. Az őrség tagjai fedezékbe vágták magukat és tűz alá vették az előrenyomuló németeket. Amint az később kiderült, a betolakodók huszonnyolc katonája holtan maradt a hídon. A mi oldalunkon hősi halált halt Marancsik Pál határvadász honvéd, bácsalmási lakos. Az őrség a lőszer elfogytával az ellenállást beszüntette. Bátor kiállásuk tiszteletet parancsolt a német oldalon is. Valamennyiüket visszaengedték az alakulatukhoz. Marancsik Pál bácsalmási temetésén Lonkay hadnagy képviselte az alakulatot, a hősi halottról évtizedekkel később utcát neveztek el Bácsalmáson.*"[18]

Nem megkerülhető forrás a történelem népszerűsítő, közismert dokumentumfilm–sorozat a *Századunk – Végjáték a Duna mentén* alkotás megemlítése. Az éppen újrainduló filmes alkotás címe Marancsik Pálra utal: *Egyetlen halott*. Az 1981-ben bemutatott dokumentumfilm Bokor Péter rendezésében igen részletes képet adott az újvidéki eseményről. (Szegő 1981) Helyszíni felvételek és térkép mellett az egyik legfontosabb, hogy még Lonkay László is megszólalt. Hitelesnek tűnő módon bemutatva a vasúti hídnál történteket. Marancsik Pál nevét is helyesen mondták be.[19]

[18] Az olvasó utalt arra is, hogy Várkonyi Endre írta le 1977-ben a pontosan az eseményeket. *Új Magyarország* 75. sz. 1995. március 30., 13.

[19] Egyedül a helytelenül feliratozott sírtáblához nem fűztek megjegyzést. Századunk – Végjáték a Duna mentén – Egyetlen halott című dokumentumfilm (rendező: Bokor Péter – 1981)

Talán, nem elhanyagolható a legnépszerűbb böngésző és néhány adatbázis milyen eredményeket ad ki Marancsik Pál helyesen és tévesen írt „nevei" kapcsán. A Google arra, hogy „Marancsik Pál" 1944: 71, szemben a „Narancsik Pál" 1944 keresésre 157 találatot ad. Előbbinél egyébként azt javasolja, hogy inkább a „Narancsik Pál" 1944 kereső szavakat írjuk be a böngészőbe. A Hungaricana oldalon a helyesen írt névnél csupán 1, míg a tévesen írt névnél 7 találatot jelez a keresőfelület. Az Arcanum Digitális Tudománytár weboldalán a helyesen írt névnél csupán 4, míg a tévesen írt névnél 8 találatot kapunk. Természetesen a hadisir.hu oldalon pontos névadatokkal található meg Marancsik vesztességi kartonja.[20](Hadisír nyilvántartó)

A 21. század második évtizedében is csak az a kérdést tehetjük fel, hogy vajon ki és miért lesz valaki az emlékezetpolitika része, és kik azok, akik hasonló cselekedetek ellenére nem kellenek az emlékezetkultúrának? Fontos lehet a család, ismerősi kör hatása és fellépése az ügy érdekében, vagy egy befolyásos személy. Marancsikékról tudjuk, hogy egy szegény család tagjai voltak. Az özvegy elköltözése a településről újabb ok lehetett arra, hogy feledésbe merüljön a hősi halott neve. Küzdelme az „életben maradásért" és súlyos marginalizálódása sem adott lehetőséget, hogy férje számára megfelelő és tartós helyet biztosítson a magyar katona hősök képzeletbeli panteonjában. Bácsalmás közössége nem érezhette magáénak a mélykúti együtt–ment fiatalembert, aki a leszakadt társadalmi rétegek által lakott Fürdő sor nevű területen élt. Ráadásul Bácsalmás 1944-ben még egy vegyes magyar–sváb–bunyevác település volt. (Horváth – Sövény – Szénásiné 1999: 67–80., 154–166., 244–250.,; Szénásiné 2007: 9–16., 37–38.) Ha a nemzetiségi összetétel mára változott is, a történeti gyökerek: két világháború közti magyar politika, a német, majd szovjet megszállás, a gettósítás, a málenkij robot stb. tekintetében máig hathatnak és befolyásolhatják az ottaniak történelem szemléletét.

Marancsikék valószínűleg nem vettek részt a magyar munkásmozgalom tevékenységében. Láthatóan nem volt mögötte politikai, pártpolitikai akarat sem az emlékezetkultúra kialakítására a hősi halott

[20] Sajnálatos, hogy a helytelenül feliratozott síremlék is felkerült az oldalra, ahol a Narancsik Pál név szerepel.

kapcsán. Az ad hoc módon a sírjánál társadalmi munkát végző ifjú gárda és KISZ tevékenysége nem volt tartós. Nyilván az, hogy a harci cselekmény helyszíne Újvidék, 1945 után már nem magyar terület volt, számos problémát felvetett. Német segítséggel, erőszakkal vis--szaszerzett impériumként tekinthettek Délvidékre. Nehezen lehetett volna megmagyarázni, hogy ez hogyan fér bele a munkásmozgalom igazságosnak mondott küzdelmeibe. Nevét ráadásul többszörösen is hibásan örökítették meg, ami komolyan felveti, hogy valóban nem is érdekelte a szűkebb és tágabb közösséget sem, hogy ki is halt meg a németekkel való tűzharcban Újvidéken.

1990 után a német megszállás megítélése időként változó volt. A család továbbra sem foglalkozott az üggyel vagy nem volt kellően hatékony. A hősi halott sírját a határőrség és jogutódja tartotta rendbe. Nem kerülhetjük meg az országosan is ismert emlékezetpolitikai problémát, miszerint, ha valamilyen emlékhely nem a fővárosban vagy egy megyeszékhelyen netalán annak közvetlen közelében található, akkor nem is kerül be, vagy gyorsan kikerül a politikusok, köztisztségviselők érdeklődési köréből. Bácsalmás messze van a Budapesttől és Kecskeméttől is. Marancsik Pál sírjára és a róla elnevezett közterületi táblákra továbbra is helytelenül van a neve kiírva. Szobrot, emléktáblát talán, nem is remélhet. Az örökösen elfeledett hősi halott kálváriája 77 év után is megoldatlan és továbbfolytatódik.

IRODALOM

Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (1971) *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács–Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez.* Kecskemét, Bács–Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.

Bársony Ferenc (1980) *„Küzdtünk híven a forradalomért..." – a magyar munkásmozgalom Bács–Kiskun megyei harcosainak életrajzgyűjteménye.* Kecskemét, MSZMP Bács–Kiskun megyei bizottsága.

Bús János – Szabó Péter (2001) *Béke poraikra... II. – Dokumentum–emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról.* Bp., Varietas '93 Kft.

Csonkaréti Károly (1979) Adalék Magyarország német megszállásának történetéhez. Újvidék, 1944. március 19. *Hadtörténelmi Közlemények* 1979. 2. sz. 275–280.

Döme Ottó (1995) *Életem története.* Bácsalmás. (kézirat – a szerző birtokában)

Fekete Ilona (1970) *Látogatóban – Bácsalmáson.* Szabad Föld, 1970. 11. 29. 24.

Galambos Gábor – Végső István (2008) Hősök és áldozatok Bácsbokodon – 1944: „Halott az, akit elfelejtenek. Mi nem felejtjük őket soha." *Honismeret*, 2008. 3. sz. 71–73.

Hadisír nyilvántartó. https://hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto

Heltai Nándor (1977a) *Mi történt az újvidéki hídnál? Hősi halál a hazáért.* Petőfi Népe, 1977. 06. 15. 5.

Heltai Nándor (1977b) Kettőt ütött a toronyóra – Újabb részletek az 1944–es újvidéki magyar— német tűzharcról. *Petőfi Népe*, 1977. 08. 17. 5.

Horváth Zoltán – Sövény Mihály – Szénásiné Harton Edit (1999) *Bácsalmás – Fejezetek egy felső–bácskai kisváros történetéből.* Szekszárd, Szerzői kiadás.

Kacsó Lajos (1990) *A fegyverek beszéltek – Hősök parancsnoka volt.* Magyar Honvéd. 1990. 08. 12., 34–35.

Perneki Mihály (1975) *Akkor lesz boldog... Dél–magyarországi ellenállás – Egyéni akció és szervezett harc.* Magyarország 1975. 10. sz. 22.

Perneki Mihály (1977) A délmagyarországi antifasiszta ellenállás történetéhez 1941–1944. In: Farkas József (1977) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből I9I9–I945.* Szeged, Csongrád megyei Levéltár. 99–178.

Ránki György (1976) *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* Bp., Akadémia Kiadó.

Ránki György (1978) *1944. március 19. – Magyarország német megszállása.* Bp., Kossuth Könyvkiadó.

Romsics Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században.* Bp., Osiris Kiadó.

Sövény Mihály (2012) *Bácsalmási birtokosok.* Navigátor Press Kiadó.

Számvéber Norbert (2018) Magyarország német megszállása és szovjet elfoglalása (1944–1945). In: Horváth Miklós (2018) *Magyaror-*

ság hadtörténete – 1919–től napjainkig IV. Bp., Zrínyi Kiadó. (147–220).

Szegő András (1981) Hívták a 33–43—22–es telefonszámot – Kulisszatitkokról – nyilvánosan. *Népszava* 1981. 11. 4., 5.

Szénásiné Harton Edit (2007) *Bácsalmás és környéke. Almanach.* Bácsalmás, Szerzői kiadás.

Tóth Sándor (1957) Magyar katonák a hitleri fasizmus ellen. *Hadtörténelmi Közlemények.* 1957. 1–2. sz. 94–119.

Tóth Sándor (1994) A megszállás előkészítése és végrehajtása. In: Vargyai Gyula – Almási János (1994) *Magyarország 1944 – német megszállás.* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság.

Ungváry Krisztián (2004) *A magyar honvédség a második világháborúban.* Bp., Osiris Kiadó.

Várkonyi Endre (1977) *Hídcsata Újvidéken – 1944. március 19., hajnali 4 óra – Utcatábla Bácsalmáson.* Új Magyarország, 1977. 2. sz. 21.

Márkus Beáta

A NÉMET SZÁRMAZÁSÚ LAKOSSÁG SZOVJETUNIÓBA DEPORTÁLÁSA A DÉLKELET-MAGYARORSZÁGI LOKÁLIS FORRÁSOK TÜKRÉBEN 1944/1945

Absztrakt:
1944 és 1945 fordulóján a Vörös Hadsereg elfoglalta Magyarországot, és a 7161-es GKO határozat értelmében civilek – nők és férfiak – tízezreit deportálta szovjet GUPVI táborokra többéves kényszermunkára. A deportálás helyi eseményei azonban máig alig ismertek. Egyes részletek kutatása nem is kívánatos, így annak sem, hogy a német kisebbség eltávolítása a Magyar hatóságoknak lehetőséget adott egy régi etnikai-politikai konfliktus megoldására. A helyi hatóságok szerepét máig a feledés homálya fedi. Tanulmányom Délkelet-Magyarországon veszi nagyító alá a deportálást egodokumentumok és lokális levéltári források alapján. A celom, hogy megmutassam, hogy zajlott az akció egy multietnikus régióban. A kutatás számos etnikai, politikai és személyes motivációba nyújt betekintést, amelyek a deportálás során érvényre juthattak. Ez a tény a magyar történetírásban máig reflektálatlan.
Kulcsszavak: *német kisebbség, szovjet megszállás, malenkij robot, deportálás, szovjet kényszermunka, kollaboráció*

1952-ben Gyula város lakói a József-templom belsejében egy emléktáblát helyeztek el annak a 64 személynek az emlékére, akiket 1945 első napjaiban a Szovjetunióba deportáltak, és akik ott életüket vesztették a fogságban. Ez az emlékmű, a jelenlegi ismereteink szerint, az első olyan alkotás volt, amely a „malenkij robot" tragikus eseményeinek állított emléket. Felavatása nagy bátorságról árulkodik a gyulaiak részéről, akik a kommunista diktatúra legkeményebb éveiben sem riadtak vissza, noha az események tematizálása a hatalmi rend szempontjából nem volt kívánatos. Ők mégis szimbolikusan eltemették e táblával a közösség ismeretlen helyen nyugvó halottait. Valószínűnek tűnik, hogy a szocialista hatóságok és a titkosszolgálat tudott az emléktábláról, mégsem léptek közbe, hanem tolerálták ezt a csendes megemlékezést.

Érdekes az eset kapcsán az is, hogy a környék települései közül az 1989/1990-es évek politkai változásaiig kizárólag Gyulán készült emlékmű erről az eseményről, noha a régió más településeit is súlyosan érintettek az 1944 végén megkezdődő deportálások.[1] A gyulai deportáltak és hozzátartozók szenvedései láthatóan különlegesnek minősült a régión belül is, és az arra való emlékezést a korabeli magyar hatóságok tolerálták, noha az elhurcolások ténye és az arra való megemlékezés még évtizedeken át tabu maradt a szocialista Magyarországon. Hasonló emlékállításra a környező falvakban kísérlet sem történhetett.

Az alábbi tanulmány arra kísérel meg többek között választ adni, miben lehetett más a magyar hatóságok szemében a gyulai elhurcolás, mint a környező települések, vagy éppen az ország más régióinak német lakóinak deportálása. Ezen felül arra tesz kísérletet, hogy lokális forrásokra alapozva, helyi esettanulmányok alapján rekonstruálja, hogyan zajlott a német származású lakosság Szovjetunióba deportálása 1944 és 1945 fordulóján. Mennyire eltérő volt akár a szovjet katonák, akár a helyi magyar hatóságok eljárásmódja, és ennek mi állhatott a hátterében. A relatíve jól dokumentált délkelet-magyarországi események bemutatása jó lehetőséget nyújt arra, hogy számos, a témával kapcsolatban elterjedt nézetet árnyaljon, kiegészítsen, vagy éppen megkérdőjelezzen.

A német származású civilek Szovjetunióba deportálása

A második világháború utolsó hónapjaiban a szovjet Vörös Hadsereg által elfoglalt Délkelet-Közép-Európából emberek ezreit deportálták a Szovjetunióba, ahol éveken át vették igénybe munkaerejüket. Az akció indokául az érintettek német származása szolgált. Az esemény csupán egy apró mozaik a sztálini állam kényszermunkatábor-rendszerének történetében, amelyről először az 1990-es évek orosz levéltári nyitása révén tudhatott meg többet a nagyközönség és a kutatás is. Ekkor vált ismertté, hogy a Szovjetunió háborús veszteségei magasabbak voltak a bevallottnál, mind emberi életekben, mind infrastrukturális károkat tekintve. A háború végén így az újjáépítéshez szükséges munkaerő hiányzott az országból. (Karner 1995: 137, Harrison 1996: 158–160).

[1] Kutatásaim tükrében a régióból deportáltak számát mintegy 2800 főre becsülöm.

1945-ben így ez a hiány vált a fő okává a kényszermunka alkalmazásának, noha emellett a megtorlás, a megfélemlítés és a politikai átnevelés is a motivációs tényezők közé tartozott.

A kényszermunkások életét és munkáját két lágerrendszer szervezte meg. Míg a GULAG2 rabjait vélt vagy valós bűntények miatt ítélték ún. javító munkára, a GUPVI3 hatáskörébe főként a hadifogolytáborok tartoztak, amelyek a háború 1939-es kitörésétől jöttek létre. (Stettner 1996: 151, Hilger 2000:333). Utóbbi rendszerben emellett a foglyok egy része ún. internáltként raboskodott. Délkelet-Közép-Európa német származású civil lakosai is egy internálási akció keretben kerültek fogságba, hogy munkaerejükkel hozzájáruljanak a Szovjetunió által igényelt jóvátételhez. Deportálásukat – utólag – a szövetséges nagyhatalmak a Jaltai Konferencián annyiban legitimálták 1945 februárján, hogy jegyzőkönyvbe vették ekkor, hogy a Szovjetuniónak lehetősége volt német munkaerőt jóvátételi célból igénybe venni. (Kämmerer 1956: 590, 907–908)

Az internálási akció előzményeiről csupán töredékes ismereteink vannak. Az első ismert dokumentumok egyike az az 1944. december 16-i 7161-es határozat, amelyet Sztálin személyesen szignált, és amely rendelkezett Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia elfoglalt területén a német származású, munkaképes civilek „mobilizálásáról és internálásáról". Az intézkedés 18 és 30 év közötti nőkre, valamint 17 és 45 év közötti férfiakra terjedt ki. A végrehajtást azonnal meg kellett kezdeni, 1945. februárig pedig lezárni. Ismert továbbá egy utólagos jelentés az elszállítottak létszámáról, amely Magyarországra nézve 31.923 főt ad meg. (Poljan 2005: 1359)

A kutatás állása

A deportálás az egykori keleti blokk államaiban az 1990-es évek rendszerváltozásokig tabunak számított, amelynek nyilvános említése és főként kutatása szóba sem jöhetett. Az első A deportálás az egykori

[2] Az orosz Glavnoje upravlenije iszpravitelno-trudovih lagerej i kolonij (Javítómunkatáborok és Kolóniák Főigazgatósága) rövidítése.

[3] Az orosz Glavnoje upravlenije po gyelam voennoplenni i internirovanni (Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság) rövidítése.

keleti blokk államaiban az 1990-es évek rendszerváltozásokig tabunak számított, amelynek nyilvános említése és főként kutatása szóba sem jöhetett. Az első óvatos munkák az 1980-as évek végére, 1990-es évek elejére készültek el (pl. Árva – Pozsonyi 1989, Erdmann 1990, Füzes 1990, Kormos – Várhelyi 1990, Szebeni 1991, Dobozi 1991), előtte legfeljebb az Németországi Szövetségi Köztársaságban jelenhettek meg ezzel kapcsolatos publikációk emigráns (Palásthy 1950), illetve 1946-tól elűzött magyarországi német szerzők tollából.[4]

Az 1990-es évektől viszonylag gazdag lágerirodalom jött létre, amelyek jelentős részt visszaemlékezéseken, interjúkon alapultak. A túlélők ekkor kaptak először lehetőséget tragikus emlékeik feltárására, noha a félelem még sokakat ekkor is visszatartott a nyilvános kibeszéléstől. A téma néhány évig nagy figyelmet kapott, de már az évtized végére látványosan visszaesett az erről megjelent művek száma. Így a magyarországi deportálások részletes, tudományos feldolgozása is tovább váratott magára.

Mindeközben a nemzetközi kutatás a fent említett orosz levéltári nyitásnak hála komoly eredményeket ért el, amelyek egy része már az 1990-es években megjelent német, angol, illetve magyar nyelven. (Dupka – Korszun 1993, Poljan 1999) Szintén ekkorra datálhatóak azok a szintézisek és forráskiadványok, amelyek a mai Románia területén történt deportálásokról jelentek meg. (Baier 1994, Weber 1995, Berner – Radosav 1996, Baier 2000) A 2000-es években a nemzetközi összefüggések, a szövetségesek tárgyalásai a jóvátétel kérdéséről csakúgy ismertté váltak, mint számos tudományos munka a GULAG-tematikáról. (pl. Stettner 1996, Ivanova 2001, Applebaum 2003, Stark 2003, Khlevniuk 2004) Főként német nyelvterületen gyarapodott a hadifogság kérdésével foglalkozó publikációk sora, amelyekben már ekkor megkezdődött a GULAG és a GUPVI rendszerek elkülönített tárgyalása. (pl. Bischof – Overmans 1999, Overmans 1999, Hilger 2000, Bischof – Karner – Stelzl-Marx 2005)

[4] Ez a csoport elsőként az 1952-es ún. teherkiegyenlítési törvény (Lastenausgleichsgesetz) keretében számolt be az őket ért sorscsapásokról, az ebből készül gyűjtemény a bayreuthi Lastenausgleichsarchiv keleti dokumentációjában kutatható. A Németországba űzést követő években, évtizedekben emellett a téma megjelent az ún. Heimatbuch-irodalomban és a kitelepített németek által kiadott lapokban is.

A 2000-es évek Magyarországon is új fejleményeket hoztak, több tudományos kutató megkezdte maga is a Kárpát-medencei elhurcolások történetének feltárását. (pl. Stark 2006, Várdy – Várdy Huszár 2007, Bognár 2008) Ebben a nemzetközi eredmények azonban nem minden esetben tükröződtek vissza, helyette gyakorivá vált az olyan „különutas" megközelítés, amely az elhurcolásokat speciálisan a magyarok megbüntetésének tekintette a szovjet fél részéről, és ekként a magyar áldozati narratíva részeként tekintett az 1944/1945-ös eseményekre. Ez egyrészt a történeti kontextus és a nemzetközi összefüggések elhanyagolása miatt káros tendencia, másrészt azért, mivel az áldozatok egységes magyarnak tekintése elfedi az akkori események eltéréseit, hogy az egyes elhurcolások származási, etnikai okból történtek-e, civileket vagy (volt) katonákat érintettek-e, netán vélt vagy valós bűntettekre hivatkozva ítéletek születtek-e, azaz az elhurcoltakat egyáltalán milyen státuszban és mely lágerrendszerbe szállították el az országból.

Az 1944/1945-ös szovjet megszállás kaotikus időszakának feltérképezése olyan tudományos feladat, ami minden bizonnyal még évtizedekig kihívás elé fogja állítani az azt kutatókat. Az elhurcolások feltárásában azonban számos komoly eredmény született már, ezeknek azonban elengedhetetlen feltétele a terminológiai pontosság, a differenciált megközelítés és a lokalitás felé fordulás mind a források, mind az összefüggések feltárása során. Bízom benne, hogy ez a tanulmány is rámutat, miért fontosak a mélyfúrások, amelyek akár települési szintig követik az eseményeket – illetve milyen összefüggések, eltérések mutathatóak ki, ha regionálisan egymás mellé állítunk több ilyen lokális esettanulmányt.

A vizsgált régió

A vizsgált régió a korszakban két vármegye területén helyezkedett el, Békés, illetve a trianoni békeszerződés miatt összevont Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyék tartoztak ide. A térség 1920-ban vált határterületté, amely jelentős változások és kihívások elé állította a régiót, többek között hosszabb távon ez vezetett oda, hogy a békési központi funkciókat ellátó Gyula fokozatosan vesztett súlyából, és végül 1950-ben a megyeközpont átkerült Békéscsabára.

A régió etnikai összetételéről a hivatalos népszámlálások eredményei alapján nyerhetünk képet, noha a statisztikák felvétele a korszakban nem volt mentes a politikai manipulációtól. A számok azonban így is visszatükrözik a régió multietnikusságát: a magyar többség mellett német, szlovák és román kisebbség élt együtt, bár többnyire elkülönült településeken.[5] A németajkúak aránya 1930-ban és 1941-ben is 5% alatt maradt mindkét vármegyében. Ennél azonban többet mondanak az alacsonyabb közigazgatási szintek adatai, így az Eleki járásban 1941-ben a lakosság 33%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, 25%-a német nemzetiségűnek. A későbbiekben vizsgált településekre nézve az 1. táblázat adatai tájékoztatnak.[6]

Település	Népszámlálás 1930				Népszámlálás 1941			
	Összes	Német anyanyelv		Összes	Német anyanyelv		Német nemzetiség	
Doboz	6.469	11	0,1%	6.802	7	0,1%	6	0,1%
Elek	8.446	5.390	63%	9.327	5.714	61%	4.386	47%
Gyoma	12.244	257	2%	12.242	126	1%	70	0,5%
Gyula	25.241	295	1%	25.169	302	1%	140	0,5%
Mezőberény	14.410	2.197	15%	14.578	1.691	11,5%	841	6%

1. Táblázat *Német lakosság a tárgyalt településeken az utolsó népszámlálások tükrében*

A statisztikák mellett fontos mutató, a helyi német lakosság öntudatára nézve, a két háború közötti időszakban alapított német politikai és kulturális szervezetek megléte, száma, tevékenysége. Ezek részletes bemutatásától terjedelmi okból eltekintek, a későbbiek jobb megértéséhez azonban fontos róluk említést tenni. A német etnikai identitás ápolására, védelmére az 1920-as évektől olyan szervezetek jöttek létre, amelyekbe az 1930-as évektől fokozatosan megjelent a hitleri Németországból érkező faji, politikai eszmék is. (Seewann 2012: 281–284) A vegyes lakosságú községek élére kinevezett magyar hivatalnok egyik

[5] Békés vármegyében a románok száma 1930-ban 4.382 fő volt, ezzel a lakosság 1,5%-át tették ki az "oláh"-ok. Magas volt a szlovákok száma és aránya is, 1930-ban a 42.760 fő, azaz a lakosság 15%-a vallotta magát "tót" anyanyelvűnek.

[6] Az adatok kiszámolása az 1941-es népszámlálásról kiadott statisztikai kötetek alapján történt.

fontos feladatává vált az ilyen egyesületek, mozgalmak megfigyelése, adott esetben megfékezése. A legnagyobb népszerűségre az 1938-ban alapított Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) tett szert, (Spannenberger 2002: 163, Seewann 2012: 274) többek között ennek ellensúlyozására jött aztán létre 1942-ben a Hűséggel a Hazáért mozgalom, melynek egyik fellegvára éppen Eleken volt. Ebből is látható, hogy a „német-kérdés" mind a hazai német kisebbségen belül, mind a németség és a magyar hatóságok között töréshez vezetett, mivel utóbbiak nem tudták megakadályozni a kisebbség egy részének radikalizálódását, és az ilyen „hűtlen elemek" tevékenységét az állam integritását fenyegető tényezőkként tekintettek.

A vizsgált régióban is jelen voltak ezek a német szervezetek. A Volksbund helyi csoportjai Csanád-Arad-Torontál vármegyében Almáskamarás, Elek, Kübekháza és Újszentiván községekben működtek, (Flach 1968:15) Békésben pedig Békéscsaba és Gyula városokban, valamint Békés, Gyoma és Mezőberény községekben. A Volksbund ifjúsági szervezete, a Deutsche Jugend (Német Ifjúság) megalakítását Almáskamaráson, Eleken, Mezőberényben, Gyomán, Békésen, (Bank – Őze 2005: 55, Vitári 2015: 138) Kübekházán és Újszentivánon dokumentálták (Bank – Őze 2005:60, Vitári 2015: 146).

A helyi szervezetek tevékenységéről kevés forrás áll rendelkezésre, ami mérsékeltebb aktivitásra enged következtetni. Más országrészekben több dokumentáció maradt fenn, ezek jellemzően panaszok, konfliktusok leírásai, míg a békés egymásmellett élésről, az összeütközésmentes hétköznapokról éppen a források hiánya árulkodhat. A gyulai „Németváros" lakóit többnyire polgárosult, asszimilált csoportként írják le az iratok, ahol a német nyelvet is alig használták – többek között Apor Vilmos plébános tevékenységének eredményeként, aki híveit a magyar államhoz való hűségük kimutatására bíztatta. (Erdmann 1990:6) A gyomai Volksbundról a helyi kommunista párt 1945-ben – tehát utólag – a következőt írta: *„Gyomán cca 1070 lélekszámu németszármazásu van ebbül nagydobbal 43 tagu volksbundot tudtak csak szervezni"*. (MNL-BéML XVII. 18. 1. dosszié)

Eleken ellenben a Volksbund élénk aktivitást fejtett ki, emiatt az iratokban gyakran jelent meg a nagyközség „sváb faluként", lakói az

asszimilált gyulaiak ellentéteiként. Előfordultak összeütközések is a lakosságon belül, illetve a különböző világi és egyházi hatóságokkal. Így például 1937-ben, amikor egy ismeretlen letépte a magyar lobogót a községházáról. Másnap a csendőrség 150 „svábot" hallgatott ki. Miközben verték őket, az volt a vád ellenük, hogy kommunista érzésűek és az Internacionálét énekelték. Hasonló esetek a korszakban, más településeken is előfordultak, és természetesen a német lakosság nem minden esetben csupán áldozata volt az atrocitásoknak. A régióban az eset azért keltett feltűnést, mert kevéssé volt jellemző, Eleket pedig már ekkor „sváb faluként" bélyegezték meg, aminek elsősorban a háború után lettek végzetes következményei.

A régiót a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontja 1944 őszén foglalta el. Szeptember 26-án a szovjet csapatok Battonyán lépték át a mai magyar határt, (Zaharov 1973: 195–196). A német-magyar ellentámadások, nem tudták többé feltartóztatni a szovjet előrenyomulást. A megszállás kezdeti időszakában káosz uralkodott, és nem voltak ritkák a fegyveres hatalommal való visszaélések sem. A lakosság és a megszálló katonák között feszültséget jelentettek a beszállásolások, a gyakran fosztogatásba forduló rekvirálások, a helyiek kényszermunkára kötelezése és a nők elleni erőszak.

A szovjet fél már az első napokban katonai parancsnokságokat hozott létre a vármegyei és járási központokban. Innen adták utasításba a gazdasági, politikai és szociális élet újraindítását, amelybe esetenként radikálisan bele is szóltak. A korábbi hivatali személyzet egy része tovább dolgozhatott, mások helyére megbízhatóbb új funkcionáriusokat neveztek ki. Új szervezetek is létrejöttek, így a későbbi Nemzeti Bizottságok elődjeként az engedélyezett pártok tagjai már ekkor egy szervbe kezdtek tömörülni, amely a községek életének egyik legfőbb döntéshozójává vált.

A régió élete mégis már ősszel helyreállni látszott, amiben szerepe volt a korai szovjet megszállásnak, és annak a körülménynek, hogy a nagyobb katonai ellenállás és így az ezzel járó pusztítás is elmaradt a térségben. A helyi hatóságok már ekkor szervezetten működtek, ennek pedig a december végén meginduló deportálás során is nagy jelentősége volt. Ez sok tekintetben szervezettebben zajlott, mint más országrészekben, vélhetően azért is, mivel olyan szovjet katonák haj-

tották végre, akik hónapok óta a térségben voltak és bizonyos szintű helyismerettel is rendelkeztek.

A deportáltás végrehajtása a régióban

A deportálást egy fontos előkészítő lépés előzte meg: a szovjet katonai parancsnokok szóban elrendelték a lakosság „népszámlálásszerű" összeírását, amit a magyar hatóságoknak kellett végrehajtani. Ennek módjáról az Eleki járás főszolgabírója a következőket jelentette 1945. január 16-án a főispánnak:

„1944. évi december hó 26-án a községben mintegy 200 főt számláló, úgynevezett 'orosz G. P. U. osztag' jelent meg és szállásolta el magát. Ugyanez nap este az osztag parancsnoka egy orosz őrnagy magához hivatott és elrendelte általam a járás lakosságának népszámlálás-szerű összeírását. A népszámlálás egyes rovatai a következők voltak: név, születési év, nemzetiség, mióta lakik a községben és pontos lakcím. A népszámlálás Elek községben az elmúlt év december hó 27 és 28-án megtörtént és 29-én lezáratott." (MNL-BéML IV. 435. 78/1945; MNL-CSML IV. B. 455. b. 237/1945, Erdmann 1990: 41)

A parancs értelmében a községek vezetői jegyzékeket állítottak ös-sze, ezek alapján került sor aztán a deportálásra. Az iratok azonban nem szólnak arról, hogy mi volt a listakészítések célja, így az sem ellenőrizhető, hogy a szovjet parancsnokok ezt akkor közölték-e.

A „németek" összeírásának egy korai, és igen sajátos esete maradt fent Doboz község dokumentumai között. Az elöljáróság erről a következőket jelentette január 6-án: „1944. december 9-én egy jelentés ment tőlünk a szolgabírósághoz, melyben 11 németet jelöltünk meg. Ezt a jelentést azonban az elöljáróság megkérdezése nélkül Hegedüs Mátyás községi megbízott bíró önhatalmúlag intézte és a valóságnak nem megfelelően. Köztudomású, hogy Hegedüs Mátyás azóta már állásáról fellett mentve megbízhatatlan és fasiszta magatartása miatt [...] ...az orosz parancsnok utasítása értelmében nem csak a németeket, hanem a német származásuakat és mindazokat akik a mult fasiszta rezsimben németeknek vallották magukat, – kellett, hogy kiszolgáltassuk. Mi ennek értelmében jártunk el. [...] ... összesen 33 embert vittek el Doboz községből." (MNL-BéML IV. B. 401. B. 40. doboz 30. dosszié)

A fasisztának nevezett Hegedüs tehát kevesebb személyt írt össze ismeretlen okból németként a hónap elején, mint később az elöljáróság tagjai. Bár a jelentés megfogalmazása némiképp ködös, úgy tűnik, Hegedüs 11 fős listáját ők kerekítették fel 22 fősre. Hegedüst ezt követően további atrocitások is érték, nem zárható ki, hogy a deportálás során tanúsított magatartása miatt. (MNL-BéML V. B. 309. B. 79/1945, 178/1945)[7]

A jelentés mellékleteként egy lista is fennmaradt Doboz iratai között, amelyen a neveket rövid megjegyzésekkel látták el, például, hogy az ott szereplők „egymás között németül beszéltek", „német propagandát fejtettek ki", „nyilasok voltak", amiért is nyilván az összeírásukat különösen megérdemelték. Egy hosszabb példa:

„A Trefilekre megjegyezzük még, hogy egyáltalán nem nélkülözhetetlenek, potlásuk arra sokkal alkalmasabb emberrel már meg is történt. Különben közismert oroszellenesek, a kémelhárító által felfegyverzett »partizán vadászok« voltak. [...] A felhívásuk végén említett magyar érdek pedig éppen azt kívánja, hogy a magyarság testéből ezeket az ellenséges és idegen elemeket eltávolítsuk." (MNL-BéML IV. B. 401. B. 40. doboz 30. dosszié)

Az összeírtak néhány napon belül név szerint behívókat kaptak. A géppel írt iratok magyar nyelven készültek, és a helyi elöljáróság pecsétje szerepel rajtuk. Közlik, hogy a nevezett személyeket a szovjet-parancsnokság kötelezi arra, hogy jelenkezzenek, ennek elmulasztása esetén halálbüntetést helyeztek kilátásba.

Az elöljáróság eljárásmódja felveti a gyanút, hogy a szovjet parancsot a helyi hatóságok saját célra használták ki, hogy nem kívánatos személyektől megszabadulhassanak. Ezt támasztja alá a helyiek tiltakozása, akik arra hivatkoztak, hogy politikai intrika áldozatai lettek. Ez elsősorban Bódi József január 2-ai írásában konkretizálódik, aki a helyi szociáldemokrata párt vezetője volt, és maga is a listára került. Elszállítása előtt azonban a következő panaszt tette a főszolgabírónál:

[7] Egy 1945. január 30-ai jegyzőkönyv szerint helyi rendőrök Hegedüs Mátyást a katonai parancsnok nevében a községházára hívták kihallgatásra. Ezt ő megtagadta, családtagjai pedig megtámadták a rendőröket, amiért letartóztatták őket. Később kiderült, hogy a rendőrök eljárása valóban jogtalan volt, így Hegedüs feljelentette őket.

„Miután most szedik össze a németszármazásu egyéneket, a parancs szövegéből arra következtetek, hogy ezekkel együtt engem is el akarnak szállítani. A katonai parancsnokság részére a német származásu egyénekről a községi elöljáróság adta az információt. Én a szociáldemokrata párt tagja vagyok és már előre figyelmeztettek arra az Elöljáróság részéről: ha ebbe a pártba belépek, üldözni fognak. Magyar anyanyelvű, református vallású ember vagyok. [...] Nem tudom ezek után az Elöljáróság miből állapította meg német származásomat. [...] Tudomásom szerint Dobozon a következőket jelölték ki német származásúaknak: Kárnyczky Aranka, Erzsébet és András. Apjuk, Kárnyczky András hentes és mészáros, aki a szociáldemokrata pártba akart belépni, de a fenyegetések elől meghátrált. [...] Neuhauzer József, kocsmáros és bádogos, aki a szociáldemokrata párt tagja és 50 éves." (MNL-BéML IV. 416. B. 1/1945)

További kutatások nélkül nem zárható ki, hogy Bódi ezzel a vádaskodással csak a saját elszállításának próbálta meg elejét venni. A Dobozi összeírás és deportálás körülményei azonban módfelett szokatlanok, így teljesen nem cáfolhatóak a fenti vádak. Ha így történt, akkor Doboz községben a származás alapú deportálás helyett olyan politikai leszámolásra került sor, amelyről a szovjet fél nyilván nem tudhatott, tudtukon kívül azonban nem német származású személyeket vittek a Szovjetunióba.

A deportálási folyamat második lépése az összeírások után a deportálandó személyek felhívása volt jelentkezésre. 1945 első napjaiban szovjet katonák jelentek meg a községekben, és vagy ők maguk, vagy helyi személyek az ő megbízásukból a helyiek egy bizonyos körét jelentkezésre szólították fel. Hogy ez pontosan kikre vonatkozott, azt eltérően írják le a különböző források: van, ahol a német származásúakról, máshol a német nevű lakosokról esik szó, gyakran azonban csupán a lakonikus „németek" kategória szerepel. A felhívás tartalmazta az érintettek korhatárát, és a felszerelést, amit magukkal kellett vinniük. Erre nézve ismét az Eleki járás főszolgabírójának már idézett január 16-ai jelentése nyújthat képet:

„1945. évi január hó 1-én 22 órakor az osztag parancsnoka magához hivatott és közölte velem, hogy a község német nemzetiségű, illetőleg német nevű lakosságát munkára kívánják mozgósítani és ennek le-

folytatására engem bíz meg. Határidőül egy illetőleg két napot szabott és egyben a következő feltételeket állapította meg: minden 17 és fél évtől 35 évig terjedő nő, valamint minden 16 és fél évtől 45 évig terjedő férfi a kijelölt gyűjtő helyeken 20 napi élelemmel, meleg ruházattal, cipőkkel felszerelkezve jelentkezni tartozik. [...] A parancsnokló őrnagy rendeletét egyébként január hó 2-án reggel 7 órakor tétettem közhírré és ugyanakkor ellenőrzés céljából megkezdtem a gyűjtőhelyek látogatását." (MNL-BéML IV. 435. 78/1945., MNL-CSML IV. B. 455. b. 237/1945; Erdmann 1990: 41–42)

Gyulán, a vármegye központjában dobszó útján hirdették ki a parancsot január 1-én. Vasziljev őrnagy, a szovjet katonai parancsnok már korábban listát készíttetett a polgármesterrel és munkatársaival a „német származású" lakosokról. (Erdmann 1990: 38–40) Ehhez az *„1939-es évi zsidótörvény"*[8] kritériumait vették alapul, így hozzávetőlegesen 500 főt írtak össze. Dr. Marik Dénes polgármester 2-án közhírré tette, hogy a listán szereplőknek jelentkeziük kell, különben hadbíróság elé lesznek állítva. Kiegészítésül a szovjet parancsnokság közölte az érintettekkel, hogy *„nem büntetési szándékból szállítják el őket, hanem munkaszolgálatra, jól fognak velük bánni, és vissza fognak térni hazájukba"*. (MNL-BéML V. B. 173. D. 8/1945) Az tehát már ekkor kiderült, hogy az embereket el fogják szállítani munkára.

A deportálás végrehajtását követő időszak

A magyar hatóságok és az érintettek, illetve hozzátartozóik rögtön a jelentkezési kötelezettség kihirdetésekor reagáltak az eseményekre. Elsősorban közbelépni, egyes személyeket kiszabadíttatni szerettek volna. Előfordultak olyan esetek is, amikor a deportálásra kiválasztott csoport tagjaival szemben, egyes személyek ellenségesen léptek fel.

Csige Varga Antal alispán január 2-án jelentést küldött Debrecenbe, amelyben tájékoztatta Erdei Ferenc belügyminisztert arról, hogy szá-

[8] 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. A második zsidótörvényként hírherdtté vált rendelkezés legfontosabb eleme, hogy a zsidóságot nem felekezetként, hanem faji alapon határozta meg. A törvény szerint zsidónak minősült az a személy, akinek legalább egyik szülője, vagy két nagyszülője zsidó volt. Lásd: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42,

mos településen szovjet parancsra emberek összeírására került sor, *„abból a célból, hogy azokat ismeretlen helyre és bizonytalan időtartamra Oroszországba szállítsák"*. (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945) Csige Varga ugyan megpróbálta a Gyulán székelő szovjet parancsnokkal megértetni, *„hogy a gyulai német nevű egyének németül nem is tudnak, éppen olyan jó magyarok, mint a legmagyarabb nevűek, a német néppel semmi közösséget nem vállalnak [...] mindössze 302 egyén vallotta magát német anyanyelvűnek."* Igyekezett a gyulaiak németségét azzal kisebbíteni, hogy ott számos vegyes házasság történt, sokan pedig magyarosították a német hangzású nevüket. Ezek a próbálkozásai azonban nem vezettek eredményre, ezért arra kérte Erdeit, vegye fel a kapcsolatot az illetékes szovjet parancsnokkal. Feltűnő, hogy az alispán már ekkor sem azt kérte, hogy a teles akciót állítsák le – ami nyilvánvalóan lehetetlennek tűnhetett – mindössze az olyan német nevű magyar állampolgárok mentesítését és külföldre szállításának mellőzését, akik „…soha nem vallották magukat németnek, sem a Volksbundnak, sem nyilas vagy egyéb túlzó jobboldali pártnak tagjai nem voltak, továbbá akik nevüket magyarosították, végül a vegyes házasságban élőket, valamint vegyes házasságból származottakat." (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945)

Csige Varga nyilvánvalóan tisztában volt azzal is, hogy a szovjet fél egy bizonyos létszámú ember összeszedését tűzte ki célul, ezért olyan ajánlatot tett, amely a korszak és a régió magyar hatóságainak mentalitásáról ugyancsak sajátos képet fest. A gyulai németek védelmében ugyanis egy másik, megbízhatatlanabbnak tartott csoport elszállítását javasolta: „Amennyiben lehetőség nyílna arra, hogy az Oroszországba szállítandó munkások létszámának keretén belül közérdekből egyesek visszatartassanak akként, hogy helyettük mások adassanak át, ugy bátorkodom a Miniszter Ur figyelmét felhívni azon körülményre, hogy a vármegye területén vannak olyan nem magyar ajku lakosok – bár szerencsére csekély számmal –, akik a magyarsággal szemben mindig ellenséges érzületet tápláltak, nyelvünket sem tanulták meg, s a közelmultban is Romániához való csatolásuk iránt tettek lépéseket. A Kétegyháza községben élő románok között akadnak ilyenek." (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945, Erdmann 1990: 31–32, Stark 2017: 89)

A belügyminiszter másnap táviratban válaszolt, hogy kapcsolatba lépett a szovjet féllel és a következő napokban újabb rendelkezés volt

várható. Ez január 5-én érkezett meg. A rendelet közölte, hogy „az orosz katonai hatóságok a Magyarország területén lakó, illetve tartózkodó németeket munkaszolgálatra" igénybe veszik. (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945) Azokat a személyeket mentesíteni lehetett, akikről a kormány megbízottjai minden kétséget kizáróan megállapították, hogy „német nevük ellenére magyarnak tekintendők". Ezért Erdei megbízta a főispánt egy igazolási eljárás lefolytatásával, amelyet a szovjet katonai hatóságokkal együttműködve kellett végrehajtani. A következő személyek voltak mentesíthetőek:

„1. Azok, akik magyar nevűek és magyar származásuak, továbbá más, nem német nemzetiségűek.

2. A német nevüek közül azok,

a. akik nem német anyanyelvüek és soha nem vettek részt német népi kulturális-társadalmi mozgalmakban (Volksbund), vagy német politikai mozgalmakban, sem pedig magyar fasiszta szervezetekben nem vettek részt.

b. Akik németellenes magyar hazafias mozgalmakban vagy baloldali politikai mozgalmakban vettek részt.

c. Akik olyan magyar kulturális vagy társadalmi tevékenységet fejtettek ki, hogy nyilvánvalóan bebizonyították magyar származásukat.

d. Akik német nevüek, de nem németek, hanem zsidók." (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945., MNL-BéML IV. B. 401. B. 40. doboz 30. dosszié, MNL-BéML V. B. 317. 233/1945; Erdmann 1990: 33)

Erdei elrendelte az érintettek összeírását e kategóriák szerint. Ez az intézkedés azonban semmilyen ismert eredmnyhez nem vezetett: az összeszedett embereket a szovjetek már nem engedték szabadon.

Tettleges ellenállásra sehol nem került sor, csupán szóbeli tiltakozásra, amely azonban nem vezetett eredményre. Csige Varga alispán január 3-án tiltakozó levelet küldött a szovjet őrnagynak a vármegye községeiben történtek miatt. Panaszkodott arra, hogy amikor őt a szovjet vezetés a vármegye élére kinevezte, azzal áltatták, hogy a magyar törvények érvényben maradnak. Míg ő azonban az összes parancsot lojálisan végrehajtotta, a „németajkú lakosság" elszállításáról se nem tájékoztatták, se nem vonták be annak végrehajtásába. (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945., Erdmann 1990: 31) Azt kérte, hogy adjanak neki lehetőséget az akció során elkövetett hibák korrigálására, mivel

„egy nem kellő tapintattal végrehajtott" intézkedés rossz fényt vethetett a szovjet-magyar barátságra.

Noha Csige Varga tiltakozása nem tűnhet komoly ellenállásnak, a megszállás korai időszakában meglehetősen nagy bátorságra vallott. Az ismertté vált szovjet források alapján tiltakozásával ki is váltotta a szovjet parancsnokok ellenszenvét, akik így számoltak be a tevékenységéről:

„Felháborítóan viselkedett a németek regisztrálásának idején a gyulai körzet kormányzója, CSIGEVARGÓ [sic!] ANTAL, aki megpróbálta egészen kivonni magát a németek kiemelésében való bárminemű részvétel alól. Ő maga is német, de nem tartozik az internálandók körébe, lévén 50 év feletti. Ő volt az, aki tájékoztatta MIKLÓS miniszter urat a németek mozgósítása során elkövetett állítólagos felháborító eljárásokról. Felvetődik a körzeti kormányzó tisztségéből történő felmentésének kérdése." (Konaszov – Terescsuk 2004: 393)

1945 márciusában Csige Varga maga adta be a lemondását. Az egykori alispánt a későbbiekben is érték inzultusok. 1946 januárján egy újságcikk arról számolt be, hogy lakásába „bőrkabátosok" törtek be, akik rátámadtak és megverték. Egyikük rá is lőtt, azonban a lövedék elkerülte. (Ismeretlen szerző: Megtámadták az alispánt. Alföld, 1946. január 20., 1.)

Az alacsonyabb szintű közigazgatási hatóságok, szervezetek és pártok szintén igyekeztek a saját hatáskörükben közbenjárni. Erre nézve újfent az eleki főszolgabíró jelentése szolgáltat információt, aki részeletesen leírta, miképp próbált meg a szovjet őrnaggyal tárgyalni, hogy a politikailag megbízható, magyarhű embereket engedje mentesíteni. (MNL-BéML IV. 435. 78/1945., MNL-CSML IV. B. 455. b. 237/1945., Erdmann 1990: 41) Az őrnagy eleinte engedékenynek mutatkozott, lehetőséget adott egy bizottság létrehozására, amely a helyiek előéletét kellett ellenőriznie. Ebben többek között a helyi kommunista és kisgazda pártok tagjai is szerepet kaptak. A bizottság kb. 250 fő mentesítését javasolta végül. Másnap a szovjet őrnagy azonban a teljes igazolási eljárást leállította, és minden további mentesítési kísérletet elutasított.

„Mindezek után a lakosság összeszedése a következő elvek alapján történt: Minden német nevű, tekintet nélkül arra, hogy bírja-e a német

nyelvet, vagy sem, tekintet nélkül előéletére a rendelkezés alá esik. Ugyancsak beleesnek azok a magyar nevű egyének, akiknek egy nagyszülőjük német nevű, illetőleg német származású. Az őrnagy egyébként szó szerint a következő kijelentést tette: »ha csak egy csepp német vér folyik az ereiben, német«. […] Ez irányban végzett kísérleteim teljesen eredménytelenek maradtak, és bár egyes esetekben az őrnagy a felhozott érveket megfogadta, mégis kijelentette, hogy az összeszedést a fenti utasításai szerint le kell folytatni, mert bizonyos létszámhoz kell ragaszkodni." (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945., Erdmann 1990: 42)

A szovjet őrnagy kijelentése szemléletes példája annak, miként kívánta a szovjet fél a 7161-es határozatot végrehajtani, és hogy ez miben tért el a magyar hatóságok perspektívájától. Utóbbiak módszerei, argumentációja minden esetben hasonló volt, ha tiltakoztak, vagy egyes személyek elszállítását megpróbálták megakadályozni: nevezetesen, hogy az illető németségét próbálták relativizálni, illetve annak politikai megbízhatóságát hangsúlyozni. Ezek az érvek a szovjet fél számára azonban nem voltak relevánsak, mivel a parancsot faji alapon hajtották végre. Ez a dichotómia az oka, hogy a mentesítési kísérletek rendre kudarcba fulladtak.

A szovjet őrnagy végül kizárólag egészségügyi okból engedélyezett felmentéseket, így a kisgyermekes anyákat, betegeket, terhes nőket hazaengedte. Érdekes módon emellett engedélyezte volna, hogy Kern József, a helyi kommunista párt vezetője családjával együtt hazamenjen, de ő nem élt a felkínált lehetőséggel. Ezt követően az őrnagy utasította a főszolgabírót, hogy ellenőrizze az összeszedettek felszerelését, és szerezzen szállítóeszközöket. Január 11-éig más településekről is megérkeztek a csoportok Elekre, így aznap délután a teljes csoportok elszállították, másnap a szovjet alakulat pedig távozott a községből.

A járási és községi hivatalnokok tevékenysége a deportálás végrehajtása alatt a szovjet parancsok végrehajtására korlátozódott, illetve a vármegyét vezető feletteseik tájékoztatására. Felmerülhet a kérdés, mennyi mozgásterük lehetett egyáltalán? 1944 végén, amikor a szovjet parancsra elkészítették a német származásúak összeírásait, nagy valószínűséggel még nem tudtak azok céljáról. A szovjet megszállás ténye,

és a háború végén kialakult helyzet alapján azzal azonban tisztában lehettek, hogy a németek, német származásúak vagy nemzetiségűek összeírása a megszállóknak aligha fogja ezeknek az embereknek a javát szolgálni. Az összeírások elrendelésekor a szovjet fél nem helyezett még büntetést kilátásba (vagy erről nem maradt fenn dokumentum), és arra sem volt lehetőségük, hogy a kapott listák helyességét ellenőrizzék. A magyar hatóságok mindenesetre elkészítették az összeírásokat, és már ekkor előfordult, hogy ennek során visszaéléseket követtek el, ahogy azt a dobozi eset megmutatta.

Amikor a községekben kihirdették, hogy az embernek munkaszolgálatra kell jelentkeznük, a helyi hatóságok már értesültek róla, hogy az összeszedetteket a Szovjetunióba fogják vinni. A legtöbb esetben azonban nem figyelmeztették azokat, a jelentkezési felhívásban továbbra is rövid munkavégzésről volt csupán szó. Január 5-e után, amikor megkezdődött az Erdei Ferenc által elrendelt igazolási eljárás, a magyar hatóságok mozgástere ismét megnőni látszott – ekkor ők még nem tudhatták, hogy maga az eljárás teljesen eredménytelen lesz. Az Erdei által megadott kategóriák feltűnően pontatlanok. Objektíven aligha volt akkoriban megállapítható, mely személyek voltak tagjai a baloldali pártoknak, szervezeteknek, a Hűségmozgalomnak, vagy akár a Volksbundnak, mivel ezek taglistáit nagyrészt megsemmisítették az érintettek. Az anyanyelv és a nemzetiség megállapítása ugyan lehetséges lett volna az 1941-es népszámlálás személyi adatai alapján. Ezek azonban a falvakban nem álltak rendelkezésre, mivel a budapesti Központi Statisztikai Hivatalban őrizték őket. Így a szovjet fél ezeket az összeírásokat se tudta volna ellenőrizni.

Békés vármegyében a listák január 7 és 12 között sietősen el is készültek, és a községvezetők eljuttatták az alispánhoz és/vagy a főispánhoz. (pl. (MNL-BéML IV. B. 401. B. 40. d. 30. dosszié, MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945, MNL-BéML IV. B. 401. B.389/1945, MNL-BéML IV. 416. B. 68/1945, MNL-BéML V. B. 173. D. 124. doboz, MNL-BéML V. B. 317. 233/1945, MNL-BéML IV. 435. 78/1945) Csanád-Arad-Torontál vármegyében szintén zajlott az igazolási eljárás január 7-étől, Elek község vezetői például összeírták a Hűségmozgalom 455 tagját, (MNL-BéML IV. 435. 78/1945) akiket a szovjetek már összeszedtek – ez azonban kevesebb, mint az érintettek fele volt.

A listák összeállításakor a magyar hatóságok szigorúan jártak el, és alaposan differenciáltak az érintettek között. Ez egyrészt egy németellenes hozzáállásra utal, másrészt értelmezhető az új körülményekhez, hatalmi helyzethez való alkalmazkodás részeként is. A szovjet megszállást követően a magyar tisztségviselők élete és pozíciója is veszélybe került, így a deportálás végrehajtásakor tanúsított kooperítav magatartás annak eszköze is lehetett, hogy az új rendszerhez való hűségüket bebizonyítsák. Az eljárásmódok településenként nagyban eltértek, de az általánosságban megfigyelhető, hogy a községi elöljáróságok már ekkor arra jutottak, hogy jobb, ha az összeszedett emberek egy részének deportálását elfogadják és az ellen nem is tiltakoztak.

Az összeszedett emberek elszállítása után a települések vezetői komoly kihívások elé kerültek, mivel a magas létszámú lakos elszállításának komoly gazdasági és szociális következményei lettek. Volt, ahol napközi otthon kellett nyitni az elvittek gyermekei számára, máshol gyűjtés indult a családtagok kisegítésére. Emellett már 1945 tavaszától folyamatosan zajlottak az ún. felkutatási és kiszabadítási akciók az olyan személyek kapcsán, akik az előjáróságtól és/vagy az ekkor már megalakult nemzeti bizottságoktól községi bizonyítványt kaptak, mint politikai és nemzeti szempontból megbízható személyek. Ezeket a dokumentumokat az érintettek, illetve hozzátartozóik kérvényezték. A forrásadottságok sajnos nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy mekkora volt a deportáltak között azoknak az aránya, akik a kért bizonyítványt ténylegesen megkapták, azaz akiket a községben működő hivatalos szervek készek voltak aláírásukkal igazolni. Ez településenként is nyilván erősen eltérő volt. Gyulán például 1945. november 9-én 480 „német származású" részére állított ki a helyi nemzeti bizottság bizonyítványokat, mivel ezek az emberek politikailag kifogástalannak minősültek. (MNL-BéML XVII. 19. 49. 1945. XI 9.) A 480 fő azonban mintegy 50 emberrel kevesebb, mint a ténylegesen elvittek száma, ami arra enged következtetni, hogy még a gyulaiak között is akadtak olyanok, akik visszatértéért a hatóságok nem kívántak síkra szállni.

Nem minden intézkedés irányult egyébként sem a deportáltak támogatására. 1945. február 10-én Elek község képviselő testülete határozott az „Ukrajnába vitt községi hivatalnokok" fizetésének szünetel-

tetéséről, amíg azok újra munkába nem álltak. (MNL-BéML V. 310. A. 1. k. 1945. III. 9.) Ezzel egyébként figyelmen kívül hagyták az alispán január 30-ai rendeletét a távollévő községi alkalmazottak fizetésének fenntartásáról, amely akkor járt, ha az illető nem volt nyilas, vagy Volksbund tag. (MNL-BéML V. 355. B. 106/1945)

Ez a kettősség az egész régióban jól megfigyelhető volt a deportáltakkal kapcsolatos ügyekben: a hatósági intézkedések egy része az érintettek támogatására, mások azonban a diszkriminálására irányultak már ekkor. Mindkét esetre számos példa akadt, ami rámutat, hogy a magyar hatóságok differenciáltak a segítségre méltó és nem méltó elhurcoltak között, ebben a határ a nehezen meghatározható „politikai és nemzeti szempontból való megbízhatóság" volt. Aki ennek nem felelt meg, az lényegében semmilyen segítségre nem számíthatott.

A deportálás befejeztével a különböző hivatalok mellett más személyek, szervezetek is síkra szálltak az elhúrcoltak hazahozataláért, de legalábbis az otthon maradottak segélyezéséért. Ennek során is az volt a fő érv, hogy az elvittek nem voltak „németek". 1945. június 14-én például Köszl Ottó Károly a főispánhoz fordult, mivel a fiát deportálták. A fiú korábban tanítóként dolgozott egy magyar iskolában, amely apja szerint bizonyította magyar érzületét. Magyar nőt vett feleségül, és már akkor a baloldali ideológiával szimpatizált, amikor az még tilos és veszélyes volt. A másik fia pedig elesett Oroszországban, ezért is kért segítséget, hogy ne veszítse el mindkét fiát ugyanabban az országban. Levelét tipikus érvvel zárta: „eme igazságtalanságok orvoslása megujhodó hazánk érdeke. Cseréltessenek ki e derék egyének munkaképes Volksbund-tagokkal, akik nem is olyan régen gyülölettel szemlélték a hozzájuk nem tartozókat". (MNL-BéML IV. B. 401. B. 40. D. 30. dosszié) Ugyanez az argumentáció jelent meg Berg Ádám édesanyjának kérvényében, amit a mezőberényi nemzeti bizottságnak küldött. Részletesen leírta, hogy a deportált fia jó magyar volt, amit többek között a következő tette is bizonyított: „Tanukkal bizonyíthatom, akiknek elmesélték, hogy fiam barátaival egyizben a Volksbund ház előtt egy este, mikor onnan német éneklés hallatszott ki: – elénekelte a Szózatot." (MNL-BéML V. 326. 35/1945)

A családtagok kérvényei főként háborús segélyekre és egyéb támogatásokra irányultak. Így például két csorvási deportált feleségei,

Hack Jánosné és Gruber Ferencné is arra hivatkozva kértek segélyt 1946 júniusán a főispántól, hogy a férjeik nélkül jövedelem nélkül maradtak. Mindkettejüknek odaítélték a kért segélyt, ami azzal is összefügghetett, hogy a községből csak ezt a két személyt deportálták, (MNL-BéML IV. 407. B. 8/1945) így esetük különösen kirívó lehetett, főleg egy olyan faluban, ahol senki nem vallotta magát németnek 1941-ben.

A deportálás utáni hónapokban, években számos további intézkezés és akció zajlott még ez ügyben. A felkutatási és kiszabadítási akciókat a külügyminisztérium szervezte országosan 1945 tavaszától. Már márciusban megkezdődött az első ilyen intézkedés, melynek keretében a Vörös Hadsereg által elszállított személyekért kívántak kérelmeket küldeni. Ehhez elsőként ezek összeírására volt szükség, hogy a külügy a szovjet kormányhoz fordulhasson. Az akciót azonban a SZEB március 18-ai 26-os számú rendeletéhez kötötték, amely a listákba felvehető személyek körét jelentősen korlátozta. Csak azok ügyében indult eljárás, akiknek...személye politikai szempontból kifogás alá nem esik, azaz, hogy az illetők nem voltak nyilas, vagy egyéb jobboldali pártnak aktív tagjai, nem voltak a Volksbundnak tagjai, nem német származásúak, ha pedig német nevűek, úgy az esetben, a legutóbbi népszámlálásnál magyar anyanyelvűnek vallották magukat, vagy ha német anyanyelvűek, úgy magyar érzelmeikről tanúságot tettek." (MNL-BéML V. 355. 413/1945)

Ez a korlátozás ugyan a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak tulajdonítható, de az, hogy a kritériumokat mennyire vették figyelembe a végrehajtás során, regionálisan nagy eltéréseket mutatott. Békés vármegyében az volt a jellemző, hogy az összes deportáltat felvették a listákba differenciálás nélkül. Az Eleki járásban nem így történt. A főszolgabíró április 26-án bejelentette, hogy csak a „visszahozatalra javasolt személyek" listáját továbbította, akik politikai szempontból kifogástalanok voltak. A járásban ekkor már kézzelfogható volt a németellenes hangulat. Elek községben mindez a német lakosság kitelepítésébe torkollott. Erre nézve érdekes adalékok találhatóak Gyula város nemzeti bizottságának egyik jegyzőkönyvében, amelyben 1945 júniusán Eleket „sváb falunak" nevezték, amelyben nagyrészt Volksbund tagok éltek. (MNL-BéML XVII. 19. 18. 1945. VI. 1.) Ezért felme-

rült az ötlet, hogy Eleket csatolják Békés vármegyéhez, így lehetőség lett volna a gyulai földigénylőknek kiváló minőségű eleki földet adni, akiket mindaddig nem sikerült birtokhoz juttatni. Az is elhangzott, hogy ezzel egy régi cél, Elek magyarosítása is megvalósulhatott volna végre. Ebben a szellemi közegben nem meglepő, hogy az eleki deportáltak hazahozatala már 1945 nyarán sem volt prioritás.

A következő országos akció, amely a foglyok hazahozatalára irányult, 1945 novemberén indult meg, szintén a külügy szervezésében. A következő években még több hasonló próbálkozásra sor került egészen 1949-ig, amikor az utolsó csoport deportált is hazatért. A fogság évei alatt azonban hozzávetőlegesen az elvittek egy harmada életét veszítette. Arra, hogy a foglyokat miért pont 1949 végével bezárólag engedték haza, szovjet források nélkül nem lehet érdemben válaszolni, valószínűnek tűnik azonban, hogy ennek belső szovjet gazdasági okai lehettek, míg a magyar hatóságok kérvényei aligha hatottak ki a repatriációra.

Összegzés

Tanulmányom az 1944/1945-ös deportálással előállt komplex helyzetet mutatta be Békés, illetve Csanád-Arad-Torontál vármegyékben. A mintegy 2800 főnyi, német származásúként klasszifikált civil elszállításának hátterében az 1944. december 16-ai 7161-es számú sztálini dekrétum állt. A parancs végrehajtásában Magyarországon regionálisan nagy különbségek voltak megfigyelhetőek.

Az eddig ismertté vált szovjet források nem adnak egyértelmű választ arra, hogy az akció során volt-e egy előre meghatározott létszámkvóta. Mégis valószínűnek tűnik, hogy előzetes terv létezett, és az alapvető cél a minél magasabb létszámok produkálása volt szovjet részről, hogy azokat a sztálini állam újjáépítése során munkaerőként vethessék be. Az mégis ritkán fordult elő, hogy a végrehajtás során a szovjet katonák a német származás kritériumát figyelmen kívül hagyták volna – viszont ennek értelmezése során egészen másképp jártak el, mint ami az érintettek vagy akár a magyar hatóságok számára elfogadható lett volna. A szovjet fél számára a származás volt a legfontosabb kategória, míg a német anyanyelv, nemzetiség, és főleg a né-

met szervezetekben, nemzetiségi életben való szerepvállalás alapján nem tettek különbséget az emberek között. A deportálás nem a politikai megtorlás része volt, hanem elsősorban egy jóvátételi célú munkaerőszerző akció.

A teljes deportálás másfél hónap alatt zajlott le Magyarországon, a délkeleti régióban még ennél is gyorsabban, kevesebb, mint egy hónap alatt. Úgy, hogy a Vörös Hadsereg elsősorban katonai célokat követett és az erőit is erre csoportosította. Ilyen rövid idő alatt így aligha tudták volna emberek tízezreit német származásúként azonosítani, összeszedni és elszállítani, ha nem kapnak segítséget a magyar féltől. Hogy mekkora és milyen formájú volt ez a segítség, az erősen eltérő volt regionálisan, feltűnő azonban, hogy komolyabb ellenállásra sehol nem került sor.

Azokban a községekben, ahol a „német-ügy" a két háború közötti időszakban központi problémává nőtte ki magát, a magyar hatóságok kooperítabbak voltak, így például Eleken. Az összeszedések gyorsan zajlottak, az elvittek száma magas volt. A magyar hatóságok németellenes beállítottsága már ekkor megnyilvánult, mégis főként a deportálások utáni intézkedésekben ragadható meg igazán. Ekkor ugyanis a németnek tekintett személyeket és családtagjakat teljes mértékben magukra hagyták, azok sem a hazaszállítási, sem a segélyezési akciókban nem vehettek részt.

Más településeken, ahol a német lakosság asszimilációja előrehaladottabb volt, és a német szervezetek a megelőző években nem voltak aktívak, netán egyáltalán nem alakultak meg, így a német lakosság nem okozott említésre méltó konfliktusokat, ott a magyar hatóságok hozzáállása is más volt. Az ilyen településeken azok vezetői sokszor maguknál a szovjet hatóságoknál is tiltakoztak a deportálás ellen, és igyekeztek elérni az összeszedett, de még el nem szállított személyek mentesítését, így például Gyulán. Azt azonban hamar felismerték, hogy a szovjet deportálási parancs hosszú távon lehetőséget biztosít a lakosság egy részének eltávolítására. Mindezt egyes településeken a problémásnak tekintett etnikai kisebbség kiadására használták fel (pl. Elek), máshol azonban nehezen felfedhető saját célokra (pl. Doboz). Bár a dobozi eset, azaz a politikai ellenfelek németként való kiszolgáltatása aligha nevezhető tipikusnak vagy reprezentatívnak, azt mégis

megmutatja, hogy még 1944/1945 fordulóján is jelentős mozgástere volt a magyar hatóságoknak bizonyos érdekeik érvényre juttatására.

A német származású civilek deportálásának számos részlete csak a mikroszint vizsgálata segítségével kerülhet napvilágra. A túlélők beszámolói mellett – akik azonban maguk sem mindig tudták, mi állt az események hátterében – ez csak a lokális dokumentumok alapján tárható fel. Az eredetileg egységes szovjet parancsot regionálisan eltérő módon hajtották végre, ami kifejezetten fontossá teszi azt, hogy összehasonlító módon, több esetet egymás mellé téve vizsgáljuk meg az 1944 végétől történteket. Így adható válasz arra a kérdésre, miben gyökereztek egyáltalán ezek az eltérések.

Noha a szovjet fél felelőssége, eljárásmódjának visszásságai nem hagyhatóak figyelmen kívül, a kutatási eredmények mégis azt mutatják, hogy a deportálás sikeres végrahajtásában a magyar hatóságoknak is nagy szerepe volt. A második világháború végén a német kisebbség kiválóan alkalmas volt a bűnbak szerepére, amit a deportálás mellett az 1945-től megkezdődő jogfosztásuk, vagyonuk elkobzása és elűzésük az országból is megmutat. Hogy a különböző akciókban, diszkrimináló intézkedésekben mekkora volt a magyar hatóságok szerepe, annak újragondolását se a kutatók, se a közbeszéd nem kerülheti meg, ha a magyar társadalom az 1944/1945-ös eseményekkel szembe kíván nézni, azokat fel kívánja dolgozni közel nyolc évtized elteltével.

IRODALOM

Applebaum Anne (2003) *Gulag. A History*. New York, Doubleday.

Árva Erzsébet – Pozsonyi József (1989) *Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, Balmazújvárosi Múzeum.

Baier Hannelore (1994) *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Sibiu, Forumul Democrat al Germanilor din Romînia.

Baier Hannelore (2000) *Tief in Russland bei Stalin: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945*. Bukarest, ADZ-Verlag.

Bank Barbara – Őze Sándor (2005) *A „német ügy" 1945–1953. A Volks-*

bundtól Tiszalökig. Backnang/Budapest/ München, LDU.

Berner Helmut – Radosav Doru (1996) *Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte*. Ravensburg, Landmannschaft der Sathmarer Schwaben.

Bischof Günter – Karner Stefan – Stelzl-Marx Barbara (2005) *Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges: Gefangennahme – Lagerleben – Rückkehr*. München/Wien, Oldenbourg.

Bischof Günter – Overmans Rüdiger (1999) *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive*. Ternitz-Pottschah, Gerhard Höller Verlag.

Bognár Zalán (2008) *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt". Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robotra" a sztálini lágerekben 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

Dobozi Eszter (1991) *„Csak a napnyugtát néztük…". Elhurcolt magyar nők a Donyecben*. Debrecen, Csokonai.

Dupka György – Korszun Alekszej (1993) *A "Málenykij Robot" dokumentumokban*. Ungvár/Budapest, Intermix.

Erdmann Gyula (1990) *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Gyula, Békés Megyei Levéltár.

Flach Paul (1968) *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1920–1940) und des Volksbundes der Deutschen und Ungarn (1938–1941)*. München, Magánkiadás.

Füzes Miklós (1990) *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban*. Budapest, Formatív.

Harrison Mark (1996) *Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden 1940–1945*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hilger Andreas (2000) *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen, Klartext.

Ivanova Galina Michajlovna (2001) *Der Gulag im totalitären System der Sowjetunion*. Reinhold Schletzer Verlag.

Kämmerer Robert (1956) *Die Konferenzen von Malta und Jalta. Department of State USA. Dokumente vom 17. Juli 1944 bis 3. Juni 1945*. Düsseldorf, Verlag für politische Bildung.

Karner Stefan (1995) *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956.* Wien/München, Oldenbourg.

Khlevniuk Oleg V. (2004) *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror.* New Haven, Yale University Press.

Konaszov V. B. – Terescsuk A. V. (2004) Berija és a „malenkij robot". Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetérõl. *Történelmi Szemle 66/3–4.* 385–402.

Kormos Valéria – Várhelyi Pál (1991) *Emberrablás orosz módra.* Budapest, Magyar Nők Lapja Egyesület.

Overmans Rüdiger (1999*) In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg.* Köln/Weimar/Wien, Propyläen.

Palásthy Rezső (1950) *Fehér könyv a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Bad Wörishofen, Magánkiadás.

Poljan Pavel (1999) Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR. In: Dahlmann Dittmar – Hirschfeld Gerhard (1999) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945.* Essen, Klartext. (337–367)

Seewann Gerhard (2012) *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Von 1860 bis 2006.* Marburg, Herder.

Spannenberger Norbert (2002) *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler.* München, Oldenbourg.

Stark Meinhard (2003) *Frauen im GULag. Alltag und Überleben. 1936 bis 1956.* München/Wien, Carl Hanser Verlag.

Stark Tamás (2017) *„Akkor azt mondták kicsi robot". A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba a korabeli dokumentumok tükrében.* Budapest, MTA BTK TI.

Stark Tamás (2006) *Magyarok foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, Lucidus.

Stettner Ralf (1996) *„Archipel GULag". Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956.* Pader-

born/München/Wien/Zürich, Schöningh.
Szebeni Ilona (1991) *Merre van a magyar Hazám?* Budapest, Széphalom.
Várdy Béla – Várdy-Huszár Ágnes (2007) *Magyarok a GULAG rabszolgatáboraiban*. Budapest, Kairosz.
Vitári Zsolt (2015) *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs, Kronosz.
Weber Georg (1995) *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Köln, Böhlau.
Zaharov Matvej Vasziljevics (1973) *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945*. Budapest, Zrínyi kiadó.

Bene Krisztián

AZ ÚJJÁSZERVEZETT FRANCIA HADERŐ ETNIKAI ÖSSZETÉTELE ÉS RÉSZVÉTELE AZ ANYAORSZÁG FELSZABADÍTÁSÁBAN[1]

Absztrakt
Annak ellenére, hogy Franciaország vereséget szenvedett 1940-ben, a háború ezzel nem minden francia számára ért véget. Az 1940 nyarán Charles de Gaulle tábornok által Nagy-Britanniában létrehozott Szabad Francia Erők folytatták a harcot a tengelyhatalmak ellen. Az angolszász szövetségesek észak-afrikai partraszállása után a francia Afrika Hadsereg is csatlakozott ehhez a harchoz, majd pedig a két francia haderő egyesülésével létrejött Francia Felszabadító Hadsereg aktív szerepet vállalt az olaszországi harcokban és a francia anyaország felszabadításában. Az új haderő tagjainak több mint a fele a francia gyarmatokról származott és komoly harcértéri eredményeket tudott felmutatni, ennek ellenére a háború utolsó hónapjaiban megkezdődött anyaországi lakosokra való lecserélésük, az úgynevezett kifehérítés (*blanchiment*), amely komoly elégedetlenséget váltott ki soraikban.
Kulcsszavak: *második világháború, francia hadsereg, újjászervezés, felszabadítás, gyarmati csapatok.*

A francia hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett 1940-ben, háborús részvétele azonban ezt követően is folytatódott a Charles de Gaulle tábornok által létrehozott Szabad Francia Erők (*Forces françaises libres*) tevékenységének köszönhetően, majd pedig magasabb szintre lépett az észak-afrikai francia gyarmatok szövetségesekhez való csatlakozása után 1942 végén. A hasonló hátterű, de nagyon eltérő meggyőződésű két francia seregtest összeolvasztása nehéz feladat volt, de ennek ellenére sikerült egy olyan haderőt létrehozni 1943 folyamán,

[1] A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a Pécsi Tudományegyetem 4. tématerületi „A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában" programja keretében (a szerződés száma: 20765-3/2018/FEKUTSTRAT).

amely ezt követően tevékenyen tudott közreműködni Európa felszabadításában.

Ennek köszönhetően a francia alakulatok kivették a részüket Olaszország elfoglalásából és Franciaország felszabadításából, majd pedig Németország megszállásából. Mindezek mellett kevésbé ismert tény, hogy a francia hadsereg kötelékében harcoló katonák jelentős része nem francia állampolgár volt. Mivel az új fegyveres erő létrehozása során főként a gyarmati haderőre támaszkodtak, így az alakulatok elsősorban bennszülött katonákból álltak, akiket jelentős számban egészítettek ki más európai és Európán kívüli nemzetek állampolgárai is. Mindazonáltal a francia hadvezetés – különböző okokból – már az anyaország felszabadítása során megkezdte ezeknek az egységeknek a „kifehérítését" (*blanchiment*).

Tanulmányomban az új francia hadsereg újjászervezésének és bevetésének – hazánkban viszonylag kevéssé ismert – folyamatát mutatom be, illetve arra keresem a választ, hogy mi motiválta a francia hadvezetést arra, hogy a győzelem kivívásában oroszlánszerepet játszó katonáit háttérbe szorítsa a háború utolsó hónapjaiban.

A francia fegyveres erők háborús részvétele 1940 és 1943 között

A francia fegyveres erők teljes és megsemmisítő vereséget szenvedtek 1940-ben a német haderő offenzívájának következtében. (Cointet 1996: 81–85) Az 1940. június 22-én megkötött fegyverszünet előírta a francia hadsereg leszerelését és 100 ezer főben korlátozta létszámát, a hadiflotta egységeinek pedig vissza kellett térniük kikötőikbe. A mintegy 13 millió km² kiterjedésű gyarmatbirodalom a Vichy városában létrejövő új kormány fennhatósága alatt maradt az ott állomásozó francia gyarmati erők – összesen mintegy 360.000 fő – védelme alatt, ugyanakkor ez utóbbiak harcértéke nagyon vegyes volt az anyaországból érkező érdemi utánpótlás hiányában. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 314–316)

A De Gaulle tábornok által 1940 nyarán Angliában létrehozott Szabad Franciaország mozgalom némi katonai erőt kizárólag a dunkerque-i evakuáció után átmenetileg a szigetországban állomásozó több mint százezer főt számláló francia egységek soraiban kifejtett propa-

ganda hatására tudott felmutatni, ugyanis július folyamán ezek közül sikerült csatlakozásra bírnia hozzávetőlegesen 4.500 főt, valamint három bevethető hadihajót körülbelül 400 fős legénységgel. 1940. július 15-én a francia haditengerészet 11.500 tagja tartózkodott Angliában, de közülük csupán 882 fő csatlakozott a szabad francia kezdeményezéshez és 700 fő a brit haditengerészethez. (Crémieux-Brilhac 2013: 115–116, 198) A magasabb beosztású francia tisztek távol maradtak De Gaulle kezdeményezésétől, ezért amikor június 30-án Emile Muselier admirális bejelentette csatlakozását, (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres: 15.) azonnal megkapta a szervezés alatt álló szabad francia tengeri és légi erők feletti parancsnokságot. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 1.) Utóbbiak létszáma július végén már közel 500 főre volt tehető, mivel a csatlakozni vágyó katonai pilóták az esetek egy részében egyszerűen beszálltak gépükbe és átrepültek Angliába. (Broche 2002: 185–186)

Az új mozgalom fegyveres erői, az 1940. július 1-én létrejött Szabad Francia Erők 1940 őszén számos francia gyarmati területet vontak irányításuk alá (esetenként fegyveres harc árán),[2] amelyek nagy jelentőséggel bírtak az önálló haderő megteremtése szempontjából is. Ezek a régiók már eleve rendelkeztek bizonyos számú kiképzett katonai erővel, amelynek nagy része vezetőit követve automatikusan a Szabad Francia Erők részévé vált 1940 szeptemberében. Ez az eleinte 16.000 főt számláló gyarmati erő a háború végéig 22.000 főre nőtt és összesen hat menetzászlóalj kötelékében teljesített szolgálatot. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres: 9.) Noha ez szinte kizárólag helyi lakosokból toborzott alakulatokat jelentett, a korábban rendelkezésre álló szárazföldi erők létszámát mégis rövid idő alatt a többszörösére emelte. Ennek segítségével a szabad francia vezetés már valódi lehetőségként számolhatott erőinek harcba vetésével akár brit szövetségese oldalán, akár önállóan kisebb akciók keretében, amire korábban nem volt lehetősége. (Broche – Muracciole 2010: 15–17)

[2] Új-Hebridák, Csád, Francia Kamerun, Kongó (ma Kongói Köztársaság), Oubangi-Chari (ma Közép-afrikai Köztársaság), Gabon, Indiai Francia Telepek, Óceániai Francia Telepek, Új-Kaledónia.

Mindazonáltal a szabad franciák kezdetben csupán kisebb alakulatokat tudtak csatasorba állítani brit szövetségesük oldalán. Ezek egyike volt a Cipruson állomásozó 24. gyarmati gyalogezred 3. zászlóalja, amely 1940. július 12-én jelezte, hogy visszautasítja a francia kormány által kötött fegyverszünetet, és az angolok oldalán kívánja folytatni a harcot. Ehhez a 350 fős egységhez csatlakozott az ezred 3. százada is, amelyek együtt hozták létre az 1. tengerészgyalogos zászlóaljat. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres: 8) Az új egységet a brit parancsnokság fegyverezte és szerelte fel, majd 1. és 2. századait a Creagh tábornok vezetése alatt álló brit 7. páncéloshadosztály alárendeltségében vetették be Egyiptomban és Líbiában 1940 őszén és telén, (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities: 4) míg 3. századát az eritreai hadszíntérre irányították. (Bollot – Jacquin 1982: 32–34) Ugyanitt kell megemlíteni az úgynevezett Keleti Francia Dandárt, amely az Idegenlégió 13. könnyűdandárjából, az 1., 2. és 3. (gyarmati) menetzászlóaljakból, egy tüzérségi egységből (összesen 2 darab 75 mm-es löveggel), valamint egészségügyi, utász- és szállítóalakulatokból állt. Gyakorlatilag azonban a felsorolt nagyobb egységek közül csupán kettő volt rövid időn belül hadra fogható, a 13. könnyűdandár és a 3. menetzászlóalj, így ezek vettek részt a kelet-afrikai harcokban összesen 2.000 főt meg nem haladó létszámmal 1941 elején. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres: 8)

A fenti egységekből 1941 tavaszán létrehozott 5.400 fős 1. szabad francia könnyűhadosztály részt vett az 1941-es szíriai hadjáratban, amelynek eredményeképpen Libanon és Szíria szabad francia fennhatóság alá került. Ennek lezárása után a velük szembenálló francia Levantei Hadsereg tagjai szabadon csatlakozhattak a Szabad Francia Erőkhöz, ugyanakkor a testvérgyilkos harcok után érthető módon kevesen választották ezt a lehetőséget. (Yves 1983: 56–106) Ennek következtében csupán mintegy 5.000 fő csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz. (Broche – Muracciole 2010: 1390) A csatlakozók többsége bennszülött katona volt, aki nem kívánta hosszabb időre hátrahagyni családját, az európaiak döntő többsége a hazatérés mellett döntött. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres: 10)

A Szabad Francia Erők létszáma a területi gyarapodásoknak köszönhetően látványosan megnőtt, 1940 végén 35.000, 1941 második felére pedig már közel 50.000 fő teljesített szolgálatot ennek a haderőnek a kötelékében. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities: 5) Ezzel párhuzamosan 20 hadihajón és 115 kereskedelmi hajón lengett a szabad francia zászló (még ha utóbbiak kisebb részén volt is csak francia legénység), amelyek kivették részüket a háborús erőfeszítésekből. A brit légierővel szoros együttműködésben 205 szabad francia harcolt ekkor a tengelyhatalmak ellen különböző légiegységek kötelékében. (Masson 2000: 454–462)

Ezeknek az önkénteseknek a száma jelentősen növekedett a következő évek során. A Szabad Francia Légierő soraiban 1940 és 1943 között összesen körülbelül 5.000 fő teljesített repülős szolgálatot, bár az egyidőben bevethető harci személyzet létszáma soha nem haladta meg az 1.200 főt. (Pernot 1990: 15) A fegyvernem az 1940 júliusa és 1943 azonos hónapja között eltelt három év során 315 megerősített és 35 valószínű légi győzelmet aratott, miközben 67 repülőgépet megrongált, 104 hajót elsüllyesztett vagy súlyosan megrongált, illetve több száz járművet megsemmisített. (Broche – Muracciole 2010: 566) A Szabad Francia Haditengerészet egységei – összesen 62 hajó 7.000 fős személyi állománnyal – (Chaline 1995: 78) feladataik ellátása során négy tengeralattjárót, 13 hajót és 15 repülőgépet semmisítettek meg, valamint közel 1.300 hajótöröttet mentettek ki, miközben ők maguk kilenc hajót veszítettek el 658 fővel a fedélzetükön. Eközben a kereskedelmi tengerészet, melynek hajói gyakorlatilag a világ minden pontjáról szállították a szövetséges hadigépezet működésben tartásához szükséges nyersanyagokat, 37 szabad francia lobogó alatt tevékenykedő hajót veszített, ami hozzávetőlegesen 25%-os veszteséget jelent. (Chaline – Santarelli 1989: 193, 437–439)

Az angolszász szövetségesek döntése értelmében 1942 során a tengelyhatalmak elleni hadműveleteket Észak-Afrikában kellett magasabb szintre emelni egy partraszállási akcióval a Vichy–Franciaország irányítása alatt álló területeken, amelyek lehetővé teszik Rommel tábornok német–olasz csapatainak bekerítését és megsemmisítését. (Keegan 2008, 527-535, Montagnon 2009, 413-414) Ebből kifolyólag az

úgynevezett Fáklya hadműveletre 1942. november 8-án került sor, amelynek során 107.000 amerikai és brit katona szállt partra a francia fennhatóság alatt álló Marokkóban és Algériában. (Paxton 2000: 23) Néhány napos küzdelem után a francia erők fegyverszünetet kötöttek, majd vezetésük november 13-án a szövetségesek oldalára való átállás mellett döntött, egy héttel később pedig már fel is vették a harcot a tengelyhatalmak erői ellen. (Bachelier 2000: 250) Ezt követően az Henri Giraud tábornok vezetése alatt álló észak-afrikai francia erők és a Szabad Francia Erők is szerepet vállaltak a német–olasz haderő legyőzéséből, azonban arra mindkét fél gondosan vigyázott, hogy az évek óta fennálló ellentét miatt egymástól kellő távolságot tartva működjenek közre a hadműveletekben.

A francia haderő újjászervezése

Már az észak-afrikai harcok lezárulta előtt megkezdődtek az egyeztetések egy ütőképes francia haderő létrehozásáról. Ennek legfőbb akadálya a gaullisták és giraudisták közötti megosztottság volt, ugyanakkor az angolszász vezetők komoly erőfeszítéseket tettek ennek áthidalása érdekében. Mindkét francia tábornokot meghívták az 1943. január 14–24. között a marokkói Casablancában megrendezett konferenciára, ahol igyekeztek közös nevezőre hozni a két katonát, aki számos kérdésben eltérő nézeteket vallott. Annak ellenére, hogy De Gaulle és Giraud január 22-én, 23-án és 24-én is tárgyalásokat folytatott, nem jutottak érdemi megállapodásra. (Broche – Muracciole 2010: 55–56) Ugyanakkor az új haderő felszerelésének kérdése ennek ellenére is megnyugtatóan rendeződött, mivel Roosevelt elnök vállalta, hogy az amerikai hadiipar szinte korlátlan kapacitásainak köszönhetően elegendő modern fegyverrel szerelik fel az új francia hadsereg mindhárom fegyvernemét. (Marill 2000: 58) Ez létfontosságú volt, hiszen a francia gyarmatok – bár egyes nyersanyagokban gazdagok voltak –, érdemi iparral nem rendelkeztek, így nem tudtak hozzájárulni a francia haderő felszereléséhez. (Jennings: 181–220) Az itt folytatott megbeszéléseken Giraud tábornok először nyolc gyalogos- és öt páncélos-hadosztály felállítását vállalta, azonban mivel ezek felfegyverzése és kiképzése sok időt vett volna igénybe, valamint amerikai aggodalmak is felmerültek ezek leendő hatékonyságával kapcsolatban, így végül

kompromisszumként 5 gyalogos- és 3 páncéloshadosztály került kialakításra. (Montagnon 2009: 548) Ugyanakkor a szervezési és kiképzési nehézségek miatt 1943 folyamán még csupán ezen alakulatoknak egy része volt bevethető állapotban. (Broche – Muracciole 2010: 76)
A két francia tábornok között fennálló feszült helyzet rendezése céljából De Gaulle 1943. május 30-án Algírba repült, hogy személyesen folytasson tárgyalásokat Giraud-val. Noha gyengébb katonai és politikai pozíciókkal rendelkezett, végül sikerült olyan megállapodást tető alá hoznia, amely mind a közös haderő létrehozását, mind pedig saját érdekeit jól szolgálta. (Broche 2002: 408–409) Ennek eredményeképpen jött létre júniusban a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság (*Comité français de libération nationale*), majd pedig augusztus 1-én a Francia Felszabadító Hadsereg (*Armée française de la Libération*). Utóbbi keretében kellett a két tábornok követőiből létrejövő új politikai és katonai vezetésnek létrehoznia azt az új francia haderőt, amely képes lesz közreműködni Franciaország és a megszállt Európa felszabadításában. Ebből kifolyólag az 1942-ben Harcoló Francia Erők (*Forces françaises combattantes*) nevet felvevő Szabad Francia Erők és a szövetségesek oldalára 1942 novemberében átállt Afrikai Hadsereg (*Armée d'Afrique*) – amely az észak-afrikai francia területeken állomásozó francia katonai egységeket foglalta magában – korábbi formájukban megszűntek létezni, legjobb alakulataikból pedig egy magas harcértékű és viszonylag rövid időn belül bevethető hadsereget kellett létrehozni. (Gras 1983: 246–249)

A legnagyobb problémát az alakulatok személyi összetétele vetette fel, hiszen azokat két jelentősen eltérő létszámú, kiképzettségű és főként meggyőződésű emberanyagból kellett kialakítani. Az egyik oldalon a Giraud tábornokot követő, közel 300.000 fős haderő állt, amelynek létszáma a francia fennhatóság alatt álló területeken bevezetett sorozással rövid idő alatt akár a többszörösére volt emelhető. (Marill 2000: 59) Ugyanakkor ez a haderő elsősorban bennszülött katonákból állt, fegyverzete pedig 1943 elejére elavulttá vált, modern háborúban szerzett harci tapasztalatokkal pedig szinte egyáltalán nem rendelkezett, így csupán kis része volt ténylegesen hadra fogható. (Bachelier 2000: 250 – 252) A másik oldalon De Gaulle szabad franciái voltak, akik vezetőjüket feltétel nélkül követték, modern felszereléssel ren-

delkeztek, harctéri ismereteiket a különböző afrikai hadszínterek győztes és vesztes csatáiban szerezték, azonban létszámuk jóval kisebb volt. Számuk a legmegbízhatóbbnak tartott becslések szerint nem haladta meg a 66.000 főt, (Muracciole 2009: 36–37) ugyanakkor a legnagyobb harcértékű egységekben (az 1. és 2. szabad francia hadosztályban) szolgáló és ebből kifolyólag az európai hadszíntéren hatékonyan helytállni tudó katonák száma még a húszezret sem érte el. (Marill 2000: 56) Az sem könnyítette meg a katonai vezetés feladatát, hogy a két haderőben szolgáló katonák többsége kölcsönös viszolygással, sőt esetenként utálattal tekintett egymásra. (Gras 1983: 246–247) Ebben a bonyolult és ellentmondásos helyzetben kellett olyan kompromisszumot találni, amely a két fél között nem szül újabb konfliktusokat, ugyanakkor pedig elősegíti egy magas harcértékkel rendelkező francia hadsereg felállítását.

Az új hadseregben szabad francia részről két régi kipróbált alakulat játszott központi szerepet: az 1. hadosztályból jött létre az 1. gépesített gyalogoshadosztály, valamint a 2. hadosztályra alapozva született meg a 2. páncéloshadosztály, így elméletben ezek adták az új haderő egynegyedét. (Delmas 2002: 83) Ugyanakkor mivel az utóbbi felállításához nem állt rendelkezésre elegendő műszaki és páncélos alakulat a szabad franciák sorain belül, így a hadosztály jelentős részét az Afrikai Hadseregből átirányított alegységekkel töltötték fel. Ebből kifolyólag komoly erőfeszítésbe került, hogy az eltérő meggyőződésű katonák között egységes csapatszellemet teremtsenek a kiképzés során, de végül ez is megvalósult. (Notin 2010: 269–277) Az új haderő többi hadosztálya kizárólag az Észak-Afrikában állomásozó erők felhasználásával jött létre, így korábbi hovatartozásuk ellenére egyértelműen ezek adták a Felszabadítási Hadsereg többségét. Ezek a következők voltak: a 2. marokkói gyalogoshadosztály, a 3. algériai gyalogoshadosztály, a 4. marokkói hegyihadosztály, a 9. gyarmati gyalogoshadosztály, valamint az 1. és az 5. páncéloshadosztály. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 454)

A szárazföldi haderő újjászervezésével párhuzamosan zajlott a légierő megújítása is, amely általánosságban ugyanazokba a problémákba ütközött, mint a hadsereg esetében: eltérő felszereltségű, kiképzettsé-

gű, tapasztalatú és meggyőződésű egységekből kellett egységes és harcra kész fegyvernemet létrehozni. Emellett a francia vezérkarnak el kellett fogadnia, hogy az amerikai hadianyaggal felszerelt egységek a szövetséges parancsnokság irányítása alatt kerüljenek bevetésre az európai hadszíntéren vívott küzdelmekben. Az erről szóló megegyezést követően felgyorsult a repülőgépek átadása, valamint az angolszász nagyhatalmak elfogadták azt a francia előterjesztést, miszerint 1944 júliusára egy 600 gépet és 33.000 embert magába foglaló francia légierő kerüljön felállításra. (Facon 1992: 72–74) Ennek élére a korábban az Észak-afrikai Hadsereg kötelékébe tartozó René Bouscat tábornokot nevezték ki, Martial Valin tábornok, a korábbi Szabad Francia Légierő parancsnoka csupán a légierő vezérkari főnökének helyettesi posztját kapta meg. Ennek oka a létszámbeli különbségekben rejlik: a szabad franciák csupán hét – meglehetősen vegyes harcértékű – repülőegységgel és kevesebb mint 4.000 emberrel rendelkeztek az egyesülés pillanatában, míg Bouscat 25 repülőcsoportot és több mint 20.000 embert tudott csatasorba állítani, még ha utóbbiak gépállománya meglehetősen elavult volt is, személyi állománya pedig gyengén kiképzett. Az 1943 júniusa és 1944 augusztusa közötti időszakban 25 repülőcsoport kapott modern fegyverzetet, miközben közel 10.000 fő repülőszemélyzet kapott kiképzést ezek használatára. A közös kiképzések és bevetések gyorsan összekovácsolták az eltérő hátterű katonákat, így az új légierő hatékonyan tudott részt venni az európai hadszíntér felett zajló légi hadműveletekben a következő évek során. (AN 72 AJ 238. Témoignage de l'amiral Philippe Auboyneau: 34-37)

A haditengerészet újjászervezése is nagy kihívást jelentett a kötelékében szolgáló felszíni egységek költséges és időigényes építési és javítási munkálatai miatt, ezért a flotta új parancsnokára, André-Georges Lemonnier ellentengernagyra kemény munka várt az egységes haderő megteremtése során. (Montagnon 2009: 548) Az afrikai haditengerészet 30.000 emberrel és nagyobb harcérékű hajókkal látott hozzá a modernizáláshoz, míg a Szabad Francia Haditengerészetben csupán 5.000 fő és alapvetően kisméretű felszíni egységek teljesítettek szolgálatot. Az amerikai és brit hadianyag-szállítmányok és felújítási munkálatok komoly segítséget jelentettek, amelyeknek köszönhetően

1944 közepére a francia haditengerészet 100 modernizált és 140 új építésű hadihajóval rendelkezett összesen 350.000 tonna össztömegben, ami az 1939-es francia flottának mintegy a felét tette ki. (Masson 2000: 416–417) A megújult fegyvernem nagy elszántsággal vette fel a harcot a tengelyhatalmak ellen és kivette a részét a fontosabb műveletekből a háború hátralévő részében. (Crémieux-Brilhac 2013: 930–931)

A haderő etnikai összetétele

Az új haderő eltérő előélete és identitása ellenére számos hasonlósággal rendelkezett, melyek közül az egyik legszembetűnőbb az a tény volt, hogy soraikban nagyon magas számban teljesítettek szolgálatot nem francia állampolgárok. Ez elsőre meglepőnek tűnhet, hiszen joggal feltételezhetnénk, hogy az a haderő, amelynek elsődleges célja a megszállás alatt álló anyaország felszabadítása, szinte kizárólag – vagy legalábbis döntő többségében – francia állampolgárokból állt. A valóság azonban igencsak rácáfol erre a logikus feltételezésre, mivel ez a haderő – különös tekintettel a harcokban főszerepet játszó szárazföldi alakulatokra – igen nagy arányban francia állampolgársággal nem rendelkező gyarmati katonákból, valamint külföldi állampolgárságú önkéntesekből állt.

A Szabad Francia Erők soraiban mintegy hároméves fennállása során, hozzávetőlegesen 66.000 fő teljesített szolgálatot, azonban ezek mintegy 10 százaléka az anyaországi ellenállásban, tehát a harcoló alakulatokban maximálisan mintegy 60.000 fő szolgálhatott (természetesen a valóságban ez a szám jóval alacsonyabb volt, mivel sokan adminisztratív tevékenységet láttak el). A témával kapcsolatos legújabb kutatások azonban világossá teszik, hogy a gyarmati katonák létszáma ez utóbbiak között mintegy 30.000 főre tehető, vagyis a harcoló alakulatok mintegy 50 százalékára. Érdemes megemlíteni, hogy a rájuk vonatkozó számadatok csupán becslések, mivel többségük nem önként jelentkezett szolgálatra, hanem parancsnokaik utasítására – kvázi automatikusan – váltak a Szabad Francia Erők tagjává, ezért jelentkezési lapot sem írtak alá, ami megnehezíti utólagos beazonosításukat. Mellettük meg kell említeni azt a hozzávetőlegesen 3.000 külföldi állampolgárt, akik viszont önként jelentkeztek, hogy a szabad

franciák oldalán harcoljanak. (Muracciole 2009: 36–37, 50-51) Őket elsősorban az antifasiszta érzelmek motiválták, így nem meglepő, hogy a spanyolok (480 főt) és a lengyelek (270 fő) adták közülük a legnépesebb nemzeti kontingenseket, de kutatásaim alapján a magyarok száma is mintegy 150 főre tehető, ami a fenti számok tükrében viszonylag jelentősnek tekinthető. (Broche – Muracciole 2010: 1390; SHD GR 16 P) Összességében tehát elmondható, hogy a Szabad Francia Erők soraiban szolgálók mintegy fele nem francia állampolgár volt. (Broche – Muracciole 2010: 554)

Az új haderő nagyobbik felét adó Afrikai Hadsereg annak ellenére, hogy az 1940 júniusában megkötött fegyverszünettől egészen 1942 végéig nem vett részt hadműveletekben, szintén mozgalmas időszakot tudhatott maga mögött, amely alapvető hatást gyakorolt létszámára és etnikai összetételére is. A második világháború kitörését követően a nagy gyarmati harctéri tapasztalattal rendelkező hadsereget a katonaköteles korú évfolyamok egy részének behívásával összesen 340.000 fős haderővé fejlesztették fel. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 313–314) Ennek soraiban mintegy 240.000 főre tehető az észak-afrikai származású katonák száma, tehát az Afrikai Hadsereg mintegy 70 százalékát adták a helyi lakosság soraiból kikerülő személyek. (Metzger 2018: 75) A teljes francia gyarmatbirodalomból mintegy 80.000 főt vetettek be az anyaországi hadszíntéren 1940-ben, akik közül 68.500 fő tartozott az Afrikai Hadsereg kötelékébe, amelyek érzékeny – mintegy 30 százalékos – veszteségeket szenvedtek a német offenzíva során. (Lormier 2006: 24)

A németekkel kötött fegyverszünet értelmében a gyarmatok a francia kormány fennhatósága alatt maradtak, ezek védelme érdekében pedig engedélyezték számára egy csökkentett létszámú haderő fenntartását, amely Észak-Afrikában a háborús helyzet alakulását követve folyamatosan növekedve végül mintegy 140.000 főt jelentett az 1940 és 1942 közötti időszakban. (Clayton 1994: 164) A német–olasz erőkkel vívott harcokban való részvétel során ez a létszám 116.000 főre csökkent, azonban a meginduló mozgósítás eredményeképpen gyors növekedésnek indult. 1944-re az észak-afrikai régió 176.000 francia állampolgár mellett 150.000 algériait, 85.000 marokkóit és 46.500 tuné-

ziait állított csatasorba, ami jól mutatja a nem francia származású katonák túlsúlyát. Az összkép azonban még ennél is nagyobb gyarmati fölényt mutat, mivel Fekete-Afrika, Madagaszkár és az Antillák még további 113.000 embert adott a francia haderőnek, vagyis 394.600 gyarmati katona teljesített szolgálatot a mintegy feleannyi francia állampolgár mellett, így ennek a haderőnek mintegy kétharmada nem francia származású volt. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 341)

Mindezek alapján tényszerűen kijelenthető, hogy a Francia Felszabadító Hadsereg tagjainak többségét alapvetően a gyarmati születésű katonák és kisebb részben külföldi állampolgárok adták, akiknek harcértéke nyilván változó minőséget képviselt, de nélkülük ez a hadsereg csupán jelképes erőt képviselt volna.

Az anyaország felszabadítása

A francia hadvezetőség által elsőként hadra foghatónak ítélt egységek felhasználásával[3] jött létre 1943. május 18-án az eleinte A Hadseregnek, később pedig Olaszországi Francia Expedíciós Hadtestnek (*corps expéditionnaire français d'Italie*) nevezett haderő, amely a sikeres angolszász partraszállási hadműveleteket követően az 5. amerikai hadsereg kötelékében Olaszországban került bevetésre. A 112.000 fős hadtest 1943 novembere és 1944 júliusa között vett részt aktívan a harcokban, melyek során számos támadó hadműveletben (például a Monte Cassino-i csatában), valamint Elba szigetének elfoglalása során tüntette ki magát. (Montagnon 2009: 575–582, 598–614)

Részben ezzel a hadművelet sorozattal párhuzamosan, még a franciaországi partraszállások előtt megindult az anyaországhoz tartozó területek visszafoglalása. Korzika ugyanis 1942 novembere óta olasz megszállás alatt állt, azonban az 1943 szeptemberi olasz fegyverszünetet követően a korábbi megszálló olasz erők a helyi francia ellenállókkal közösen szembefordultak a szigeten állomásozó német haderővel. A váratlan helyzetre reagálva a francia hadvezetés – amely az erők lekötöttsége miatt nem számíthatott angolszász szövetségesire a tér-

[3] Az 1. gépesített gyalogoshadosztály, a 2. marokkói gyalogoshadosztály, a 3. algériai gyalogoshadosztály és a 4. marokkói hegyihadosztály.

ségben – szeptember folyamán tengeralattjárókon és kisebb hajókon hozzávetőlegesen 6.000 főt dobott át a szigetre, akik a helyi francia ellenállókkal és az átállt olasz katonákkal közösen október 4-re sikeresen felszabadították Korzikát. A francia közigazgatási logika szerint az anyaországhoz tartozó sziget elfoglalásával megkezdődött Franciaország felszabadítása. (Bachelier 2000: 254)

Ugyanakkor némiképp meglepő módon a normandiai partraszállásban csupán kisebb francia erők vettek részt az igen erős angolszász kötelékek mellett. A június 6-án meginduló hadműveletben mindössze a Philippe Kieffer korvettkapitány vezetése alatt álló 177 fős tengerészgyalogos kommandós alakulat működött közre aktívan. (Trouplin 2010: 564) Ezt követően pedig augusztus 1-én szállt partra a 2. francia páncéloshadosztály, amely aktívan részt vett a normandiai harcokban, majd pedig Párizs és az ország északkeleti területeinek felszabadításában. (Bergot 1980: 43–263)

1943. november 21-én hozták létre a B Hadsereget, amelyet később 1. Hadseregnek neveztek el. Ez a 250.000 főt tömörítő hadsereg folyamatosan erősödött és végül 1944 nyarára az Angliában állomásozó 2. páncéloshadosztály kivételével az összes alakulatot (ideértve az 1944 júliusában átirányított expedíciós hadtestet) foglalta magába. Ez a hadsereg hajtotta végre 1944. augusztus 15-én a provence-i partraszállást és szabadította fel Dél-Franciaország jelentős részét, míg ezzel párhuzamosan a 2. páncéloshadosztály a francia főváros felszabadításában működött közre, hogy aztán a két irányból előretörő francia alakulatok szeptemberben egyesüljenek, majd pedig a szövetséges csapatokkal együtt folytassák a német csapatok kiszorítását Franciaország területéről, ezt követően pedig részt vegyenek Németország elfoglalásában. (AN 72 AJ 221. Le général Leclerc, par le colonel Repiton-Préneuf)

Annak ellenére, hogy ez a katonai szerepvállalás nem volt döntő a háború kimenetele szempontjából, a szövetséges hatalmak elismerték az új francia haderő hozzájárulását a győzelemhez. Ennek az erőfeszítésnek az elismerése volt az a gesztus, hogy Franciaország képviseletében Lattre de Tassigny tábornok is aláírhatta a német kapitulációról szóló dokumentumot 1945. május 8-án Berlinben, Leclerc tábornok pedig 1945. szeptember 2-án a *Missouri* csatahajón a japán kapitulációs okiratot láthatta el kézjegyével. (Broche – Muracciole 2010: 77–79)

A gyarmati részvétel jelentősége és az alakulatok „kifehérítése"

A francia haderő etnikai összetételére vonatkozó, korábban bemutatott adatokból kifolyólag nem meglepő, hogy a gyarmati katonák száma a hadműveletekben is kiemelkedően magas volt. Az 1942–1943-as tunéziai harcok során a bevetett mintegy 72.000 főből valamivel több mint 50.000 fő volt észak-afrikai származású. (Recham 1996: 236–240) Az olaszországi hadjáratban résztvevő expedíciós hadtest 112.000 katonájának 60 százaléka észak-afrikai származású volt, a nehéz terepen elért győzelmek kivívásában pedig döntő szerepük volt hegyi hadviselésben való jártasságuknak köszönhetően. (Gaujac 2003: 31) Hasonló volt a helyzet a Dél-Franciaországban 1944 augusztusában partraszálló negyedmilliós francia haderő esetében is, amelynek több mint 60 százaléka gyarmati származású katonákból állt. (Frémeaux 2004: 223) A kutatások alapján ezek a katonák nem csak számszerűen képviseltek jelentős arányt a francia hadseregen belül, de harcértékük is igen magas volt, számos esetben a legnehezebb műveleteket is sikerrel teljesítették és érdemben járultak hozzá a harcmezőn elért sikerekhez. (Weiss 2013: 143–152)

Mindezen tények ellenére 1944 őszén a francia hadvezetőség utasítást adott arra, hogy az 1. Hadsereg kötelékében szolgáló szubszaharai (fekete) katonákat le kell váltani és vissza kell vonni a frontvonalból. A döntés az 1. gépesített gyalogoshadosztály és a 9. gyarmati gyalogoshadosztály mintegy 20.000 tagját érintette. A hivatalos indoklás szerint ezt a közelgő téli időjárás okozta kihívások indokolták, amelyekkel a Fekete-Afrikából származó katonák nem tudtak volna megküzdeni. (De Gaulle 1973: 504) Tekintettel azonban a leváltottak korábban nyújtott harctéri teljesítményére, valamint a leváltást elkerülő katonák későbbi (téli időjárási körülmények közötti) helytállására, ez a magyarázat nem állja meg a helyét. A leváltott katonák helyét fokozatosan az anyaországban frissen toborzott franciákkal töltötték fel, innen kapta ez a folyamat később a „kifehérítés" (*blanchiment*) elnevezést, amelynek keretében a színesbőrű állomány helyét fehér újoncok foglalták el. Úgy tűnik, hogy a valódi okok ettől eltérőek voltak. A francia vezetés szerette volna elkerülni, hogy a gyarmati katonaság keveredjen a helyi lakossággal. Egyrészről azért, hogy elkerüljék a kulturális különbségekből fakadó esetleges incidenseket, másrészt

pedig azért, hogy az anyaországi viszonyok és gondolkozás – demokratikus berendezkedés, önrendelkezés, állampolgári jogok stb. – ne gyakoroljon túl nagy befolyást az alapvetően más körülmények között élő gyarmati katonákra. (Weiss 2013: 153) Emellett komoly problémát jelentett az újonnan besorozott franciák felfegyverzése is, mivel az angolszász szövetségesek a felszabadító harcok alatt nem juttattak a francia haderő részére újabb fegyverszállítmányokat, így ezt részben a visszavont gyarmati alakulatok fegyvereinek átadásával oldották meg. (Miot 2015: 77–86)

A francia katonai és politikai vezetés hivatalosan be nem vallott félelmei részben beigazolódtak, mivel a hátországba visszavont afrikai katonák körében számos incidensre került sor. Ezek egy része a hatóságok bánásmódjából – gyenge ellátmány, rossz minőségű felszerelés, zsold megvonása stb. – fakadt, másik része pedig az anyaországi lakosok lekezelő és elzárkózó viselkedéséből fakadt. Ez a negatív megkülönböztetés számos incidenst váltott ki a gyarmati katonák és a francia lakosok között, mivel előbbiek joggal érezték úgy, hogy Franciaország szolgálatáért ugyanolyan bánásmód járna nekik, mint az anyaországi katonáknak. (Frémeaux 2004: 228) Számos hadifogságból szabadult afrikai katona megtagadta az engedelmességet, mivel nem fizették ki számukra – az általuk jogosan igényelt – zsoldjukat a hadifogságuk idejére, ami retorziókat vont maga után a francia hatóságok részéről. (Cousin 2011: 44–55)

Az egyik legsúlyosabb atrocitásra a szenegáli Thiaroye-ban került sor, ahol 1.280 hadifogságból szabadult gyarmati lövész állomásozott, akik szintén elmaradt zsoldjuk kifizetését követelték. A helyi hatóságok fegyveres erő bevetésével válaszoltak a zendülésre, amelynek a hivatalos jelentések szerint 35 halott és 48 sebesült lett az eredménye, ugyanakkor az áldozatok száma valószínűleg ennek a többszöröse volt. (Onana, 2003: 116–138)

Emellett fontos megemlíteni, hogy az anyaország védelmében, majd felszabadításában komoly szerepet vállaló gyarmati területek joggal tartottak igényt a francia politikai vezetés hálájára, amely elvárásnak a második világháborút lezáró 1945 májusi ünnepségek során Algériában tömegtüntetésekkel is hangot adtak. A francia hatóságok újból

fegyveres erő bevetésével válaszoltak, amelynek eredménye több ezer halott lett (a pontos számokról komoly vita zajlik, amit jól jelez, hogy a legszélsőségesebb becslések 1.000 és 45.000 fő közé teszik a halottak számát). Ez az összecsapás gyakorlatilag már a későbbi függetlenségi háború előfutára volt. (Clayton 1994: 189–190)

Összegzés

A francia haderő újjászervezése nehéz és hosszú időn keresztül zajló folyamat volt, amelyet mind a külső, mind pedig a belső tényezők hátráltattak. Ennek ellenére 1944-ben már egy jól felszerelt és viszonylag jelentős létszámú hadsereg vett részt a francia anyaország felszabadításában, amelynek többségét a gyarmati területekről származó katonák alkották. A győzelmet ugyan nem ez a haderő vívta ki – az alapvetően az angolszász szövetségesek érdeme volt –, azonban erejéhez mérten hozzájárult ahhoz, amelyet mind a háború lezárása során, mind pedig azt követően számos politikai gesztussal ismertek el a nagyhatalmak.

Mindazonáltal a francia vezetés bánásmódja a gyarmati katonákkal ellentmondásos volt. Nagy mértékben támaszkodott rájuk a győzelem kivívása során, azonban annak küszöbén lemondott szolgálataikról, valamint nem is kívánta érdemben honorálni azokat. A gyarmatokról származó katonák ezt joggal sérelmezték, azonban követeléseiket nem csupán figyelmen kívül hagyták, hanem megmozdulásaikat a lehető legnagyobb szigorral fojtották el. Ennek az érzéketlenségnek a hosszú távú következményei azonban a teljes gyarmatbirodalom jövőjét ásták alá, így a francia politikai vezetésnek komoly árat kellett fizetnie rövidlátásáért.

IRODALOM

Archives nationales, Párizs (AN):
72 AJ Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale.
220. Chronologies de la France libre et de la France combattante.
221. Documents sur la France libre.
238. Généralités.
Service Historique de la Défense (SHD):
GR 16 P. Dossiers individuels du bureau Résistance.

Ageron, Charles-Robert – Coquery-Vidrovitch, Catherine – Meynier, Gilbert – Thobie, Jacques (2016) *Histoire de la France coloniale 1914-1990*. Paris, Armand Colin.

Bachelier, Christian (2000) La nouvelle armée française. In: Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (2000) *La France des années noires. De l'occupation à la Libération*. Paris, Éditions du Seuil. 249–273.

Bergot, Erwan (1980) *La 2ème D.B*. Paris, France Loisirs.

Bollot, Michel – Jacquin, Denis (1982) L'Histoire du Premier Bataillon d'Infanterie de Marine de la France libre. *Icare*, 1982/2. 32–34.

Broche, François (2002) *L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose*. Paris, Presses de la Cité.

Broche, François – Caïtucoli, Georges – Muracciole, Jean-François (2007) *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. Paris, Perrin.

Broche, François – Muracciole, Jean-François (szerk.) (2010) *Dictionnaire de la France libre*. Paris, Robert Laffont.

Chaline, Emile (1996) Les Forces navales françaises libres. *Espoir*, 1995/3. 71–83.

Chaline, Emile – Santarelli, Pierre (1989) *Historique des Forces navales françaises libres*. Paris, Service Historique de la Marine.

Clayton, Anthony (1994) *Histoire de l'armée francaise en Afrique 1830–1962*. Paris, Albin Michel.

Cointet, Jean-Paul (1996) *Histoire de Vichy*. Paris, Plon.

Cousin, Anne (2011) *Retour tragique des troupes coloniales. Morlaix-Dakar, 1944*. Paris, L'Harmattan.

Crémieux-Brilhac, Jean-Louis (2013) *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération*. Paris, Gallimard.

De Gaulle, Charles (1973) *Háborús emlékiratok*. Bp., Gondolat.

Delmas, Jean (2002) Le général Koenig d'El Alamein à Alger, août 1942-mars 1944. *Revue historique des armées*, 2002/2. 77–84.

Facon, Patrick (1992) L'armée de l'Air nouvelle: du corps expéditionnaire au projet d'Air Force française (1942-1945). *Revue historique des armées*, 1992/3. 70–78.

Frémeaux, Jacques (2004) Les contingents impériaux au cœur de la guerre. *Histoire, économie et société*, 2004/2. 215–233.

Gaujac, Paul (2003) *Le Corps expéditionnaire français en Italie.* Paris, Histoire et Collections.

Gras, Yves (1983) *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat.* Paris, Presses de la Cité.

Jennings, Eric (2014) *La France libre fut africaine.* Paris, Perrin – Ministère de la Défense.

Keegan, John (2008) *A második világháború.* Bp., Európa.

Lormier, Dominique (2006) *C'est nous les Africains. L'épopée de l'armée francaise d'Afrique 1940–1945.* Paris, Calmann-Lévy.

Marill, Jean-Marc (2000) Coloniaux et Français libres, deux destinées. *Revue historique de l'armée,* 2000/1. 55–64.

Masson, Philippe (2000) *La Marine française et la guerre 1939-1945.* Paris, Tallandier.

Metzger, Chantal (2018) *Le Maghreb dans la guerre 1939–1945.* Paris, Armand Colin.

Miot, Claire (2015) Le retrait des tirailleurs sénégalais de la Première Armée française en 1944. Hérésie stratégique, bricolage politique ou conservatisme colonial? *Vingtième Siècle. Revue d'histoire,* 2015/1. 77–89.

Montagnon, Pierre (2009) *La France dans la guerre de 39-45.* Paris, Pygmalion.

Muracciole, Jean-François (2009) *Les Français libres. L'autre Résistance.* Paris. Tallandier.

Notin, Jean-Christophe (2010) *Leclerc.* Paris, Perrin.

Onana, Charles (2003) *La France et ses tirailleurs. Enquête sur les combattants de la République.* Paris, Duboiris.

Paxton, Robert O. (2000) La coupure décisive pour Vichy (novembre 1942). L'Etat français vassalisé. In: Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (2000) *La France des années noires. De l'Occupation à la Libération.* Paris, Éditions du Seuil. 11–39.

Pernot, François (1990) Pourquoi êtes-vous venus en Angleterre? *Icare,* 1990/2. 14–23.

Recham, Belkacem (1996) *Les musulmans algériens dans l'armée française, 1919-1945.* Paris, L'Harmattan.

Trouplin, Vladimir (2010) *Dictionnaire des compagnons de la Libération.* Bordeaux, Elytis.

Weiss, Stéphane (2013) L'engagement des troupes nord-africaines et coloniales dans le Sud-Ouest de la France en 1944–1945. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2013/3. 143–161.

Pritz Pál

VALÓBAN HELYTARTÓ VOLT-E DR. VEESENMAYER ÖDÖN 1944-BEN MAGYARORSZÁGON?
KUTATÁSMÓDSZERTANI TÖPRENGÉSEK

Absztrakt
Bár – hagyományos felfogás szerint – Edmund Veesenmayer a német megszállás után teljhatalmi megbízottként végezte Magyarországon a munkáját, mégsem készült magyar nyelvű monográfia mind ez ideig. Magam közel két esztendeig gyűjtöttem e téma forrásanyagát, s a felgyülemlett forrásanyag nyomán számos kétely merült fel.
Kulcsszavak: *Adolf Hitler, Edmund Veesenmayer, Joachim von Ribbentrop, Werner Best, Ernst Kaltenbrunner.*

Annak idején április 4. piros betűs ünnep volt. E jeles napon, 1960-ban az MSZMP Központi Bizottsága napilapjában sokak figyelmét kötötte le a széles körben ismert Rónai Mihály András (1913–1992) tárcája. Írásában – ugyancsak időszerű célzattal – Anatole France *Judaea helytartója* című nevezetes novelláját idézte fel. E novellát a Budapesti Szemle 1893-ban jelentette meg magyarul. A remekmű Faludy Györgyöt 1935-ben ihlette ugyanezen címmel versre.

Rónai Mihály Andrást, a Mordechaj Léb Méir-nek anyakönyvezett, teljesen magyarrá vált férfiút nem csupán családi tragédiájuk okán ihlette meg a helytartó. Pontosabban a Pontius Pilátussal megvonható, akkortájt ugyancsak nyomos okból megvonandó párhuzam. Az izraeli titkosszolgálat, a Moszad Argentínában már forró nyomon volt, hogy azt a bizonyos Clemenst elrabolja. Ő a sokak által a Harmadik Birodalom főhóhérának tartott Adolf Eichmann-nal volt azonos. És a tett május 20-án valóban sikerült. Május 22-én pedig már Tel Avivban adták át foglyukat. Az ügyből nemzetközi botrány lett. Argentína az ENSZ Biztonsága Tanácsa elé vitte szuverenitása megsértését.

1961-ben két vezető újságíró, Pintér István (1932–1992) és Szabó László (1930–2015) neve fémjelezte az *Unbestrafte Kriegsverbrecher*,

vagyis Büntetlen háborús bűnösök c. kötetet. Impresszuma szerint a könyv Budapesten jelent meg. Ám itt az – úgymond – Pannonia Verlag nem létezett. A mű a magyar hírszerzés gondoskodásával jutott el külföldi célközönségéhez. Évszám – stílszerűen – nincs rajta. A végén olvasható megjegyzés szerint a szerkesztést 1961. október elsején fejezték be. (Unbestrafte 1961)

A könyv – bőven foglalkozva Veesenmayer múltjával és akkori jelenével – *valós* dokumentumok felsorakoztatásával *hamis* állítást sulykolt az olvasóba. Azt, hogy Konrad Adenauer polgári demokratikus országa Adolf Hitler birodalmának a folytatója. A múlt mérhetetlenül mély kútjából nem nagy teljesítmény manipulatív célok érdekében tényeket ferde képpé csoportosítani.

Fogjuk egybe a kuszának tűnő szálakat. Pontius Pilátusnak esze ágában sem volt a Róma által meghódított területen élő népek belső dolgaiba beavatkozni. Ha mégis ítélkeznie kellett viszályukban, akkor azt kelletlenül tette, mosta a kezeit. Ám az 1944-ben ide küldött Edmund Veesenmayer kifejezetten arra használta fel hatalmát, hogy a Birodalom által megszállt ország lakossága széles köreinek ártson. Mintegy félmillió ember sorsa megrontásában, sőt zömük elpusztításában vitt döntő szerepet. Szóval az új prokurátort – ahogy Rónai írta – „azzal bocsátották útjára, hogy a provincia lakóitól minél több honfitársuk halálát maga követelje meg, szokásaikat és törvényeiket ne istápolja, hanem semmisítse meg, mert ő volt fölöttük a horogkereszt." (Rónai 1960:14)

A személyiség történelmi szerepét a maga helyén kezelő történész természetesen az említett két figura kapcsán döntően arról beszél, hogy az előbbi esetben a római birodalom hatalomgyakorolását merőben más korszellem vezérelte, mint a 20. századi szélsőségek korában működő, ezen abnormalitásokat számos vonatkozásban a végsőkig csigázó Harmadik Birodalomét. Az emberiségnek hat esztendős vérfürdőben, mintegy 55 millió emberélet árán sikerült Adolf Hitler rendszerének élettartamát 12 esztendőre korlátoznia.

Szereplőinkhez visszatérve: Adolf Eichmann SS-Obersturmbahnführerként, vagyis alezredesi rangban vitte véghez világszerte számon tartott gaztetteit, s ezért elrablása után nem sokkal később, hosszú bírósági eljárás nyomán felakasztották.

Az 1945 utáni új Magyarország ellenben hiába tett újabb és újabb kísérletet arra, hogy a magyar zsidóság elleni bűnök sorozatában vétkes Veesenmayert felelősségre vonhassa. Pedig csak azt kérte, amire az új rend úgy általában felhatalmazta. Tehát, hogy mindenkit bűntettei helyszínén vonnak felelősségre. Hiába. A volt „helytartó" pedig 1951. december 15-től szabadon, idővel kimondottan jólétben élt a Német Szövetségi Köztársaságban lévő Darmstadt villanegyedében. Stílszerűen a *Rosenhöhweg*, vagyis Rózsadomb úton. (Bokor 1982)[1] Lelkünknek falat kenyérként kell a hit, hogy a dolgok még e Földön a helyükre billennek. Mindenki – akarjuk hinni – végül azt kapja, amit megérdemel. Ám józan eszünkre hallgatva tudjuk, messze nem így van a világ berendezve.

Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió uralta bipoláris világrendben a Német Szövetségi Köztársaság az előbbi, a Magyar Népköztársaság az utóbbi táborából lőtte egymást. A küzdelem egyik hatékony eszköze a mának sokat mondó tények célorientált elrendezése volt.

A lélektanban járatosakat nem lepi meg, hogy a *horogkereszt*et mennyire mélyen sértette a felelősségre vonása. A világhálón bárki megnézheti azt a sértett tekintetet, ahogyan – maga előtt a bűnösöknek kijáró táblával – a fényképezőgép lencséjébe néz. (Ld. még Pritz 2018) A további tájékozódásra vágyók pedig, hosszan szemlélhetik a Nürnbergben 1948-1949-ben lezajlott un. Wilhelmstrasse-per vádlottjainak az ítéletüket tartalmazó testes kötet legelején látható csoportképét. Feszülten, fejükön fejhallgatóval figyelik várható nehéz sorsukat. A *horogkereszt* ellenben nem tett fel fejhallgatót, lábait keresztbe rakva, kezeit maga előtt karba fonva sértett daccal néz előre. Szemében ott a kérdés: hogyan jöttök ti ahhoz, hogy felettem, Edmund Johann Joseph

[1] A Magyar Televízió egyik nagysikerű sorozata a nyolcvanas években a SZÁZADUNK címet viselte. Bokor Péter nevéhez fűződött elsősorban. Már közel háromszáz visszaemlékezést gyűjtött egybe, amikor néhány interjúból kötet lett. Az első interjú e kötetben *Jóbarátunk: dr. Edmund Veesenmayer…* (11–21.) Az egyébként mindig szakszerű pontosságra törekvő Bokor Péter itt testálta ránk azt a valótlanságot, mely szerint 1952-ben csökkentették felére Veesenmayer büntetését, és 1954-ben került volna szabadlábra. (11.) Valójában – ismételjük – már 1951. december 15-én szabadult.

Veesenmayer felett ítélkezzetek? Hiszen nekünk és nekem csupán egyetlen bűnöm van: elvesztettük a háborút. (Robert. M. 1950)[2]

A nürnbergi főperben, majd utána további tizenkét perben – ezeknek egyike volt az említett ún. Wilhemstrasse-per, amelyben zömmel, de nem kizárólag diplomatákat vontak felelősségre – a győztesek a legyőzöttek felett mondtak ítéletet. Bár alapvetően igazságosságra, méltányosságra törekedtek, egészében nem tudták megvalósítani. Voltak olyan témák, amelyekről a védelem egyszerűen nem beszélhetett. Nem beszélhettek – például – a német városok bombázásáról. Amelyek bizony terrorbombázások voltak. Míg a szigetország 1940 őszén és 1941 tavaszán mintegy *negyvenezer*, majd a háború végén a V-1 szárnyas-bombák és V-2 rakéták következtében mintegy *32 ezer* főt vesztett, illetve lett sebesült, addig a német városok éjszakai szőnyegbombázása mintegy *félmillió* halottat, mintegy *egymillió* sebesültet, hozzávetőleg *hárommillió* otthon lerombolását eredményezte. Még cifrább volt a katyni erdőben Sztálin parancsára végrehajtott mészárlás, amelyet a háború alatt a szövetségesek segédletével varrtak a németekre. A valótlanság ismeretében először a németek számláját „csak" 925 lengyel tiszt meggyilkolásával terhelték meg. Ám a nyeregben ülő szovjet főügyész kikövetelte, hogy a szám 11 ezer legyen. Az már megközelítette a lengyel tisztek 15 ezres tényleges veszteségét. „Megoldásként" azután Katyn csendben eltűnt a vádak tengeréből. A szörnyű valóságot a Szovjetunió csak összeomlása közelében ismerte be.[3]

Veesenmayer mélyen meg volt győződve: jön majd még új német generáció, amely igazat ad neki és nekik.

---

[2] Veesenmayer személyiségéhez fontos adalék, hogy nem írt emlékiratot. Pedig írhatott volna, bőven volt rá ideje 1977-ben bekövetkezett haláláig. És ha azzal nem is halmozott volna fel vagyont, mint mondjuk Albert Speer – akivel ellentétben neki esze ágában sem volt hamut szórni a fejére – bizonyosan kelt vele feltűnést, keres vele pénzt. Arra sem törekedett – mint mondjuk Werner Best –, hogy a korabeli közvéleményt a maga igazára hangolja. Egyszerűen – az elkerülhetetlenül túl – nem akarta, hogy komolyabb nyoma maradjon. Nincsen sírja, nincsen síremléke. Hamvait – rendelkezése szerint – szétszórták. (Matić 2002: 12, 297)

[3] Egészében ld. a História c. történelmi magazin háborús bűnökről jól szerkesztett 1994/1. számát, közelebbről pedig Glatz Ferenc szerkesztői bevezetőjét, Sipos Péternek a nürnbergi tizenkét perről szóló áttekintését és Deák István: A nürnbergi perek anatómiája c. nagyszerű írását.

Rónai Mihály András személyesen ismerte Edmund Veesenmayert. Abból az időből, amikor ő kérdezett, és a volt hatalmasságnak válaszolnia kellett. Történt ugyanis, hogy Adolf Hitler volt teljhatalmú megbízottja 1945. november 2-án amerikai fogolyként és arra kötelezettként, hogy a magyar nyomozó szervek és népbíróságok kérdéseire *tanúként* feleljen, ismét magyar földre tette lábát. A népbírósági perrendtartás értelmében a vádat nem egy, hanem két személy képviselte. Az ügyész mellett minden tárgyaláson – mintegy a nép nevében – egy-egy ismert antifasiszta közéleti személy, író, publicista, politikus kérdezett. Politikai ügyész lett – például – a szociáldemokrata Horváth Zoltán, a szintén szociáldemokrata Szalai Sándor, a kisgazdapárt polgári tagozatához tartozó (erősen a kommunista párthoz kötődő) Ortutay Gyula, Nagy Vince, az 1918-as polgári demokratikus forradalom miniszterelnökségi államtitkára, majd belügyminisztere, Sulyok Dezső, a két világháború közötti korszakban több pártban megfordult, ám mindenkor egy modernebb hazáért küzdő politikus. A publicista, író, költő Rónai Mihály András, gróf Pálffy Fidél (1895–1946) perében töltötte be a politikai ügyészi tisztet. Pállfy Fidél szélsőjobboldali politikusként szerzett magának kétes nevet. Volt, amikor Szálasi Ferenccel működött együtt, később Imrédy Béla pártjának lett az egyik exponense. Kihallgatásain egyetlen dolgot tagadott állhatatosan. Azt, hogy besúgója lett volna a németeknek. Rónai Mihály András tisztán akart látni, s a rendőrségi fogdában felkereste Edmund Veesenmayert.

„Egy ítélkező nemzet dolgában jártam ott." – így az emlékező. „De a tegnapi provincia lenézett és halálra szánt bennszülöttje voltam, a civilizáció minden önfegyelmével Edmund Veesenmayerrel szemközt, kinek még tegnap, a prokurátori korszakban minden egyes szavára, hazámmal együtt, ízenként s majdnem végképp pusztultam el." (Rónai 1960: 14) A tény, hogy Rónai Mihály András erősen eltúlozza Hitler hozzánk küldött emberének a tényleges hatalmát. A papírja valóban erről szólt, ám a hatalma ennél jóval kisebb volt. A historikus pedig a papír mögé igyekszik látni. Mivel tudjuk, történészek, jóval későbbiek is olyan hatalmat látnak Veesenmayer kezében, amellyel valójában nem rendelkezett, ezért fogadjuk megértéssel (de nem egyetértve) a publicisztikai fordulatot.

„Mosolya lekötelező volt, alakja nyúlánk, cigarettája 'magyar' (márkanév, ezt gyártották akkor). Ami az ügyet illette, az ördögi ügyet: a

felvilágosítást sietve, készségesen adta meg. A szituációhoz, hogy most az ő szava, a megbízóé, legfőbb bűnösé dönti el, vajon a sok vádpont közül, melynek mindegyike halálos, kit miért kötnek fel külön is – volt érzéke, szinte meglátszott rajta, hogy ízlelgeti." (Rónai 1960: 14)

A magyar rendőri szervek azt az embert látják el cigarettával, tehát gyakorolnak vele szemben extra gesztust, aki agyoncitált 1944. július 11-i táviratában érezhető elégedettséggel táviratozta a Külügyminisztériumnak: „Zsidók koncentrálása és elszállítása az V. zónában, a Budapest-külvárosi akciót is beleértve, terv szerint július 9-én 55741 zsidóval lezárult. I–V. és külvárosi akció összeredménye immár 437402." (Wihelmstrasse 1968: 881)

A börtönt, s még inkább a feje felett logó kötelet, hogy tanúból könnyen vádlott, ráadásul olyan vádlott lehet, akit majd a bitó alá vezetnek, nagyon nehezen viselte. Könyörtelenül éles elméje most is nagyszerűen működött. Ám a nála sokkal kisebb elmeélű is pontosan kalkulálhatott abból, hogy 1946. január 10-én Bárdossy László, február 28-án Imrédy Béla, március 12-én Szálasi Ferenc, március 28-án Baky László, Endre László és Jaross Andor került a hóhér kezébe. Néhány hónappal később, június 21-én *mit verbindlichen Dank,* tehát köszönettel ír levelet Péter Gábornak. „Ezelőtt 8 nappal, szerdán Péter Gábor tábornok dr. Balassa útján azt üzente nekem, hogy cigarettát fogok tőle kapni. Miután nem kaptam semmit, bátorkodom Önt kérni, hozza az Urak emlékezetébe." (ABTL: V-146088. 96. o. - Németül)

Dr. Balassa Erik rendőr őrnagy a népbírósági tárgyalások felesküdött tolmácsa volt. E tárgyalásokat sok szempontból érte a jogos kritika. Ám a magyarul nem értőkkel szemben kifogástalanul jártak el. Németül adott válaszainak magyar nyelvű jegyzőkönyvét Veesenmayer az után írta alá, ha a felesküdött tolmács a szöveget kifogástalannak találta.

Rónai Mihály Andrásnak Veesenmayer azt a felvilágosítást adta, hogy Pálffy Fidél valóban igazat mondott. Nem ő, hanem Baky László volt az informátoruk. Rónai ezzel ment vissza Bakyhoz, aki ellenben tagadta a vádat: az illető valótlant állít, mert haragszik rá. Erre Rónai ismét a volt teljhatalmú megbízottat akarta látni. Határozottan arra utalt, hogy egy volt csendőrtisztnek igazán nem szabad hinni. (Tegyük hozzá: annak

idején sok mindent lenézett ebben az országban, de a csendőrségről igen jó véleménnyel volt.) Arca fensőbbséges derűbe kezdett játszani, előzékeny mosolya „már-már társaságbeli kis nevetéssé" vált.

– „Hogy én őrá haragszom? Ugyan, hisz' nincs rá, *ich hab' garkeinen Grund dazu,* igazán nincs rá semmi, de semmi okom" – szólt a csendőr gazdája, az 1919-es különítményes tiszté, az 1944-es deportáló államtitkáré – s hihetően is hangzott a dolog. Rónai is elhitte, mint ahogy elhitte a népbíróság is. Pálffy Fidél ellen ezt a vádpontot elejtette és az Baky László dossziéjába került át.

„A helytartó – így tovább az emlékező Rónai Mihály András –, mint alapos ember, mindenesetre úgy ítélte meg, hogy a vádat képviselő bennszülött némely államügyek felől, melyek bizonyára meghaladják értelmi képességeit, magasabb színvonalú, birodalmi tájékoztatásra szorul. Kitépett tehát a noteszából egy kockás kis lapot, s arra, látható élvezetével a szakszerű emlékezésnek, sematikus rajzban fel is vázolta nekem mindjárt az iszonyú, a milliókat irtó apparátust, amelynek ő itt, Magyarországon része s – a köztünk firtatott ügyben is – szereplője volt. *'Reichssicherheitshauptamt, Kaltenbrunner'* –a Birodalmi Biztonsági Főhivatal nevét és főnökét maga Kaltenbrunnert írta a széltében tartott kis noteszlap tetejére, és felírta Veesenmayer nevét is. Aztán sugárvonalakat húzott, legyező alakban, sokat, lefelé. Mikor már meghúzta mindet, az utolsó küllő alá ezt írta oda: *'Ungarn, Dr. Höttl'*. Amiből azt jelentette, hogy a Kaltenbrunner-féle hivatalt minden megszállott országban képviselte egy-egy teljhatalmú főmegbízott, s hogy ezt Magyarországon Höttl doktornak hívták. Szolgálatilag ez a doktor a birodalomban Kaltenbrunner, működésileg Magyarországon Veesenmayer alá tartozott. A konkrét esetben: az elhurcolandó magyar törvényhozókról dr. Höttl Bakytól kapta a listát; aki ott szerepelt, előterjesztette neki, s együtt hurcoltattak el. Elégedett mosollyal nézett rám a helytartó. Lám, kezdi már a birodalmi apparátust kapiskálni a bennszülött." (Rónai 1960: 15)

Rónainak igaza volt: Veesenmayer ebben az országban nem csupán őt, hanem nagyjából mindenkit lenézett. Rengeteg tény beszél erről.[4]

[4] A leglényegesebb ebből a szempontból Veesenmayer 1943. április, valamint decemberi terjedelmes jelentése Ribbentrop számára a magyarországi helyzetről. Az

Ám a listát sem Dr. Georg Wilhelm Höttlnek sem főnökének, Ottó Winkelmann-nak nem kellett Veesenmayerhez előterjesztenie. Pontosabban szólva: kellett volna, de mégsem tették. Mert a Birodalom egyes hatalmi helyei között az 1933-as *Machtergreifung*tól az 1945 májusában bekövetkezett totális csődig ádáz rivalizálás zajlott, ami a bukás számottevő tényezőjévé vált. (A történész természetesen e helyen is óv attól, hogy döntő mértékben az emberi gyarlóságra gyanakodjunk. Alapvetően a rendszer szerkezetéből adódott mindez.) A Höttl – Winkelmann – Ernst Kaltenbrunner – Heinrich Himmler vonal erejét részben arra fordította, hogy a valóban teljhatalmúnak kinevezett Edmund Veesenmayernek ténylegesen ne legyen teljhatalma. *Részben* ezért nem helyes Veesenmayert helytartónak nevezni. (*Másrészt* azért sem, mert Horthy Miklós kormányzónak a megszállt országban is jelentős hatalma maradt.) Kinevezését már eleve ellenezte közvetlen főnöke, Joachim Ribbentrop külügyminiszter és Himmler is. Veesenmayer már az Anschluss előkészítésében, majd 1939-ben Lengyelország lerohanásában, később a horvát usztasa állam megteremtésében,

---

áprilisi nyomtatásban magyarul még nem látott napvilágot, de megtalálható a HU-BFL XIV.175:1.3.4. – 2. dosszié.). A decemberi teljes terjedelemben olvasható: Wilhelmstrasse 1968, 561. sz. 742–755. o. Feldolgozására: Pritz 2017. További fontos adalékok találhatóak még az imént idézett Wilhelmstrasse 1968-ban közölt Veesenmayer-jelentésekben, valamint az ABTL V-146088. jelű és a HU-BFL szintén imént idézett Veesenmayer fondjában. Megjegyzendő, hogy az előbbi levéltár vonatkozó iratai eltörpülnek a BFL-ben őrzött hatalmas (a levéltárakban szokásos 17 nagy kartondobozban őrzött) anyaghoz képest, de ezzel együtt is lényegesek, s komoly filológiai tanulmányokat igényelnek. A HU-BFL-ben lévő anyag azért lett ilyen hatalmas, mert először Gáspár Ferenc, majd utóbb Szekeres József, később együtt, majd Gáspár Ferenc halála után szintén a maga haláláig, már nagybetegen is tiszteletet érdemlő akaraterővel Szekeres József egyedül dolgozott egy hiteles Veesenmayer-kép megalapozásán. Ehhez először az irgalmatlanul nagy forrásanyagon túl a tárgyba vágó feldolgozásokat is számba vették; sok másolatot készítettek. A tervezett dokumentumkötet terjedelmére, szerkezetére is több elgondolás született. Miután 1988 elején – az ABTL-ben 1987 őszén végzett munka után Gecsényi Lajos és Sipos András tájékoztatása nyomán – a HU-BFL-ben elkezdtem a munkát, átfogóan átnéztem a teljes, rendezetlen anyagot, Horváth J. András főlevéltáros segítőkészen, gyors tempóban megcsinálta az anyagrendezést, s elkészítette a fondjegyzéket. Ennek köszönhető, hogy a jelen dolgozatban hivatkozott HU-BFL-anyag jelzetei a szokásos módon a további kutatások számára visszakereshetőek.

majd a szlovák bábállam létrejöttében a Birodalom felső köreiben respektált nevet szerzett magának. (Matić 2002: 33–188.) Természetesen az ellene való áskálódásokat e tekintély is magyarázza. Veesenmayernek sok fejfájást, bosszúságot okozott ez. Most Rónai oktatása-kioktatása a bosszú édes ízét is jelentette neki. Kaltenbrunnert 1946. október 16-án végzik ki Nürnbergben. Ceruza rajzával a volt magyarországi teljhatalmú megbízott Kaltenbrunnernek nem tudta sorsa beteljesedését elősegíteni. Ám ha tehette volna, bizonyosan megteszi.[5]

„Civilizáltan álltunk egymással szemközt – így tovább az elbeszélés –, Herr Veesenmayernak szólítottam, s ő ügyész úrnak, *Herr Staatsanwalt*nak engemet; hagytam, le sem fokoztam magamat, hogy csak skribler vagyok. Ügyeltem is, hogy észre ne vegye – de hatósági mivoltom mögül borzadozva lestem ki reá." (Rónai 1960: 15) Mert – mint írja – „diabolikus" alaknak látta.

Nem volt az. De ki volt? Hogyan kezdte életét? Milyen volt útja addig, amikor már eljutott oda, hogy a nemzetiszocialista Németország akarata érvényesítésének egyik korlátozottan fontos szereplője legyen?

Weesenmayer 1945. május 14-én esett amerikai hadifogságba, s a viselt dolgaiért 1949. április 2-án 20 esztendős szabadságvesztésre ítélték. (Robert M. 1950: 43, 169–179, 250–252, 272 és 305–310.) Mintegy nyolc hónapos magyarországi fogsága idején – emlékezete szerint – mintegy 170 esetben hallgatták ki. Ezt Nürnbergben 1947. november elsején vallotta. (HU-BFL XIV.175: 1.2.11; Matić 2002, 286.) Pontosan tudta, hogy mit művelt. És tisztában volt a történelem kegyetlen természetével is. Amelyhez igazodva számos ízben maga is könyörtelenül cselekedett. Nem egyéni gonoszságból. Hanem a rendszer agressszív természete parancsához való igazódásból. Amelynek elitjéből –

[5] Nürnbergben az 1948. július 21-22-i kihallgatásán annyit beszélt, hogy egyszer csak a bíró – bár mint mondta, nem szívesen, de – azzal szakította félbe, hogy lesz még lehetősége általános jellegű kijelentésekre, ám most a „pontos tényekre" szorítkozzon. Erre Veesenmayer „csak még egy megjegyzést" tett. Imígyen: „hadd fejezzem ki most legmélyebb sajnálatomat amiatt, hogy mi, akik magunk is elárulva éreztük a saját eszménket, hogy sajnálom, hogy nem bízták ránk, hogy megkeressük és felelősségre vonjuk a tényleges bűnösöket. Istenemre hiszek benne, hogy gyorsan és alaposan cselekedtünk volna, és megtaláltuk volna a tényleges bűnösöket." HU-BFL XIV. 175: 1.2.10.

amelyben a korábban fillérekért végzett rengeteg robot után töretlen szorgalommal végzett munkáját mind jobban megfizették – nem akart kiesni. Ott azután, ha kellett, még inkább kamatoztatta azt a képességét, hogy tudott lebilincselően kedvesen is viselkedni. Ha pedig taposni kellett, akkor kíméletlenül taposott. Nagy szerencséjére az amerikaiaknak és nem a Vörös Hadseregnek lett a foglya. Kihallgatóinak azt regélte, hogy „tiszta, fair, világos és következetes harcot folytatott", következőleg – úgymond – „fair play" elbánásra számít.[6] De hogy számított erre. Annál messze-messze okosabb volt. Kristály tisztán látta: kötélen végzi, ha egyenlő mércével mérnek. És tudta, neki magának is sokat kell tennie azért, hogy életben maradjon. Tanúvallomásainak ezért az alapmotívuma: a szálakat – miközben a lehető legkészségesebb együttműködés látszatát színlelte, s esetenként azt is tette – mennél jobban össze kell gubancolnia. Így viselkedett Rónai Mihály Andrással szemben is. Fő célja mindig ugyanaz: az életét most halállal fenyegető tetteit lehetőség szerint eltakarja vagy legalábbis jótékony homályba burkolja. A siker érdekében nem csupán a reménytelenül letagadhatatlant, hanem az ugyancsak nem tetsző dolgokat is egyenes derékkal vállalta.

A cella magányában bőven volt ideje szavai értelmének a megformálására. Arra, hogy magát szebbé maszkírozza. Az ilyesmi csak akkor sikerülhet, ha vannak hozzá igazságmorzsák. Voltak. Tehát egyes valóságelemek felnagyításával, más valóságelemek csökevényesítésével kellett bűvészkednie. És maradéktalanul ki kellett aknáznia azt az adottságát, hogy volt bája. Ha akarta. Hogyne akarta volna.

Magyarországi helytartói kinevezésének alaptényét is következetesen, arcátlanul letagadta. Ha elébe tették a papírt, addig csűrtecsavarta annak betűjét, amíg a lényegét kilúgozta. E téren is volt mire alapoznia. Tudta, látta, a bíróságok ugyan rengeteg dokumentumot birtokolnak, ellenben még többet nem ismernek. Hannah Arendt nevezetes munkája nyomán közhellyé vált a gonosz banalitásának a ténye. (Arendt 2000) Az, hogy sokszor azok gyilkoltak, gyilkolnak a leg-

[6] 1948. július 21-i vallomásában mondotta. HU-BFL XIV.175. – 1.2.10. , 1.2.12., 1.2.14. (az 1.2.14. jelzeten németül, az előbbi kettő jelzeten magyarul, többféle fordításban) Idézi Matić 2002, 285.

többet, akik egy ujjal sem bántják a másikat. „Csak" éppen az íróasztal mellett dolgoznak serényen. Aki el akar igazodni abban, hogy hazánkban mit művelt Veesenmayer az ország megszállása utáni hetekben, hónapokban, az az órát és a percet is ismerheti, amikor egy-egy fontosabb távirata elkészült. A végtelen szorgalmú *Schreibtischtäter*, vagyis íróasztal melletti tettes, a gyilkosságok részese (messze nem egyedül) számos ízben naponta több táviratot gyártott főnökeinek. (A pedáns dokumentum-kiadványokból is – nem mindegyik az – látható mindez.)

Az állítólagos mintegy százhetven kihallgatásának részleteit, csak töredékesen ismeri a történész. Feltehetően igaz ez a nagy szám, mert a Vörös Hadsereg kihallgató tisztjeinek, a csehszlovák állam képviselőinek a kérdéseire is felelnie kellett. Igaz, nem Moszkvában, nem Prágában, Pozsonyban „csak" a magyar fővárosban. Budapesten szembesült azzal, hogy Magyarország kikérte őt az amerikaiaktól. Azokban az 1946. májusi–júniusi hetekben realizmusa elnyomta a kívánsággondolkodását. Tudván tudta: ha akceptálják az amerikaiak a magyar megkeresést, akkor e földben kaparják el.[7]

Kihallgatásainak legbiztosabb pontja születési időpontjának is helyének a monoton ismételgetése volt.

– *„1904. november 12-én a bajorországi Bad Kissingenben láttam meg, láttam meg, láttam meg a napvilágot."* Szüleinek első gyermeke, egy ikerpár fiú, majd egy leányka követte. 1910-ben Kemptenbe helyezték a számtan tanár papát, Edmund ott kezdte el az elemi iskolát. A bigottan katolikus szülők szigorú, kispolgári elvek szerint neveltek, gyermekeiktől jó teljesítményt követeltek. A jó külsejű, hamar nyúlánk, becsvágyó, céltudatos, fegyelmezett fiú mind nehezebb viselte az otthoni drillt. Amikor 1920-ban befejezte a reáliskolát, akkor éppen nem fegyelmezetten, 15 és fél esztendősen Münchenbe költözött. Ott kezdte, fejezte be a felsőreált, tehát a középiskolát. Az érettségi után pedig 1923-ban államtudományt kezdett tanulni. 1926-ban közgazdász diplomát kap (*Diplomvolkswirt*) és nyomban doktori értekezés megírásába fogott.(Matić 2002: 19–21)

[7] „[…] bevallom magának – mondta Bokor Péternek – életem legnehezebb időszaka volt az a hat budapesti hét." Bokor 1982, 15. Vö. még Matić 2002, 285–286.

Az otthon elhagyásának áraként megélhetésének, tanulmányainak költségét magának kellett – fizikai, esetenként nehéz fizikai munkával – előteremtenie. Nem csupán a nyarakat dolgozta végig, az egyetem mellett is keresnie kellett. Volt ő minden. Robotolt vasgyárban, szürkevas öntvényekkel, de megfordult a filmiparban is. Volt eladó, oltott tüzet, taxit is vezetett. (Összesen tizenkét foglalkozását tartotta számon, ám azok felsorolásával – ezzel is jó pontot akarván kihallgatóinál begyűjteni – nem terhelte a bíróság türelmét.)[8] Sok munkája sem mentette meg attól, hogy időnként éhezzen. Nem volt ebben semmi rendkívüli a háborút vesztett, egyik válságból a másikba bukdácsoló weimari Németországban (sem). Így lett az a nemzetiszocializmus prédája. Hogy azután a préda prédálja a kontinensnél is nagyobb világot. Márai Sándor írja az *Egy polgár vallomásai* című méltán nevezetes visszaemlékezésében azt a sikító frászos jelenetet. Amikor „egy kassai és egy erdélyi lapnak" küldött cikkeinek honoráriumából élő ifjú házasként, s felesége arra „vetemedett", hogy a luxus lakásuk egy részét bérbe adni kénytelen, mert az vágtató infláció nyomorába zuhant német család asszonya szeme előtt a régi recept szerint fogott a tortasütésbe. Vagyis öt tojás feltörésével kezdte. Közben pedig „Stolpéék egész hónapban nem fogyasztottak öt tojást." (Márai 1990: 273–275)

Doktori értekezésének tárgyául tőzsde-témát választott: a határidős értékpapírüzlet újjáalakítása 1925 októberében történt újraengedélyezése óta különös tekintettel a felszámoló pénztárakra és a középfelszámolásra.

A német tőzsdéket 1914-ben, a háború kirobbanásakor bezárták. A határidős ügyleteket – spekulációs jellegük miatt – már a 19. században is szigorú keretek közé szorították, időnként egyszerűen betiltották. A háború után nemhogy ismét lehetett tőzsdézni, hanem az inflációs világban még magasabbra csaptak a tőzsdei spekuláció hullámai. Az 1925 októberében bekövetkezett további liberalizálás tárgyalása az értekezésnek komoly időszerűséget kölcsönzött. Témavezetője Adolf Weber, a hagyományos liberális felfogás harcos képviselője, tehát

[8] 1948. július 21-i vallomása. BFL XIV.175. – 1.2.10. , 1.2.12., 1.2.14. Ld. még a 7. sz. jegyzetet.

minden állami beavatkozás és tervgazdálkodás konok ellenfele. A témavezető nagyra tartotta vezetettje teljesítményét. Veesenmayer ez alkalommal is megmutatta, hogy (később részletezendő) generációjának gyermeke. Munkájában nyoma sincs bármiféle tőke- és tőzsdeellenességek. „Az értékpapírtőzsde egyedül és kizárólag a gazdaság jelensége, első sorban úgy kell értékelni. Etikai, társadalmi és erkölcsi kritika nem elegendő a gazdasági szükségszerűségekkel szemben." – írja 1928-ban megvédett, a következő esztendőben publikált, a szakirodalomban ma is számon tartott értekezésében. Honfitársai messze túlnyomó többségétől eltérően nem szomorkodik Németország világháborús vereségén, azt nézi, mennyiben lendítette az a börzeviszonyok fejlődését. Nem irigykedik a győztes franciákra, angolokra, amerikaiakra. A gazdasági forgalom lehető legnagyobb szabadságáért száll síkra, és ellenzi a mélyre ható állami beavatkozást. (Matić 2002: 21–22)[9]

A szakirodalom számon tartja a tényt, hogy az NSDAP-be 1932. február elsején, a polgári SS-be 1934. június 22-én belépett Veesenmayer *Brigadeführer*ként, vagyis vezérőrnagyként magát római katolikusnak vallotta, később is így mondotta. Nem szabad ennek a ténynek komolyabb jelentőséget tulajdonítanunk. Sokkal lényegesebb, hogy állítólagos vallásossága cselekedeteit sehol sem fékezte. A lényeg pedig az, hogy életútjával kimondottan meggyalázta egyházát.[10] Még fogolyként is meggyalázta. Mert módja lett volna esetenként eskü helyett fogadalmat tenni. Nem kellett neki a fogadalom. Számos esetben inkább eskü alatt beszélt valótlant. Vallásossága cáfolataként elegendő, ha fénykorából egyetlen, ám mázsányi súlyú tényt és egy másik, inkább csak szimbolikus cselekedetét említjük meg. Katolikus ember egyiket sem teszi meg.

1944. április 3-án az alábbi táviratot intézte Ribbentrop külügyminiszternek. „Budapest lakosságának reagálása a két légitámadásra széles körű, felerősödött antiszemita érzelmekhez vezetett. Tegnap röplapokat osztogattak száz zsidó életét követelve minden magyar

[9] Köszönettel tartozom Pogány Ágnesnek, aki a témához tartozó szakirodalmi ismereteimet tágította.

[10] Monográfusa hosszan mérlegeli vallásossága tartalmát. Matić 2002: 22–23.

életért. Még ha ezt nem is lehet így végrehajtani, mivel ebben az esetben legalább 30.000-40.000 zsidót kellene lelőnünk, a bosszúvágy tényleges propagandává válik és talán fenyegető példává is. A következő támadáskor nem lennének fenntartásaim az ellen, hogy tíz megfelelő zsidót agyonlőjünk minden megölt magyarért. Rátz és Kunder miniszterekkel tegnap este történt megbeszélésem arra enged következtetni, hogy a kormány saját magától is hajlamos lenne ilyen lépésre. Másrészt viszont, ha ilyesmit elkezdünk, akkor azt következetesen folytatni is kell. Mivel értesültem, hogy a birodalmi külügyminiszter javasolta a Führernek, hogy ajánlja fel az összes zsidót ajándékul Rooseveltnek és Churchillnak, szeretném, ha közölnék, hogy a továbbiakban ehhez tartsam-e magam, vagy a következő támadás után elkezdhetem a fent leírt intézkedések foganatosítását."[11]

Amikor Nürnbergben úgy akarta magát tisztázni, hogy a magyar társadalmat gyalázza, a már régen felakasztott Ribbentropról a valósak mellett valótlant állít. Ő pedig *hála istent* mond, hogy a nemes tervből nem lett semmi. Saját magával cáfoljuk meg őt. 1943. december 10-i, nevezetes, Magyarország március 19-i megszállásának mikéntjét döntően befolyásoló jelentése 3. számú, *Javaslatok és kezdeményezések* című melléklete XII. pontjában olvassuk: „Minthogy számításba kell venni Budapest bombázásának lehetőségét, a kellő időre vadászvédelem biztosítandó. Egyidejűleg közölni kell az ellenséggel, hogy a bombák által megölt minden egyes magyarért 100 gazdag zsidót fogunk agyonlőni, és azok vagyonát a károk jóvátételére fordítjuk." (Wilhelmstrasse 1968: 755)

Amikor a magyar katolikus egyház feje, Serédi Jusztinián udvariassági vizitre a Verbőczy (ma: Uri) utcában lévő érseki palotából átsétált a szomszédos német követségre, akkor Veesenmayer nem tartotta elegendőnek a Kaltenbrunner által számára adott 12 fős fegyveres őrséget. A törődött főpapot oldalán két hatalmas juhászkutyájával fogadta. (OSZK TIV – Timár István visszaemlékezése.)

A nemzetiszocialista rendszer, élén Adolf Hitlerrel élesen egyházellenes volt. A katolikus egyházhoz való kötődés megvallása tehát *álta-*

[11] HU-BFL XIV.175: 1.2.10. , 1.2.12., 1.2.14. (ld. még a 7. sz. jegyzetet.) – Vö. Conze 2010: 263.

lában kimondottan hátrányt jelentett. Ám nem minden esetben. Tartásból alkalmanként igenis lehetett előnyt kovácsolni. Azt az előnyt, hogy társai és előjárói felkapják a fejüket. Ki ez az ember? Hogy meri ezt megtenni?

Megtehette, ha messze kimagaslott a mezőnyből, s volt mögötte biztos támasz. Edmund Veesenmayer mindkettővel rendelkezett.

Ő is annak a generációnak volt a tagja, mely a 20. század első évtizedében született. Nekik már nem kellett a nagy háború poklában senyvedniük. Már nem sebesültek meg, nem vesztették el végtagjaikat. Nem tetvesedtek meg, idegeik nem feszültek pattanásig a lövészárkok idegtépő csendjében. Ám a háború után súlyos nélkülözések, éhezések és kilátástalanságok vártak rájuk. És hogy mindettől megszabaduljanak, megtanulták, hogy az idősebbekre oly annyira jellemző érzelgősséget kiirtsák magukból. Többre akarták vinni, s ehhez acélosan keménnyé, jéghideggé váltak. A körülöttük lévő világot szenvtelen tárgyilagossággal nézték. „Racionális módszerek", „gazdaságelvűség" a jellemzői, jellemzője ennek a generációnak. Ahogy azt az említett doktori értekezés szellemiségében is láttuk.

Werner Best 1903-ban, Reinhardt Heydrich és Edmund Veesenmayer 1904-ben, Adolf Eichmann 1906-ban született. E ~~delikát~~ névsorból Werner Best neve a legkevésbé ismert, miközben közöttük ő volt a legfélelmetesebb. „Természetesen" szintén tudott lebilincselően kedvesen viselkedni. Ő is olyan tömeggyilkos, akihez képest Eichmann alárendelt jelentőségű személy. A négyesből intellektuálisan Best és Veesenmayer a kimagasló. Nem mellesleg Best 1942. november 5-től Dániában képviseli a Birodalmat teljhatalmú megbízottként. Mintaprotektorátust akar berendezni. Az országban a szociáldemokrata párt kormányoz, 1943-ban parlamenti választásokat tartanak. Azután a helyzet mégis válságosra fordult, s Best nem aggályoskodott, durva módszereket vett igénybe. Más dolog, hogy ügyes emberként a háború után a tényeket mindig úgy csoportosította, hogy az összkép számára kedvező legyen. (Herbert 1996: 42–87, 323–400, 403–434) Veesenmayer „csak" a halál árnyékában cselekedett így. Kiszabadulása után lényegében nem törődött azzal, hogy mit tartanak róla. (Bokor 1982, Matić 2002: 296–297)

Wilhem Keppler joggal volt büszke arra, hogy az általa szervezett huszonöt fős csapattal esetenként azt cselekedte meg, amit más ezer fővel hajtott végre. Veesenmayer benne volt a huszonöt fős csapatban. (Matić 2002: 31)

Tehát az ő támasza Keppler volt, aki 1927-es párttagságával ős nácinak számított. 1931 decemberében lett Hitler gazdasági tanácsadója. 1933 márciusában lépett be az SS-be. Hitler számára ekkor Keppler jelentette a kapcsolatot a kereskedelem, bank- és iparvilág vezető személyiségeihez. A négyéves terv keretében az olaj és zsiradékok területén különmegbízott és elnöke a talajkutatási hivatalnak. Nem csupán Hitlerhez és Ribbentrophoz voltak jó kapcsolatai, hanem Hermann Göringhez is. Heinrich Himmler tegeződő barátja. Mielőtt Kepplert megismerte volna, Veesenmayernek nem voltak komoly társadalmi kapcsolatai. Az 1882-ben született, tehát nálánál 22 esztendővel idősebb Keppler ellenben nem csupán támogatója, hanem atyai tanácsadója, példaképe is lesz. (Matić 2002: 25–26 és Robert M. 1950: 134–139, 193–195, 305)

Későbbi adlátusát[12], szárnysegédjét, Veesenmayert 1932-ben Münchenben ismerte meg. Ahol akkor az már kiemelkedően jó doktori értekezése birtokában tanársegédként, majd az intézet könyvtárvezetőjeként is dolgozott. 1932 szeptemberében Keppler Berlinbe ment. Nem sokkal később a megismert tanársegédet hivatalába hívta. Ő az ajánlatot elfogadta, de müncheni állását nem adta fel. A müncheni műszaki főiskolán 1933 elején docensként a pénzügyekre és a gazdaságpolitikára kapott oktató megbízást, ezért főleg a tanítási szünetekben dolgozott Kepplernek. De ez tartósan nem volt fenntartható, ezért 1934. április 1-től Keppler hivatalának (= a Führer gazdasági megbízottja) a referense. A fizetése is javult. Az egyetemen 350 márkát kapott, Kepplernél 450-et, idővel 750-et. Sikerült elérnie, mert az egyetemi hátterét nem akarta feladni, hogy a kancellária engedélyezte esetenként munkáját a berlini egyetemen.

Zömmel gazdasági kérdésekről (dohánymonopóliumról, szénbányák hatékonyságáról) írt szakértői véleményt. Közreműködött a műanyaggyártás területén tevékenykedett üzemek szanálásában. Vizs-

[12] adlátus: parancsnok helyettes

gálta találmányok gazdasági alkalmazhatóságát. Munkájában nagyokat soha nem tévedett. Tevékenysége jól kamatozott. 1935 körül bekerül a szállítmányozással foglalkozó V. Schenker és Társa Vállalat igazgatóságába, valamint a Standard Elektromossági RT felügyelőbizottságába. (Matić 2002: 30–31)

Veesenmayer Kepplert azért ismerhette meg, mert gyakorta mozgott jobboldali, nemzetiszocialista körökben. Aligha világnézeti megfontolásokból. Az ő világnézete roppant egyszerűen hangzott. Azokkal kereste a kapcsolatot, akik révén kiemelkedhetett az éhezés, a mindennapi megélhetési gondok világából. Olyan jövőt akart magának, amelyben már nem kell „bratyiznia" a magánál messze jelentéktelenebbekkel. Akik nem restellték, hogy a vállát veregessék. Akikkel kénytelen volt együtt sörözni, borozni. Igen, az már valami volt, amikor 33 évesen ott ült a Bécsben a Ballhausplatzon. A kancellári palota kongresszusi termében. Hatalmas íróasztal mögött. És diktált, rendelkezett a megilletődött titkárnőnek.

Nem szabad hitelt adnunk 1947. augusztus 20-i vallomásának, mely szerint szenvedélyes odaadással nemzetiszocialista lett volna. E vallomásának is az a rugója, hogy magáról kedvező képet fessen. Valóban megbízhatóak lennének szavai, melyekben „korrekten" megvallja, hogy szenvedélyes híve volt a bukott rendszernek, világnézetének? Dehogy volt az. Hideg számításból volt híve a nemzetiszocialista rendszernek, és 1945 után hideg számításból beszélt úgymond szenvedélyes náci múltjáról. Ezen ugyancsak szokatlan „beismerésétől" azt várta, hogy a megérdemeltnél kevesebb büntetést kapjon. Ám e vonatkozásban is tekintetbe kell vennünk: a bukott nemzetiszocialista rendszer az agymosást olyan mesterien és intenzíven művelte, hogy annak hatása alól maradéktalanul még ő és a hozzá hasonló szellemi kapacitások sem vonhatták ki magukat. Következőleg akkor is valótlant állít, amikor Bokor Péter kérdésére azt feleli, hogy ő bizony soha nem látta a Führert emberfeletti lénynek. Valótlanul mondja, hogy eszközt, kitűnő eszközt, „mindenekelőtt persze propagandaeszközt" látott csak benne arra, hogy a tömegeket impresszionálja. (Bokor 1982: 12)

Ez esetben is maga segít állítása cáfolásában. A budapesti rendőrségi fogdában készített terjedelmes írásában olvassuk: Hitler „kétségtelenül zseni volt." Nagyságát „a tömegpropaganda virtuóz kezelésé-

ben" – látja. „Frizurája, bajusza, mindig egyforma öltözéke ugyanúgy, mint beszédeinek tartalma, pártnapjainak tömegdemonstrációi […] tömegpropagandájának és tömegszuggesztiójának lényeges alkatrészei voltak. Jó pszichológus volt, aki a népét ismerte, annak a misztikumba való hajlását és a hősiességhez való hajlamát is. Megérezte a fausti németet, aki bár egész más szferikus körülményekből született, praktikái részére alkalmas talajnak látszott, és akinek sajátosságaival ő egyenesen rafinált módon tudott bánni." Hitler szerepénél részletesebben taglalja Josef Goebbels működését. Majd részletesen ír az erőszak, a terror szerepéről. Aki nem hitt – írja –, az hallgatott. „Hallgatott, nehogy defetistának bélyegezzék, vagy esetleg megismerkedjék a Gestapóval. Ennek a szervezetnek a hálózata majdnem tökéletes volt. […] Így a német nép hűség, hit, remény, kényszer és terror keverékéből állt."[13]

A Birodalom sok más működtetőjéhez hasonlóan Veesenmayer is gépember volt. Nem volt szenvedélye. Tetteit nézve keményen antiszemita volt. Sem környezetének sem a későbbi nemzetiszocialista rendszer fixációs antiszemitizmusának hatása alól maradéktalanul aligha vonhatta ki magát. Ám azt is inkább „csak" igazodási kényszerként kezelte. Az SS-be is józan számítás alapján lépett be. Ismerte az ősi „igazság" erejét: ruha teszi az embert. Abban a világban az igazi ruha az egyenruha volt. A snájdig egyenruha. Nem sok képet ismerünk róla, ám azok zöme SS-uniformisba öltözötten ábrázolja. Igazat beszél, amikor 1947. június 18-án azt mondja: „Ha nem lett volna uniformisom, nem vittem volna semmire."

Ő pedig sokra akarta vinni. És sokra is vitte. Igaz, ez sokak keservének lett forrása. A dohányzás is inkább rabsága, mint szenvedélye. Dohányzott, hogy megszabaduljon feszültségeitől. Dohányzott, hogy a lehető leghidegebb tárgyilagossággal gondolkodhasson. Ahogyan a határidős tőzsdeügyleteket is doktori értekezésében megítélte. Igaz, a polgári demokráciát megvetette. Ám ettől még nem vált nácivá. Demokrácia megvetését döntően elitizmusa fűtötte. Amikor pedig egé-

[13] ABTL A. 646, 16–19. o. „A német nép lélektanáról az 1939-45-ös háborúban" /Alapelvek/ Nincs aláírva, de a végén A fordítás hiteléül: dr. Balassa Erich r. őrgy. olvasható. A dokumentum valamely nagyobb dokumentumból lett valamikor kiemelve, ahol 39–42. sz. alatt szerepelt.

szen a fogoly-létig zuhant le az elitből, akkor szemrebbenés nélkül igyekszik magának a demokrácia elvéből fegyvert kovácsolni. „Hol marad annak a demokratikus alapelvnek a logikus alkalmazása, mely szerint mindenkinek azonos jogai vannak?" – írja 1946. május 12-én, Budapesten az itteni amerikai katonai misszió vezetőjének. (Unbestrafte 1961: 69, idézi: Matić 2002: 286–287) Mert megtudta, hogy Magyarország akarja vád alá helyezni. A kommunizmust sem gyűlölte, inkább tartott, félt tőle. Doktori témavezetője, Adolf Weber nem csupán nagy gazdaságtörténeti összefoglalójában idézte, minden bizonnyal diákjai előtt is ismételgethette azt a Pravdában még 1922 áprilisában olvasható mellbeverő számot, mely szerint „a kommunista állam veszélyeztetése címén" közel kétmillió embert végeztek ki. Az igazságot író lap részletezése – 815 ezer paraszt, 192 150 munkás, 355 250 értelmiségi, kettőszázezer katona, 54 650 katona, 48 500 közrendőr, 10 500 rendőrtisztviselő, 8 800 orvos, 12 960 nagybirtokos – ugyan nem fedte le a mágikus kétmilliót, ám így is sokkoló lehetett. Veesenmayer közvetlen elbeszélésből is értesült az ottani dolgokról.

1924-ben ismerte meg Mary Rexer-t, akit majd kerek évtizeddel később vett feleségül. Megismerkedésük pillanatában még bizonyosan, s tán még a házasságkötés idején is voltak érzelmei. Bár lehet, hogy ekkor már inkább a célszerűség hajtotta. Ami biztos, az az, hogy évtizednek kellett eltelnie, hogy partiképessé váljon. Mary egy Volga menti német családnak volt a leánya. Édesapja az első világháború alatt tehetős tulajdonosa volt egy serfőzdének. Ám a polgárháború idején nem csupán földönfutókká váltak, hanem Szibériába száműzöttek is lettek. Szerencsével és sok hányattatás közepette tudtak 1919 elején Münchenbe menekülni. A papa ott tüzelőanyag kereskedésből családját csupán úgy-ahogy képes eltartani. Maryt a bajor fővárosban agrárgazdaságot tanuló Edmund annak testvérén keresztül ismerhette meg. Amikor meglett a berlini állása, akkor született meg a döntése, hogy nőül veszi a szemre való kisasszonyt. Mary akkortájt egy szemésznél dolgozott asszisztensként. Nősülési tervével otthon nem aratott sikert. Az Oroszország-leánnyal (így nevezték szülei) evangélikus vallása okán sem rokonszenveztek. A vőlegényt ellenben a szülői ellenkezés nem tántorította el. 1934 júliusában beadta a kérvényét a Faj-

és letelepedés-ügyi Hivatalba. Voltak gondjaik. Nem csupán az iratok hiányossága, hanem az árja származás körül is. Ám a friss SS-tagság, s feltehetőleg Keppler védő szárnyai meghozták az eredményt. A rutin orvosi vizsgálat, kedvező eredménnyel zárult, s meglett a szükséges engedély. Szűk körben 1934. október 4-én házasodtak össze. Berlinbe költöztek a friss férj bérelte lakásba. A frigyet nem kísérte gyermekáldás, 1953. július 22-én hivatalosan is elváltak. Ám már nagyon régen külön éltek. Nem Höttl gonoszkodó megjegyzésének van különösebb súlya, mely szerint az asszony „fűvel-fával" csalta az urát. A háború alatt két árva gyereket vettek magukhoz, s azokat nevelték. Döntően természetesen az asszony, akit a férfi pályájának csúcsán sem hozott Magyarországra. Messze nagyobb súlya lehet annak, hogy Zágrábban volt titkárnője 1948-ban Nürnbergben eskü alatt vallott hamisan a háborús bűnökkel vádolt fogoly javára. És annak is nagy súlya van, hogy felesége a börtönben igen későn, s csupán egy alkalommal kereste fel.[14] Nem adunk hitelt a válni akaró férjnek, hogy mentesíteni akarta asszonyát az ódiumtól: ne legyen háborús bűnös felesége. Annak ellenben igenis van súlya, hogy a volt férje halálát 19 évvel túlélő asszony halála pillanatáig viselte a Mary Veesenmayer nevet. (Matić 2002: 296)

A magyarországi helytartóságával szembeni kételyek fejtegetését folytatva Veesenmayer már a Kleβheimből hazafelé, a vonaton felvetette a kormányzónak, hogy Imrédy legyen a Kállay utóda. – A zsidó? – csúszott ki Horthy száján a megvető kérdés.[15] Partnere nagy szeme-

[14] Nürnbergben, 1947. november elsejei kihallgatásán arra a kérdésre, hogy látta-e időközben a feleségét, nemmel válaszol. Amikor találkoztak, csak 10 percet beszélgettek, mert azután záróra volt. Erre kihallgatója azt mondja: Talán eljön ismét. Veesenmayer pedig nemmel felel. „Nem jön ide szomorkodni." „ Most volt itt első ízben." HU-BFL XIV.175: 1.2.11.

[15] HU-BFL XIV.175: 1.2.10., 1.2.12., 1.2.14. (Ld. még a 7. sz. lábjegyzetet.) Idézi Matić 2002: 220. Emlékirataiban Horthy Miklós természetesen szót sem ejt erről. A hangsúly nála azon van, hogy az eléje került Veesenmayernek „világosan" megmondta „véleményét" a megszállásról. A birodalom új képviselője pedig „bizonykodott, hogy velem való egyetértésben törekszik majd feladata teljesítésére." A kormányzó szavai szó szerint tükrözik Veesenmayer törekvését, ám azok hangulata ellentétes irányú. Összegző mondata szerint „számomra ő volt a birodalmi kormány irányadó képviselője, mint ahogyan ezt utóbb Nürnbergben meg is mondtam." Valóban így történt. És ezért

ket meresztett. És a helytartónak kiszemelt, ugyancsak tehetséges, ugyancsak alapos helyismerettel rendelkező, a német érdekek képviseletében külföldön már nagyszerűen teljesített, kíméletlen homo novus minden rohama lepergett Horthy Miklósról. Így alakult ki Sztójay Döme személyében a kompromisszum. A magyar államgépezet pedig az új miniszterelnökkel az élen most már valóban úgy működött, ahogy az egy szövetséges állam gépezetétől elvárható. Rendre lecserélték a németekkel való együttműködésben rest főispánokat, s az államigazgatás minden vonalán az új helyzetnek megfelelő személyek láttak munkához. A magyar gazdaság a háborús célok érdekében a korábbinál lényegesen jobban zakatolt.

Közben Veesenmayer messze nem tudott kellő hatékonysággal dolgozni. Döntően nem a magyarok miatt. Sajátjai akadályozták. Nagyon rossz volt a viszonya főnökével, Ribbentrop külügyminiszterrel. Veesenmayer ugyan SS Brigadeführer, azaz vezérőrnagy volt, de–tudta, hogy akinek nincs egyenruhája, az egy senki. Kimondottan rossz viszonyban volt Heinrich Himmler helyettesével, Ernst Kaltenbrunnerrel, Georg Wilhelm Höttl-vel. Utóbbi a német elhárítás magyarországi főnöke volt.[16] Veesenmayer sokat vitatkozott a magyarországi német rendőri erők főnökével, Otto Winkelmann-nal is. Valójában ki volt itt a főnök? Veesenmayer természetesen azzal az ambícióval jött, hogy mindenki majd neki fog engedelmeskedni. Aztán azt tapasztalta, hogy sorban nem akartak neki engedelmeskedni. Kezdődött azzal, hogy személyét Himmler 12 fős csapattal védette.[17] De kivel szemben? Nevetséges lett volna azt állítani, hogy a magyarok akarják eltenni láb alól. Hiszen Bajcsy-Zsilinszky pisztolylövésén kívül a megszállás minden ellenállás nélkül zajlott le. Kétségtelen tény, hogy voltak elszórtan úri családoktól

az ő beszámolója is azt a Veesenmayer-képet csontosította, csontosítja – hiszen az ismét kiadott emlékiratai ma is sokak számára iránytűként szolgálnak a korszak megismerésében –, melyet dolgozatunkkal megkérdőjelezünk. Horthy 1991: 286.

[16] Az ő visszaemlékezése (Die Geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes, Wien, Linz, 1950) Walter Hagen álnéven jelent meg, és természetesen még a szokásosnál is árgusabb szemmel olvasandó.

[17] Erre Veesenmayer vallomásai a források. Tehát további kutatást igényelnek.

a megszállóknak szóló ebéd- vagy vacsorameghívások.[18] Nem kellett ehhez nácinak, náci-szimpatizánsnak lenni. Ha a németek elvesztik a háborút, akkor Magyarország is vesztes lesz, annak minden következményével. Leginkább azzal, hogy minden visszaszorul az ország trianoni területére. A tehetős zsidó származású magyaroknak természetesen eszük ágában sem volt ilyesmit tenni. Nem lehetett kétséges, hogy a megszállás, Kállay Miklós illegalitásban szorulása után a hazai zsidóság sorsa drámaian rosszabb lesz. Ismét megmutatkozott, hogy a társadalom tragikusan kettős szerkezetű.[19] Utóbbiak főleg azt latolgatták, vajon a halálgyárakról keringő híreknek mekkora a valóságtartalma. És, ha igaz is, vajon fenyegeti-e őket ilyen vész? Megvédi-e őket a kormányzó úr? Például budai Goldberger Jenő sorsa is homokra épült reményeiről tanúskodik.

A teljhatalmú megbízott testőrei leginkább arra voltak jók, hogy védencük lépéseit figyeljék, Kaltenbrunnernek jelentsék. Aki szeptember 6-án feljelentette őt Ribbentropnál. Mert – úgymond – nem jól képviseli a Birodalom érdekeit. Hol feleslegesen durva a magyarokkal szemben, hol megengedhetetlenül puha. Júniusában – állítólag – annyira elkeseredett nehézségei közepette, hogy feleségével öngyilkosságot fontolgatott. Veesenmayer október 4-én minden ponton cáfolta a vádakat.[20] Ám 1948-ban Nürnbergben lezajlott perében a

[18] Ezt a magyar szakirodalomban először Ungváry Krisztián írta le a Horthy-korszak „mérlegéről" írott, sokat vitatott, második kiadásában átigazított, címében módosított könyvében.

[19] E kettős szerkezetről először Erdei Ferenc beszélt a nevezetes 1943-as szárszói konferencián. Az elnevezés annyiban pontos, amennyiben a magyar társadalom kedvezményezettjei súlyos megosztottságát jelzi. Annyiban azonban magyarázatot igényel, hogy Erdei természetesen azt is mondja, hogy e kettős szerkezetű struktúra a nép széles talapzatán nyugszik. Tehát így nézve a magyarországi társadalom hármas szerkezetéről van szó.

[20] HU-BFL XIV. 175: 1.3.3. Kaltenbrunner odáig ment Veesenmayer áztatásában, hogy – állítása szerint – a budapesti német követség „személyzete egy részének a jelenlegi katonai helyzet miatt megnyilvánuló, szemmel láthatóan negatív magatartása […] Budapesten széles körökben kedvezőtlen kritikát váltott ki. Különösen nagy figyelmet keltenek dr. Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott egyes megjegyzései és magatartása, holott természetszerűleg mindenki azt várja el tőle, hogy éppen a kritikus időkben energikusan szálljon szembe ezekkel a jelenségekkel, biztonságot, bizakodást és bizalmat sugárzó fellépést tanúsítva."

követségen 1944-ben dolgozott volt sajtóattasé azt vallotta, hogy volt főnöke a megszállt országban munkaideje mintegy hetven százalékát az SS hivatalai elleni harcra fordította.[21]

Mivel magyar nyelven hetven esztendő múltán sem született monográfia életéről, magyarországi tevékenységéről, ezért bőven van még mit kikutatni. Az ismert forrásokat újból és újból vallatóra fogni, valóságos összefüggéseikbe elhelyezni, nemkülönben az eddig magyar részről kézbe nem vett forrásokat elemezni, az összképbe illeszteni. Igor Philip Matić dolgozatunkban számos helyen idézett könyve, hatalmas anyagot megmozgató, a berögzült Veesenmayer képet érdemben, sok vonatkozásban meghaladó munka. Ám a szerző a magyar históriát nem ismeri kellőképpen, olvasási szinten sem bírja a nyelvünket. Azt írja könyvében, a magyar anyag a részletekben igen, ám a „a történelmi összképen belül" aligha hoz majd változást.[22] Mivel mély meg-

---

Azt nem lehet tudni, hogy Veesenmayerhez mikor érkezett el a feljelentő levél. Ám az tény, hogy csak október 4-én válaszolt a vádakra „Észrevételek az ügyirathoz" címmel. Ebben „képtelenség"-nek mondja a „kiegyensúlyozatlanságát." „Egyetlen eset sem ismeretes" ezzel kapcsolatban. Az öngyilkossági vádra így felel: „tény az, hogy a gyakran mértéken felüli munkamegterhelés miatt törvényszerűen átmeneti fáradtság jelei mutatkoztak, mivel gyakran napokon át csak néhány órai alvást engedhettem meg magamnak." Elismeri, hogy a Weiss Manfréd- és az Imrédy eset „súlyos gondokat okoztak neki" és Triska követségi tanácsos előtt így beszélt: „inkább keresztüllövök egy golyót a fejemen, minthogy arról az útról, amelyet a kötelesség és a meggyőződés ír elő, letérjek." Vagyis ezzel azt mondja, hogy Kaltenbrunner kiforgatta a szavait.

[21] HU-BFL XIV.175: 1.2.5. Kurt Brunhoff vallomása. Mivel a derék volt beosztott azt is állítja vallomásában, hogy Veesenmayer „saját szakállára" Horthy Miklóssal együtt „Magyarország érdekében" politizált, ezért – no meg annak okán is, hogy a gondolatmenet roppant hasonlít a fogoly következetesen alkalmazott menekülési stratégiájára – a hetven százalékos arány bizonyosan alaposan redukálandó. Ám annyira mégsem, hogy abból semmi ne maradjon.

[22] „Veesenmayer wurde 1945/46 ca. acht Monate lang von den ungarischen Behörden als Zeuge in Budapest vernommen. Mangels ungarischer Sprachkenntnisse bleiben diese Vernehmungsprotokolle, sofern sie nich in einer Publikation westlicher Sprache übersetzt wurden, in der vorliegender Arbeit unübersichtigt. Zwar ist möglich, daβ die Hinzuziehung der ungarischen Vernehmungsprotokolle in Detailfragen das Bild von Veesenmayers Tätigkeit abrunden würde, eine Änderung im historischen Gesamtbild is jedoch nicht zu erwarten. Die ungarische Forschungsliteratur wurde insoweit berücksichtigt, als von ihr Übersetzungen in eine westliche Sprache vorliegen." (Matić 2002: 13. o. 20. lábjegyzet.)

győződésünk szerint az összkép és részletek között mindenkor szerves kapcsolat létezik, ezért e magabiztos állítással szemben illő alázattal szemernyi kételyünket fejezzük ki.

IRODALOM

ABTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Arendt, Hannah (2000) *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Bp., Osiris.

Bokor Péter (1982) *Végjáték a Duna mentén.* Bp., RTV–Minerva–Kossuth.

Conze, Eckart – Frei, Norbert – Hayes, Peter – Zimmermann, Moshe (2010) *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik.* München. Blessing.

von Dr. Robert M. – W. Kempner – Dr. Carl Haensel (1950) *Herausgegeben unter Mitwirkung von Rechtsanwalt* C.H. Tuerck. München. Alfons Bürger Verlag.

Herbert, Ulrich (1996) *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989.* Bonn. Verlag J.H. Dietz Nachfolger.

Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Bp., Európa-História. 1990. 286.

HU-BFL XIV.175 Budapest Főváros Levéltára. Személyi iratok. Szekeres József főlevéltáros iratai. Veesenmayer-kutatás iratai

Matić, Igor-Philip (2002) *Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik.* München. Oldenbourg Verlag.

Márai Sándor *Egy polgár vallomásai.* Vörösváry Publishing Co. Ltd. (Toronto) Ferenczy Verlag (Zürich). Printed in Hungary.

Pritz Pál (1994) Horthy Miklós és Edmund Veesenmayer. A magyar-német viszony 1944. március után. *Magyar tudomány,* 1994/5. sz. 552–562.

Pritz Pál (1995) *Magyar diplomácia a két háború között.* Tanulmányok. Bp., Magyar Történelmi Társulat.

Pritz Pál (2017) Edmund Veesenmayer 1943. december 10-én kelt jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kor-

mány kinevezésére. Forráskritikai tanulmány. *Korunk (Cluj-Napoca, Kolozsvár),* 2017/12. 75–86.

Pritz Pál (2018) *Veesenmayer útja a budai Várba.* BBC History, 2018/3. sz. 25–311.

Pritz Pál (2020) *100 év. A trianoni Magyarország képes története.* Bp., Kossuth Kiadó.

(Unbestafte 1961) Herausgegeben von István Pintér und László Szabó (1961) Unbestrafte Kriegsverbrecher. Dokumente. Budapest. Pannonia Verlag. Printed in Hungary 61 – 8320/1 – Révai, Budapest. Év nélkül.

Rónai Mihály András: A Pannoniai helytartó. *Népszabadság* 1960. április 4. 81. szám.

(Wilhelmstrasse 1968) *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin. Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest. Kossuth.

Lénárt T. András

A SEMLEGESSÉG ÁRNYALATAI
SPANYOLORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Absztrakt
Francisco Franco tábornok 1939-ben diktatúrát épített ki Spanyolországban, miután megnyerte a demokratikus kormány ellen kirobbantott polgárháborút. Ugyanebben az évben kitört a második világháború. Bár Franco politikai nézetei közel álltak a Mussolini és Hitler által képviselt nézetekhez, az országa meggyengülten került ki a spanyol vérengzésből, így valószínűtlen volt, hogy belépjen a világháborúba. Az ország eleinte semleges álláspontot foglalt el, majd elmozdult a nem hadviselő fél státusz irányába: a propaganda terén támogatta Olaszországot és Németországot, valamint önkéntesekből álló kontingenst (a Kék Hadosztályt) küldött a németek megsegítésére a keleti fronton. Később ismét semlegessé vált. A tanulmány célja bemutatni, Spanyolország milyen megfontolások alapján alakította ki a tengelyhatalmakhoz és a szövetségesekhez fűződő viszonyát, különös tekintettel a világháború második felére.
Kulcsszavak: *Spanyolország, semlegesség, nem hadviselő fél státusz, Kék Hadosztály*

A második világháború történetét tárgyaló munkák többségében Spanyolországra általában kevés figyelem jut, melléktémaként, esetleg lábjegyzetes megjegyzésként tűnik csak fel. Ez alapvetően természetesnek is tekinthető, mivel egy háborúban elsősorban az abban tevőlegesen is részt vevő hadviselő felek játsszák a főszerepet, a hispán ország ebből a szempontból nem kellene, hogy jelentősnek mutatkozzon. Ugyanakkor mégis vizsgálni kell Spanyolország szerepét és tevékenységét e világméretű fegyveres konfliktus időszakában, hogy teljesebb képet kapjunk a háború nemzetközi viszonyrendszeréről.

Előzmények és háttér Spanyolországban

Az 1936 és 1939 között vívott spanyol polgárháború a második világháború egyik közvetlen előzményeként vonult be a történelembe. A demokratikus módon megválasztott baloldali köztársasági kormány

(amelyben balközéptől a radikális szélsőbalig minden erő képviseltette magát), valamint az ennek tevékenységére katonai puccsal reagáló, jobboldali-nacionalista erők közötti összeütközés alapvetően a spanyol nemzetet érintő polgárháború volt[1], de számos nemzetközi vonatkozással is bírt. A baloldali kormány a Szovjetuniótól kapott mérsékelt segítséget, valamint a Nemzetközi Brigádok révén a világ számos országából – így Magyarországról is – érkeztek önkéntesek, hogy az antifasizmus jegyében álljanak ki a jobboldali felkelők ellen. A másik oldal külföldi háttere ennél sokkal jelentősebb, témánk szempontjából pedig relevánsabb volt: a náci Németország és a fasiszta Olaszország támogatásáról biztosította a spanyol lázadó fegyvereseket. Őket eleinte több tábornok vezetett, később Francisco Franco lett a kizárólagos irányítójuk. Hitler és Mussolini azt remélték, hogy egy jobboldali katonai vezetés alatt álló Spanyolország a későbbiekben hasznos együttműködő lehet a nemzetközi terveik megvalósítása során. A két ország segítségének egyik leglátványosabb, leghírhedtebb megnyilvánulása 1937. április 26-án történt, amikor a német Condor Légió és az olasz Legioniárius Légierő bombatámadást hajtott végre a baszkföldi Guernica település ellen. Száznál több (más becslések szerint közel háromszáz) halálos áldozata volt a pusztításnak, amelynek Pablo Picasso, még abban az évben emléket állított *Guernica* című festményével. Az olasz és a német támogatás alapvetően harcoló alakulatok, fegyverek, harckocsik, repülőgépek és lőszer küldését jelentette, valamint mindkét ország erőteljes nemzetközi propagandát fejtett ki a spanyol jobboldal érdekében. Természetesnek tűnhet, hogy a két európai vezető, de mindenekelőtt Adolf Hitler, a későbbiekben viszonzást várt a spanyoloktól a 30-as évek végén nyújtott segítség fejében.

A polgárháború lezárultával a győztes csapatok vezetőjeként Franco tábornok diktatórikus állama állt fel, amelyet Új Spanyolországként neveztek el. Az önmagát nemzetikatolikusnak, konzervatívnak és antikommunistának tartó rezsim alappilléreit a fegyveres erők és a katolikus egyház adta. A rendszer által vallott ideológia nem definiálható valamely elem kizárólagosságával, de közel állt a korszak jobboldali

[1] A spanyolok szóhasználatával élve: „testvérgyilkos háború".

rezsimjeinek hitvallásához. Bár a diktatúra teljes fennállásának időszakát (1939–1975) tekintve nem nevezhető fasizmusnak, de számos tényező alapján a szélsőjobboldali rendszerek csoportjába sorolható, a második világháború végéig pedig a kormányzásban kulcsszerepet játszott az egyetlen engedélyezett pártként működő *Falange*[2], amely már alapításakor is Benito Mussolini fasizmusát tartotta a követendő útnak. (erről lásd: Lénárt 2019). Az 1940-es években a kormányzást keménykezű diktatúra jellemezte, amelynek első fele egybeesett a második világháborúval. A rezsim leszámolt az ellenfeleivel, százezres nagyságrendben történtek kivégzések, közel háromszázezren kényszerültek emigrációba, minden baloldali szerveződést és pártot betiltottak, a kisnemzetek (mint a katalán, baszk és gallego) nem használhatták a nyelvüket. A társadalomra az állami terror és az élet minden területére kiterjedő propaganda nehezedett. A polgárháború következményeként az ország nemzetközi elszigetelődésben élt, a demokratikus hatalmak többsége megszakította a kapcsolatait Franco diktatúrájával, a hatalmas szegénységben tengődő nemzet helyzete így még tovább romlott. Az 1950-es évek elejétől azonban – a fokozódó hidegháború kontextusában – a nyugati országoknak szükségük volt a már évtizedek óta markánsan antikommunista spanyol kormány együttműködésére, így megkezdődött a közeledés, gazdasági és katonai megállapodásokat kötöttek, majd a rezsim fokozatosan lazított bizonyos területeken.

Meghívás egy világháborúba

A harcok kezdetekor Francisco Franco tábornok (a *Caudillo*) egyértelműen a tengelyhatalmakkal szimpatizált, ugyanakkor nem volt egyértelmű, hogy ezt a rokonszenvet milyen mértékben és módon fejtheti ki. 1939-ben Spanyolország a szó gazdasági, infrastrukturális és erkölcsi értelmében is romokban hevert. A győztesek bosszúhadjárata a legyőzöttek ellen egyre intenzívebbé vált, miközben a hatalom fegyveres erői még hosszú évekig folytatták harcukat a baloldali (leginkább kommunista és anarchista) gerillák ellen, akik nem akartak bele-

[2] Eredeti nevén: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista.

nyugodni a vereségbe. Ebben a helyzetben egy újabb háború vállalása a szokásosnál is nagyobb akadályokba ütközött. Alapvetően két álláspont közül választhatott: aktívan részt vesz a háborúban a tengelyhatalmak oldalán vagy semleges marad, ahogyan az első világháborúban is tette. A harmadik opció, a szövetségesekkel történő együttműködés nem jöhetett szóba, egyrészt a politikai-ideológiai szembenállás miatt, másrészt tudatában volt annak, hogy a nemzetiszocialista Németország és a fasiszta Olaszország megnehezítheti az életét a háború alatt és az azt követő békeidőben is. Ugyanakkor a szövetségesek egyértelmű ellenségévé sem kívánt válni, mert nem lehetett biztos a harcok kimenetelében, nem tudhatta, mely országoknak lesz döntő befolyása Európa jövőjére. Franco számára egyértelmű volt, hogy a spanyol birodalom soha nem érheti el a korábbi nagyságát és befolyását, de Európában és Latin-Amerikában az eddiginél fontosabb szerepre törekedett,[3] bízott abban, hogy a világháború után ezek a tervei – amennyiben megfelelően választ szövetségest – megvalósulhatnak.

Spanyolország és Németország 1940 kora őszétől kezdődően külügyminiszteri szintű egyeztetéseket folytatott arról, hogy a mediterrán ország milyen feltételek mellett lépne be a háborúba, bár mindkét fél tisztában volt azzal, hogy a polgárháború által romba döntött spanyol nemzet valószínűleg nem sokkal tudna hozzájárulni a tengelyhatalmak ügyéhez. 1940. október 23-án találkozóra került sor Adolf Hitler és Francisco Franco között a spanyol határhoz közel fekvő francia

[3] Mivel földrajzilag és politikailag lehetetlen volt Spanyolország és a volt latin-amerikai gyarmatok egyesítése, szellemi síkon próbáltak erre törekedni. A tettek és a retorika alapján egy olyan, Benedict Anderson által elképzelt közösségnek nevezett formáció létrehozása volt a cél, amelynek résztvevőit nem feltétlenül köti össze közvetlen hatalom, a kapocs a múltban és a jelenben egyaránt keresendő. A Falange által megtestesített „birodalmi akarat" mutatta, hogy – bár a latin-amerikai gyarmatok már elszakadtak az anyaországtól – ismét bekövetkezhet az egyesülés spirituális síkon. Véleményük szerint valódi szeparáció igazából nem is történt, mert a hispán faj mindig is egy volt, a népeit semmilyen földi hatalom nem szakíthatja szét. Az egykoron nagy és legyőzhetetlen hispán birodalom szellemi téren továbbra is fennáll, Spanyolország hivatott őrködni az egység felett. A közös múlt, a nyelv, a szokások, a kultúra, a vallás és a spanyolokban és latin-amerikaiakban egyaránt csörgedező hispán vér mindörökké összeköti az óceán két oldalán élő népeket.

Hendaye település vasútállomásán. A beszélgetésen a Führer és külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop, a Caudillo és külügyminisztere, Ramón Serrano Suñer, valamint két tolmács vettek részt. Bár Franco számára egyértelmű volt, hogy a jelenlegi helyzetben az országa egyelőre valószínűleg nem válhat hadviselő féllé, Hitler tett még egy utolsó kísérletet a spanyol vezető meggyőzésére. Mérlegelniük kellett, hogy a hadviselő féllé válás feltételeként támasztott spanyol igények mennyiben tűnnek teljesíthetőnek a németek számára. Francónak számos követelése volt. Csak néhányat közüllük: Németország növelje meg számottevően a Spanyolországnak nyújtott hadászati, nyersanyag- és élelmiszertámogatást, tengelyhatalmi győzelem esetén Gibraltár kerüljön ismét spanyol fennhatóság alá,[4] valamint Franciaország észak-afrikai területeinek egy része szintén Spanyolországhoz tartozzon (ez utóbbi kérés természetesen ellentétes volt a németekkel szövetségben álló francia Vichy-kormány érdekeivel). Máig nem egyértelmű a kutatók, történészek számára, hogy végül mi lehetett a legfőbb ok, amiért nem sikerült megegyezni: vajon Hitler (és vele együtt Mussolini is) túlzásnak találta Franco területi és egyéb követeléseit, vagy a spanyol tábornok eleve azért támasztott szinte megvalósíthatatlan igényeket, hogy erre hivatkozva maradhasson ki a világháborúból. Valószínűleg mindkét megközelítés igaz lehet. Ugyanakkor abban a legtöbben egyetértenek, hogy a németek elérhették (vagy kikényszeríthették) volna a spanyol részvételt akár egyedül, akár az olaszok segítségével, de ez nem tűnt a számukra életbevágónak; éppen ellenkezőleg, Hitler és Mussolini szűkebb köre felhívta a figyelmet arra, hogy egy rossz állapotban lévő Spanyolország belépése talán inkább terhet jelentene, Franco követelései pedig aránytalanok és teljesíthetetlenek. Mindenesetre a Führer korábban is meglévő ellenszenve, amit a Caudillo személyisége és általában véve a „gőgös és beképzelt, álomvilágban élő spanyol nép" iránt táplált, nem csök-

[4] A spanyol örökösödési háborút 1713-ban lezáró utrechti béke értelmében a Spanyol Királyság átadta Gibraltárt Nagy-Britanniának. A spanyol társadalom egy részében és bizonyos politikai pártokban azóta is gyakran felvetül, hogy valamilyen módon vissza kellene szerezni a területet; néhányan abban reménykedtek, hogy az Egyesült Királyság Európai Unióból való kilépése révén ez megvalósulhat, de nem történt komoly lépés ennek érdekében, és nem is tűnik reálisnak egy ilyen törekvés.

kent. Pár nappal a találkozó után azt mondta, hogy „inkább kihúzatnám három vagy négy fogamat, mint hogy újra beszéljek ezzel az emberrel". Franco túlzott igényei azért is sérthették Hitlert, mert úgy tűnt, a spanyol tábornok nem eléggé hálás a polgárháború alatt neki nyújtott német segítségért (Preston 1992, Preston 1998, Wingeate Pike 2008) A közel hét órán át tartó találkozó tehát nem úgy sikerült, ahogyan a két fél tervezte, ennek fő okai elsősorban az ellentétes álláspontok voltak, de a tolmácsolási gondok sem segítettek. (Lénárt 2020) Eredményként mindössze egy titkos záradékot tudtak felmutatni, amelyről csak 1960 után szerzett tudomást a világ: ebben rögzítették, hogy Spanyolország egy későbbi időpontban beléphet a világháborúba a németek támogatásaként, amennyiben megfelelőnek ítéli a pillanatot, a németek pedig ennek fejében ígéretet tettek arra, hogy segítik a spanyolokat Gibraltár visszaszerzésében. Ténylegesen hasznosnak bizonyultak viszont azok a megállapodások, amelyek élénkítették a két ország között fennálló gazdasági kapcsolatokat. (García Pérez 1994)

A spanyol-német tárgyalásokkal párhuzamosan a britek aggódtak amiatt, hogy a Földközi-tengerre vezető út tekintetében kulcsszerepet játszó Spanyolország háborúba lép a tengelyhatalmak oldalán, de azt remélték – valószínűleg joggal –, hogy nincs olyan gazdasági-infrastrukturális állapotban, hogy ezt megtehesse. Ugyanakkor rossz jelnek tűnt, hogy a hendaye-i találkozó előtt nem sokkal Franco lecserélte több olyan miniszterét, köztük a külügyminiszterét is, akik angolbarát álláspontot képviseltek, a helyükre pedig egyértelműen német szimpatizáns, falangista politikusokat ültetett. A britek – a semlegesség fenntartása fejében – továbbra is élelmiszertámogatást nyújtottak a súlyos gondokkal küzdő Spanyolországnak, valamint különböző nyersanyagokat vásároltak tőlük. 1942-ben megpróbálkoztak más módszerrel is, de ez csak mérsékelt sikert hozott: spanyol tábornokokat és más tiszteket is lefizettek annak érdekében, hogy a spanyol kormányban és a hadseregben hangsúlyozzák a semlegesség előnyeit. Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok megpróbálták elsősorban a támogatások és a kereskedelmi kapcsolatok révén megakadályozni, hogy Spanyolország hadviselő féllé váljon, de nem lehettek biztosak abban, hogy ennek ellenére az ország nem lép-e be mégis a

háborúba. Megalapozott félelem volt, hogy Hitler esetleg teljesíti Franco kéréseit, ezáltal a spanyoloknak már nem lesz szükségük a szövetségesekre az ország túléléséhez, mert a németek átveszik a szerepüket. Ezzel a világháború lefolyása is visszafordíthatatlanul megváltozott volna: a tengelyhatalmak átveszik az ellenőrzést az Atlanti-óceánt a Földközi-tengerrel összekötő Gibraltári-szoros felett[5], az Ázsia és Afrika irányából vízi úton Nagy-Britanniába érkező szállítmányok veszélybe kerülnek, a spanyol területen felállítandó német és olasz katonai bázisok működése pedig az egész európai hadszíntér számára drasztikus következménnyel jár. Ez a veszély folyamatosan fennállt, így a szövetségesek csak abban bízhattak, hogy az elkövetkező években sem változik meg Spanyolország rendkívül rossz gazdasági és infrastrukturális helyzete, és azt sem kockáztatja meg, hogy a jelenlegi brit és amerikai segélyeket lecseréli az egyelőre bizonytalannak látszó német támogatásra. A társadalom élelmiszerrel, a gazdaság nyersanyagokkal (például kőolajjal) való ellátottsága nagymértékben a szövetségesek jóindulatától függött. Ezzel nem csak a spanyol, a brit és az amerikai, de a német kormány is tisztában volt, így emiatt sem lehetett biztosra venni a német-spanyol (és olasz) együttműködés intenzívebbé válását. (Moradiellos 2005)

Nem sokkal később azonban már fontosabbnak tűnt a tengelyhatalmak számára, hogy Spanyolország belépjen a háborúba. Az események alakulása szükségessé tette, hogy Hitler átvegye az uralmat Gibraltár felett, így lezárhatják a szövetségesek elől a Földközi-tenger kapuját. Ehhez azonban elkerülhetetlen volt a spanyolok aktív közreműködése. Több tárgyalás is kezdődött ennek érdekében, de Franco kormánya ragaszkodott a hendaye-i találkozón megfogalmazott követeléseihez, valamint azt is jelezte, hogy a pillanatnyi helyzetben országának szüksége van a britektől érkező szállítmányokra, amelyeket a semlegesség fenntartásának fejében kapnak. Továbbra is ragaszkodtak az álláspontjukhoz, mely szerint egy későbbi időpontban belépnek a háborúba, de ehhez több feltételnek is teljesülnie kellene; elsősorban annak, hogy Németország átvegye Nagy-Britannia szerepét Spanyol-

[5] A britek valószínűleg magát Gibraltárt nem tudták volna megtartani.

ország ellátásában, valamint megkapja a kért észak-afrikai területeket, a későbbiekben pedig Gibraltárt. Hitler nem akart ismét személyesen találkozni a spanyol tábornokkal, helyette előbb német politikusok és diplomaták tárgyaltak vele. Majd 1941. február 12-én az olaszországi Bordigherában Mussolini is megpróbálta meggyőzni Francót. Ez sem hozta meg a kívánt eredményt, amit a Duce megértően kezelt; úgy vélte, „hogyan lökhetnénk háborúba egy olyan országot, amelynek csak egy napnyi tartaléka van kenyérből?" (Preston 1998: 526) Ennek ellenére Olaszország és Spanyolország között a kapcsolatok számos területre kiterjedtek a második világháború éveiben, mindvégig napirenden tartva, hogy hamarosan talán hivatalosan is egy oldalon harcolhatnak. (Katona 2007) Egyértelműnek tűnt, hogy valóban csak Franco kéréseinek teljesítése lehetne megoldás a kérdésre, de erre Hitler még nem állt készen.

A spanyol-japán kapcsolatok egyik szakértője szélesebb perspektívában szemlélte Franco viszonyulását a második világháború szereplőihez, középpontba helyezve a spanyol tábornok hármas felosztását. Eszerint három, egymással párhuzamosan futó háborút különböztetett meg, és országának mindegyikben más szerepet szánt. A tengelyhatalmak a Szovjetunió ellen viselt háborújában egyértelműen kifejezte támogatását az előbbiek mellett, a szövetségesekkel folytatott harcban megpróbálta megőrizni a semlegességét, míg a csendes-óceáni hadszíntéren a barbárnak tartott japánok legyőzését tartotta szükségesnek. (Rodao García 2004) A későbbiekben látni fogjuk, hogy e hozzáállás részletei hogyan befolyásolták Franco egyes lépéseit.

A nem hadviselő fél lehetőségei

1940 júniusától kezdődően Spanyolország a semlegesség helyett a „nem hadviselő fél" státuszából mérsékelt módon támogatta a tengelyhatalmakat, ügyelve arra, hogy ne haragítsa magára a szövetségeseket sem. Egy következetesen kialakított, de távolról sem szilárd meggyőződésű opportunista álláspontot foglalt el. Igyekezett igazodni az éppen aktuális nemzetközi helyzethez, a háború állásához, valamint az ország pillanatnyi érdekeihez. A semlegességről való áttérés a nem hadviselő fél állapotába lehetővé tette, hogy bizonyos mérték-

ben segítségére legyen az ideológiai szövetségeseinek. Ekkor Franco szinte biztos volt abban, hogy a tengelyhatalmak kerülnek ki győztesként a háborúból, ezért nem félt engedményeket tenni feléjük. 1940 második felétől a német tengeralattjárók üzemanyagutánpótlást vehettek fel és állomásozhattak a spanyol kikötőkben, ami nagy jelentőséggel bírt Hitler számára: a hatótávolságuk ezzel jelentősen megnőtt, akár Brazíliáig is eljuthattak. A Spanyol Külügyminisztérium sokszor átadta a németeknek a más, akár semleges országokban szolgáló nagyköveteiktől származó információkat is, valamint a Madridba akkreditált diplomatákról is jelentett Németországnak. (Tusell 2007) A propaganda viszont nyíltan „hadviselő féllé" vált, a spanyol napilapok és a mozikban kötelező jelleggel vetítendő állami filmhíradó alapján jól látható volt a németek és olaszok támogatása, kizárólag a győzelmeikről számoltak be, ezzel is felkészítve a lakosságot arra, hogy ha Spanyolország végül belép a háborúba, akkor azt egyértelműen a győztes fél oldalán teszi. A hírszolgáltatás mellett a szabadidős tevékenység eltöltése során is szembesülhettek a propagandaüzenetekkel, elsősorban a filmművészeten keresztül (Lénárt 2018), de a közoktatásban átadott ismeretek alapján is világos volt az ország álláspontja.

Spanyolország a Németország iránti szimpátiája kifejezéseként a háborús kémtevékenységben is részt vállalt. A jól szervezett német kémhálózat aktívan működött a tengelyhatalmi, a szövetséges és a semleges országokban is, a spanyol esetben a kormány és a hatóságok támogatását is élvezte. A kémek mellett a Gestapo tisztjei is jelen voltak, akik nem csak a szövetséges (elsősorban brit) titkosszolgálatok akcióiról kívántak információt szerezni, de őrködtek a honfitársaik felett is, leleplezve a Spanyolországban kettős ügynökként dolgozó, a náci ügyet csak színleg támogató németeket, akik ellen eljárhattak spanyol földön is. Ez elsősorban a letartóztatásukat és hazaszállításukat jelentette, de más eszközökhöz is folyamodhattak, amennyiben azt szükségesnek tartották. A társadalom számára nem volt egyértelmű, hogy milyen küldetésben jártak, más titkosszolgálatokhoz hasonlóan a német ügynökök is igyekeztek titokban dolgozni, akár kereskedelmi tevékenységnek álcázni a műveleteiket. (Collado Seidel 1992, Juárez Camacho 2016) Természetesen az ellenfél is tudatában volt annak,

hogy a spanyolok engedélyezik területükön a németek kémtevékenységét, és ezt ki is használták. A szövetségesek az ún. *Vagdalthús hadművelet* (*Operation Mincemeat*) kivitelezésében is kulcsszerepet szántak Spanyolországnak. A cél az volt, hogy elhitessék a németekkel, a következő cél Görögország megszállása lesz, így Szicília helyett oda összpontosítják majd az erőiket. A kémfilmekbe illő hadművelet egyik fő átverésének színhelye a spanyolországi Huelva volt, ahová egy hamis iratokkal felszerelt holttestet juttattak. A nála lévő dokumentációt a spanyol hatóságok megosztották a német konzullal, ezek pedig sikeresen megtévesztették Hitlert is, aki az olasz térségből a görög vizekre csoportosította át erői egy részét. Ez a spanyol területen végrehajtott hadművelet megkönnyítette Szicília bevételét. (Moradiellos 2005)

A nem hadviselő fél státusza azt is lehetővé tette Franco számára, hogy – bár tevőlegesen nem vett részt a második világháborúban – katonai erővel támogassa Hitlert. Reguláris hadsereg keretében ezt nem tehette volna meg, de egy önkéntesekből álló hadtest felállításának nem volt akadálya, így nem kellett hadat üzennie a Szovjetuniónak sem. Ezt a lehetőséget nyitva is hagyta a spanyol tábornok a Führerrel folytatott hendaye-i megbeszélése során. A spanyol társadalom számára tökéletes magyarázatként szolgált, hogy az önkéntesek, hasonlóan a korábbi polgárháborúhoz, most is a kommunizmus ellen harcolnak, mert a kereszténység nevében folytatni kell a „bolsevik ateizmus" elleni háborút. Az önkéntesség kritériuma természetesen nem teljesült maradéktalanul, de hivatalosan minden katona önszántából vett részt a Kék Hadosztályban (hivatalos nevén: Spanyol Önkéntesek Hadosztálya), amely a németek megsegítésére indult a keleti frontra. Elsősorban veterán katonák és a fasizmussal szimpatizáló civilek jelentkeztek a küldetésre, cserébe anyagi és természetbeni (élelem, élelmiszerjegy) juttatásban részesültek. Ugyanakkor olyanok is voltak, akiknek a szolgálatért cserébe a hatóságok elengedték a rájuk vagy egy családtagjukra kiszabott büntetést.[6] 1941 és 1943 között hoz-

[6] A máig egyik legfontosabb spanyol filmrendezőnek számító Luis García Berlanga, például azért csatlakozott a Kék Hadosztályhoz, mert cserébe elengedték az édesap-

závetőlegesen 50 ezer spanyol fegyveres harcolt ebben az Agustín Muñoz Grandes tábornok által vezetett gyalogos különítményben, számos csatában részt vettek, ezek közül Leningrád ostroma a legjelentősebb. Közel 150 spanyol nő is velük tartott, akik nővérként segédkeztek a tábori kórházakban. 1943 őszén a szövetségesek egyre nagyobb nyomást helyeztek Francóra annak érdekében, hogy hívja vissza a hadosztályt, különben hadviselő féllé minősítik Spanyolországot. Ezt a kérést a tábornok nem kizárólag a fenyegetés miatt teljesítette, hanem azért is, mert az önkéntesei sorozatos veszteségeket szenvedtek el a szovjetektől, közel 5 ezren meghaltak, sokan pedig szovjet fogságba estek és munkatáborokba kerültek. Franco úgy vélte, ha később mégsem lépne be országa a háborúba, akkor a Kék Hadosztály bevetésével alapvetően törtlesztette az adósságot, amellyel a polgárháború idején nyújtott német segítségért tartozott.[7] A csapat visszarendelésével nem tért haza minden spanyol, sokan – meggyőződéses antikommunisták lévén – inkább csatlakoztak a német hadseregheZ. (Caballero Jurado 2019, Tusell 2007)

Ahogyan korábban említettük, támogatások szintjén Spanyolország kapcsolatban állt a szövetségesekkel, ugyanakkor ez nem zárta ki, hogy a tengelyhatalmakkal is szoros (és egyre szorosabb) gazdasági együttműködést alakítson ki. A semleges és a nem hadviselő fél státusza is lehetővé tette Franco tábornok számára, hogy mindkét irányban fenntartsa a számára előnyösnek számító egyezményeket. Németországgal már a spanyol polgárháború alatt megszülettek a kereskedelmi jellegű szerződések, amelyek kiegészítették a felkelők számára nyújtott katonai segítségnyújtást. Ezeket 1939-ben megújították, valamint újabbakat is aláírtak mindkét fél érdekében. Nem csak a spanyo-

ja halálbüntetését. Berlanga nem szimpatizált a jobboldallal, filmszatíráiban folyamatosan az általa képmutatónak vélt keresztény-konzervatív társadalmat bírálta, a hadosztályba csak az említett családi okokból lépett be.

[7] Több mint egy évtizeddel később ismét felmerült egy, a Kék Hadosztály mintájára megszervezendő, önkéntesekből álló különítmény felállítása a kommunizmus elleni harc jegyében, szintén Muñoz Grandes tábornok parancsnoklása alatt: 1956-ban a magyar nép megsegítésére küldtek volna egy hadosztályt Budapestre, ez a terv azonban meghiúsult.

loknak volt szükségük a partnertől érkező bevételekre, de a németek számára is életbevágó volt, hogy hozzájussanak a Spanyolország által biztosított nyersanyagokhoz. Ezek közül a legfontosabb a volfrám volt, amelyet már eleve német cégek termeltek ki a spanyol területeken 10 éves koncessziós szerződések keretében, ezek ugyanis nélkülözhetetlenek voltak a német fegyvergyárak zavartalan működéséhez[8]. Ha Spanyolország nem is lépett be a háborúba, de a segítsége elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a németek megvívhassák a harcaikat. A szövetségesek ezt úgy értelmezték, mintha a spanyolok a kész fegyvereket adták volna el a náciknak, és ismét azzal fenyegetőztek, hogy hadviselő félnek fogják tekinteni a hispán országot. Franco azonban nem állhatott el ettől a megállapodástól, mert Hitler ebben az esetben is arra hivatkozott, hogy a spanyol kormány tartozik neki a polgárháborús segítségnyújtásért. A helyzet 1944 augusztusában változott meg, amikor a szövetségesek egyre jobb eredményeket értek el Franciaországban, így megszűnt a Spanyolország és Németország közötti szárazföldi összeköttetés. (Leitz 1996)

Az új semlegesség és következményei

1943 elejétől Franco tábornok már úgy ítélte meg, hogy a háború eseményei kedvezőtlen fordulatot vettek, ezért megpróbálta elkerülni, hogy Hitler és Mussolini esetleges bukása őt is magával rántsa. Országa ismét semlegesnek nyilvánította magát, ami inkább csak a hivatalos, elméleti síkon volt jelentős, mert a gyakorlatban kevés változás történt. Ugyanakkor Franco megpróbálta egyre lazábbra fogni a tengelyhatalmakkal fennálló kapcsolatot.

Spanyolország és Németország között a legtöbb területen kölcsönös volt a szimpátia és az együttműködés, bizonyos kérdésekben azonban nem volt összhang kettejük között. Ezek közül az egyik legfontosabb a zsidósághoz fűződő viszony. Szemben a nemzetiszocialisták antiszemitizmusával, a spanyol nemzetikatolicizmus eszmerendszerében az esetenként szitokszóként használt „judeo-" előtag alapvetően vallási és nem faji indíttatású támadás volt. A zsidóság ellen komoly, drasztikus fellépés nem merült fel. Miután a spanyol kormány hírét vette a

[8] Harckocsik a páncéllemezénél és páncéltörő lőszerek készítésénél használták

koncentrációs táborok létezésének, lehetőséget teremtett arra, hogy a különböző európai országokban szolgáló spanyol diplomaták vízumot bocsássanak ki azon zsidó származású kérvényezők részére, akik bizonyítani tudták a spanyol származásukat.[9] (Alpert 2009) Többen közülük azonban nem csak azoknak a zsidó üldözötteknek segítettek, akik az Ibériai-félszigetről származtak, hanem minden zsidónak, akinek csak tudtak. Az egyik leghíresebb Ángel Sanz Briz spanyol diplomata esete, aki Budapestről több mint 5 ezer zsidót mentett meg 1944 végén, védlevelet adott nekik, hogy megmeneküljenek. A küldetését Franco és kormánya nem támogatta egyértelműen, de minden tény arra utal, hogy tudott róla, és sokáig nem tett ellene. Csak akkor hívta vissza Sanz Brizt, amikor a magyar hatóságok és a németek számára túl „látványos" lett a tevékenysége, vagyis Hitler szemében már provokációnak számított. A spanyol tábornok azért is lehetett elnéző a diplomatája tetteivel kapcsolatban, mert ekkorra már valószínűbbnek látta a szövetségesek győzelmét, így a jövőre gondolva azt is bizonyíthatta, hogy bizonyos téren akár szembe is mert volna szállni a németekkel. (Espada 2013, Harsányi 2004)

Bár a tanulmány központi témája az európai hadszíntér, egy bekezdés erejéig szükséges kitérni a csendes-óceáni hadszíntérre is, hogy a világháború utolsó fázisa kapcsán is világos legyen az, amire korábban már utalás történt: Franco eltérő módon viszonyult a háború különböző résztvevőihez. Nagy számban éltek spanyolok a csendes-óceáni térségben, mivel a korábbi évtizedek során elsősorban kereskedők, misszionáriusok, a spanyol polgáháború után pedig köztársasági menekültek érkeztek ide. Részben a volt spanyol gyarmaton, a Fülöp-szigeteken, részben más országokban éltek, és többségük segédkezett a hódító japánok elleni harcban. A francói propaganda – a spanyol európai érdekeknek megfelelően – eleinte megpróbálta a japánok oldalára állítani őket, de ez nem sikerült. Az amerikai-japán összecsapásokban a régióban élő spanyolok az amerikaiakat támogat-

[9] Mindennek alapja Miguel Primo de Rivera kormányának 1924-ben hozott rendelete, amely szerint spanyol állampolgárságot kaphatnak azok a zsidók, akik bizonyítani tudják szefárd származásukat, vagyis azt, hogy Spanyolországból űzték ki őket a 15-17. században.

ták (fegyverrel vagy kémkedéssel), ennek következtében a japán csapatok üldözését is el kellett szenvedniük, amely gyakran mészárlásokhoz vezetett. Ezeket már Franco sem nézhette el, az ideológiai szimpátián felülkerekedett a hazafias szemlélet: nem tolerálhatta, hogy egy eltérő kultúrájú nép büntetlenül mészárolja le a katolikus spanyolokat, még akkor sem, ha a világháborúban egymás potenciális szövetségesei lettek volna. Megváltozott a japánokról szóló spanyol retorika, 1944-től kezdődően barbár, legyőzendő népként festette le őket a sajtó és a mindent átszövő propaganda, a háború utolsó hónapjaiban még annak a lehetősége is felmerült, hogy Spanyolország hadat üzenjen Japánnak. Utóbbira nem került sor, de a két ország viszonya rendkívül ellenségessé vált. Franco nem kockáztatott sokat, mert Európában a tengelyhatalmak győzelmi esélyei ekkorra már csekélyek voltak, a másik kontinensen fekvő országgal kialakult konfliktusa pedig vállalható tehernek bizonyult. (Rodao García 2004)

Ismert tény, hogy a második világháború utolsó heteiben és az azt követő időszakban a felelősségre vonás elől menekülő nácik és szövetségeseik megpróbáltak külföldre távozni, az elsődleges célhely Latin-Amerika volt. Közülük sokaknak Spanyolország tranzitországként segített, a spanyol kikötőkből távozhattak azok, akik eljutottak odáig. Ugyanakkor a spanyol kormány több ezer olyan náci és náciszimpatizáns háborús bűnösnek adott menedéket, akik átmenetileg vagy hosszabb távon is az országban maradhattak, csak a nemzetközi nyomás hatására adták át sokukat a háborús bűnöket vizsgáló bíróságoknak. A Spanyolországban élő német kolónia, amely a korszakban a második legnépesebb külföldi csoport volt a portugál után, megpróbált segíteni a befogadottak elhelyezésében. Az itt élő közel húszezer német emigráns nagy része a háború alatt a nácik számára kémkedett, a harcok végeztével pedig segíteni próbáltak, hogy volt „megbízóik" elmenekülhessenek a földrészről, vagy biztonságban élhessenek a spanyol jobboldali diktatúrában. (Collado Seidel 1992) A Franco-kormány azonban nem vállalhatott fel nyílt nézeteltérést a győztes hatalmakkal, így óvatosan kellett kezelnie a felmerülő ügyeket. A spanyol diktatúra célja a túlélés volt.

A jövő

Az európai szélsőjobboldal vereséget szenvedett a második világháborúban, ami Hitler és Mussolini bukásához vezetett. Franco megpróbálta elkerülni, hogy ugyanerre a sorsra jusson. A győztes hatalmak tisztában voltak azzal, hogy a spanyol rezsim is rokonszenvezett a fasizmussal, a semleges és a nem hadviselő fél státusz fenntartása elsősorban az ország szűkös lehetőségei miatt történt, nem meggyőződésből. A demokratikus hatalmak többsége visszavonta a nagyköveteit Spanyolországból, a diktatúra teljes elszigetelésére törekedtek, abban is bízva, hogy a már eleve rossz anyagi és infrastrukturális helyzetben lévő ország összeroppan. Csak néhány külföldi együttműködő maradt (például Antonio Salazar Portugáliája, Juan Domingo Perón Argentínája vagy a Vatikán), a problémákon azonban nem tudtak segíteni számottevően. Európa több országa számára a Marshall-segély jelentett némi reményt, de a spanyolok ebből nem részesedhettek: hiába hevert romokban az ország, az nem a második világháborús részvétel, hanem a korábbi polgárháború miatt történt, így a segélyben nem részesülhetett. A korábban Franco által legyőzött, most emigrációban élő köztársasági kormány, tárgyalásokat kezdeményezett a győztesekkel annak érdekében, hogy támogassák – akár harcok árán is – a Spanyolországba való visszatérésüket, mert ők lehetnének az egyetlen reális, demokratikus alternatívája az általuk fasisztának nevezett rezsimnek. Ezzel párhuzamosan, bízva a spanyol kormány gyengeségében és a tengelyhatalmak bukása következében felálló „magányában", Dél-Franciaországban aktivizálták magukat a spanyol kommunista gerillák, akik 9 ezer fős különítménnyel kezdtek szabotázsakciókba Észak-Spanyolországban. (Orella Martínez 2009) Francónak súlyos belföldi problémákkal kellett szembenéznie, amelyeket csak tetézett a világháború végkimenetele; megoldásként az eddig is keménykezű diktatúra még kegyetlenebbé válása kínálkozott.

A nemzetközi környezet azonban hamarosan megváltozott, mert a hidegháború átrendezte az erőviszonyokat és a prioritásokat. A nyugati hatalmak, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia számára a kommunizmus elleni harc vált elsődleges céllá, a Szovjetunió pedig a legfőbb ellenféllé. Ebben az új helyzetben a már

az 1930-as évektől kezdődően eltökélt antikommunista Francisco Franco tábornok szerepe felértékelődött, hasznosnak bizonyult egy szovjetellenes szövetséges az Ibériai-félszigeten. Az 1950-es évek elejétől számos gazdasági és katonai jellegű együttműködés került aláírásra Spanyolország és az USA között, majd 1955-ben a hispán ország az ENSZ-be is felvételt nyert. Annak érdekében, hogy az országa még elfogadhatóbbnak tűnjön és a külföld valódi partnerként tekintsen rá, az 50-es évek végétől fokozatos nyitási politikát folytatott, a diktatúra „puhulni" kezdett. Mindez azonban messze nem volt demokráciának tekinthető, maradt az egypártrendszer és a katonai alapon nyugvó diktatúra, de biztosította, hogy a tábornok haláláig, 1975-ig fennmaradhasson a rendszer. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy Franco diktatúráját a második világháború majdnem eltörölte, de a hidegháború megmentette.

IRODALOM

Alpert, Michael (2009) Spain and the Jews in the Second World War. *Jewish Historical Studies*, Vol. 42. 201–210.

Caballero Jurado, Carlos (2019) *Historia completa de los voluntarios españoles de Hitler. De 1941 a la actualidad.* Madrid, La Esfera de los Libros.

Collado Seidel, Carlos (1992) España y los agentes alemanes 1944–1947. Intransigencia y pragmatismo político. *Espacio, tiempo y forma. Serie V. Historia Contemporánea*, No. 5. (431–482).

Espada, Arcadi (2013) *En nombre de Franco. Los héroes de la embajada de España en el Budapest nazi.* Barcelona, Espasa Libros.

García Pérez, Rafael (1994) *Franquismo y Tercer Reich: las relaciones económicas hispano-alemanas durante la Segunda Guerra Mundial.* Madrid, Centro de Estudios Constitucionales. 385–387.

Harsányi Iván (2004) Meggyőződés vagy kötelességteljesítés. Ángel Sanz Briz szerepe az üldözött magyar zsidók életében (1944). In: Anderle Ádám (2004) szerk. *Zsidóság a hispán világban*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék. (95–108).

Juárez Camacho, Francisco Javier (2016) El espionaje alemán en España a través del consorcio empresarial SOFINDUS.

Diacronie. Studi di Storia Contemporanea, No. 28. Elérhető: https://journals.openedition.org/diacronie/4795,

Katona Eszter (2007) *Olasz-spanyol kapcsolatok a második világháború éveiben*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

Leitz, Christian (1996) *Economic Relations between Nazi Germany and Franco's Spain 1936–1945*. Oxford, Clarendon Press. 170–196.

Lénárt T. András (2020) A spanyol változat – Fordítók és tolmácsok a Franco-diktatúrában. *Aetas*, 35. évf. 2. sz. (26–36).

Lénárt T. András (2019) A fasizmus változatai Spanyolországban. *Világtörténet*, 9. (41.) évf. 4. sz. (585–598).

Lénárt T. András (2018) *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda, filmpolitika* (második, átdolgozott kiadás). Szeged, JATE Press.

Moradiellos, Enrique (2005) *Franco frente a Churchill: España y Gran Bretaña en la Segunda Guerra Mundial (1939–1945)*. Barcelona, Ediciones Península.

Orella Martínez, José Luis (2009) El nuevo estado español, después de la guerra (1939–1945): In: Paredes, Javier (2009) ed. *Historia de España contemporánea*. Barcelona, Sello Editorial. (771–791).

Preston, Paul (1998) *Franco, Caudillo de España*. Barcelona, Mondadori. 481–494.

Preston, Paul (1992) Franco and Hitler: the myth of Hendaye 1940. *Contemporary European History*, Vol. 1. No. 1. (1–16).

Rodao García, Florentino (2004) Franco contra el Imperio japonés. Guerra a los bárbaros del Oriente. *Clío. Revista de historia*, No. 32. (18–25).

Tusell, Javier (2007) *Historia de España en el siglo XX*, Tomo 3. Madrid, Taurus. 121–125; 152–153.

Wingeate Pike, David (2008) *Franco and the Axis Stigma*. New York, Palgrave Macmillan. 43–49

Laczó Ferenc

MUNKÁCSI ERNŐ FELOLDHATATLAN DILEMMÁI
A HOLOKAUSZT MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSÁNAK KEZDETEI

Absztrakt
Írásom Munkácsi Ernő *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* című könyve által felvetett legfőbb kérdések tárgyalására vállalkozik. Munkácsi műve, mely a szemtanúi vallomás és a dokumentumokra alapozott történetírás keveréke, az 1944-es magyarországi események és a magyar holokauszt egyik kulcsdokumentuma. Elsőként a szerző bemutatására vállalkozom, aki a budapesti neológ elit jeles tagja volt és aki 1944-ben a Központi Zsidó Tanács főtitkáraként tevékenykedett. Ezt követően a háború után szinte közvetlenül írott könyvét kísérlem belehelyezni elsődleges kontextusaiba, így a Zsidó Tanács tevékenységével kapcsolatos viták kontextusába. Felvázolom továbbá, hogy Munkácsinak mely dilemmákkal kellett szembenéznie értelmezése kialakításakor és ezekre miként próbált reflektálni.
Kulcsszavak:*Historiográfia, második világháború, holokauszt, Zsidó Tanács, Magyarország*

Munkácsi Ernő a Horthy-korbeli pesti neológ közösség rendkívül tevékeny és látszólag megingathatatlan tiszteletben álló tagja volt. Jogász, felvilágosult tudós, egyúttal hithű polgár, aki az újonnan megnyitott Zsidó Múzeumot is igazgatta. Több vallásjogi mű szerzője, aki a történelmet modern módszerekkel tanulmányozta, miközben hagyományos zsidó utalásokat is rendszeresen tett. Akár a neológ elit reprezentatív tagjának is nevezhetnénk, annak imponáló színvonalával és kétségbevonhatatlan teljesítményével. (Laczó 2014) Ugyanakkor jellemzőek voltak rá ezen elit sajátos rövidlátása és meghökkentő vakfoltjai is.

Munkácsi Ernő, a nyelvész és néprajzos, a magyar nyelvrokonság eminens kutatójának Munkácsi Bernátnak fiaként született. Szintén lenyűgöző műveltségű nagyapja az a Meir Ábrahám Munk volt, aki héberül írta meg a XIX. századi zsidó irodalom kiemelkedő darabjának számító memoárját. (Munk 2002) Ernő épp 1896-ban, a millenni-

umi ünnepségek évében született, mondhatni, Magyarország dualizmus korabeli felvirágzásának tetőpontján. Sok tekintetben mélyen tragikus felnőttkorát viszont már a katasztrófa korában volt kénytelen leélni. Mindössze 18 éves, amikor kitör az első világháború, és már felnőtt Trianon és a numerus clausus melletti döntés meghozatalakor. A még mindig csak középkorú férfi élete legtragikusabb és legellentmondásosabb fejezete, hogy a magyar holokauszt idején – a pesti neológ közösség számára korábban végzett munkáját a radikálisan megváltozott körülmények kötött is folytatni próbálva – a Központi Zsidó Tanács főtitkárának szerepét tölti be. A szovjetek általi felszabadítást mindössze öt évvel éli túl, viszonylag fiatalon, már 54 évesen meghal.

Munkácsi Ernő alighanem legmaradandóbb, egyúttal legvitatottabb munkáját, a *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* címmel közvetlenül a holokauszt után, 1947-ben jelentette meg. (Munkácsi 1947) A mű a magyarországi zsidóellenes népirtás egyik legkorábbi dokumentációját és értelmezését kínálja. Témájához Munkácsi az áldozatok oldaláról, pontosabban a Zsidó Tanács perspektívájából közelít. Könyve egy kiváló jogász súlyos vádakra adott védőbeszédének is tekinthető. Nem napló és nem is memoár, hanem mindössze néhány év távlatából írott részletes visszatekintés 1944 tavaszára és nyarára, mely egy mélyen érintett szemtanú fájó dilemmáiba és magyarázati kísérleteibe ad részletes betekintést. Alighanem a legértékesebb Központi Zsidó Tanáccsal kapcsolatos forrásunk.

Évtizedeken át közhelynek számított, hogy a holokauszt történetírása csak Raul Hilberg eredetileg 1961-ben kiadott *The Destruction of the European Jews* (Az európai zsidóság elpusztítása) című monumentális művével kezdődött. (Hilberg 1961) Valóban igaz, hogy angolul vagy németül, a kortárs szakirodalom két legfontosabb nyelvén 1961 előtt csak viszonylag kevés nagyobb jelentőségű mű jelent meg. Ugyanez azonban korántsem állítható a lengyel, a jiddis, a francia vagy épp a magyar nyelvű irodalom vonatkozásában. (Jockusch 2012) Az elmúlt évtizedben végre megkezdődött a holokauszt e korai történetíróinak újrafelfedezése. A holokausztot követő hallgatás mítoszát meghaladva elkezdtük részletesen feltárni a közvetlenül 1945 után született fontos és értékes műveket.

A holokaussztal kapcsolatos szövegek száma az elmúlt 75 év során annyira megszaporodott, hogy kortárs nézeteink forrásvidékeinek feltárása rendkívül tanulságosnak ígérkezik. Meglepő tapasztalat e téren, hogy számos, még jelenleg is előszeretettel megfogalmazott nézet már közvetlenül 1945 után meghonosodott – sok esetben a maival csaknem azonos formában. Negatív példával élve már a háború befejeztével is számosan hajtogatták, hogy le kellene már végre zárni a holokauszt tárgyalását. Az effajta felszólítások tehát tudhatóan még generációk múltával is az „elkövetői oldal" egykori követeléseit reprodukálják, módfelett kritikus fényt vetve a magyar társadalom egyes tagjainak identifikációs mintáira és reflexiós képességeire.

Eközben a holokauszt magyar történetírásának kezdetei is egyértelműen az 1940-es évek második felére tehetők, amikor már több szerző intenzíven kutatta és dolgozta fel a magyarországi holokauszt vagy egyenesen a holokauszt európai történetét (miközben a holokauszt szakkifejezés még nem volt használatos). Nem sokkal a sztálini diktatúra és a téma időleges tabusítása előtt, még nagyszabású monográfiák jelennek meg, így például Lévai Jenő *Zsidósors Magyarországon* vagy Sós Endre *Európai fasizmus és antiszemitizmus* című műve. (Lévai 1948, Sós 1948) A tömeges traumatizáció mellett és ellenére, tehát már közvetlenül a háború után megkezdődik a népirtás forrásalapú feldolgozása és elemzése, olyannyira, hogy a holokauszt történetírása 1947-ban és 1948-ban alighanem jóval magasabb szinten áll, mint 1989 előtt bármikor máskor, vagy számos 1989 óta eltelt évben. A *Hogyan történt?* egyértelműen ehhez a korai hullámhoz tartozott: Munkácsi Ernő 1946-ban gyakorlatilag elsőként kezdi el csaknem kizárólag magyar zsidó források alapján feldolgozni 1944 tavaszának és nyarának történetét.

E magyar zsidó intellektuális válaszkísérleteket később elhallgatták, sose adták ki újra, és manapság is nehezen hozzáférhetők. Szélesebb körű újrafelfedezésük még nagyrészt várat magára – annak ellenére, hogy jelenleg nagy nemzetközi érdeklődés irányul a holokauszt legkorábbi történetíróira. E nemzetközi kontextusban került sor Munkácsi 1947-es kulcsművének 2018-as angol nyelvű kiadására is. (Munkácsi 2018) A McGill–Queen's, Kanada egyik vezető tudományos kiadója számára Nina Munk kritikai kiadást szerkesztett, mely – Csősz

László és e sorok írójának munkája – tudományos apparátust is felvonultat. Nemzetközi figyelemre is igényt formáló kiadványról van szó, hiszen nem pusztán a magyarországi traumatikus események egyik legközvetlenebb, már dokumentumokon alapuló értelmezéséről van szó. A *Hogyan történt?* egyúttal a Zsidó Tanács tevékenységét belülről tárgyaló kulcsforrás is, melynek jelentősége leginkább Adam Czerniaków varsói gettóbeli, méltán világhírű naplójához hasonlítható (bár utóbbi bevallottan más típusú történeti forrás). (Czerniaków 1999)

A Zsidó Tanácsok köztudomásúlag erőszakkal kooptált szervek volt. Tagjaik a zsidókat üldöző magyar és német hatóságok utasításainak végrehajtásában vettek részt. (Trunk 1972) Magyarországon mintegy 150 ilyen tanácsot hoztak létre, jellemzően a korábbi közösségi vezetők részvételével. A népirtást előkészítő hatóságok ugyanis fenn kívánták tartani a folytonosság látszatát. Munkácsi Ernő is e rettenetesen hatékony megtévesztő stratégia következtében került a központi tanács főtitkárának szerepébe. A deportálások módfelett sebes bekövetkeztével e másfélszáz szerv szerepe hamarosan véget ér, kivéve épp a budapesti központi tanácsét, mely egészen az 1945. januári felszabadulásig tevékenykedett – változó tagsággal és némileg változó mandátummal.

Munkácsi főtitkári szerepe eközben a Központi Zsidó Tanács korai, legellentmondásosabb hónapjaira korlátozódott; a szerző a nyilas uralom idején már bujkálni volt kénytelen. Főtitkárként értelemszerűen nem volt döntéshozói pozícióban; a tanáccsal szemben a háború után megfogalmazott legsúlyosabb vádak sem személy szerint ellene irányultak. Ugyanakkor szem- és fültanúja volt a tanácson belüli döntéshozatali folyamatnak, gyakorta részt vett a fontosabb eszmecserékben, sőt a releváns események és döntések dokumentálásáért is felelt. Ily módon logikusnak nevezhető, hogy 1945 után épp ő jelentkezett, mint aki szeretné hitelesen és részletesen megírni a Központi Zsidó Tanács 1944-es szerepének ugyancsak ellentmondásos történetét.

Műve írásakor Munkácsit egyértelműen apologetikus szándék vezérelte. A gyászoló és felháborodott túlélők egyes csoportjai a tanács tagjait egyenesen a zsidó nép elárulásával vádolták. Részletes művével ő legfőképpen e vádakat igyekezett cáfolni. A Zsidó Tanácsokkal

kapcsolatos viták később évtizedeken át sem sokat veszítettek vehemenciájukból, sőt a tanács tevékenységével kapcsolatban még manapság is gyakran találkozunk polarizált véleményekkel. A tanáccsal szembeni vádak emocionális mozgatórugóit könnyű megértenünk. A súlyos vádak ugyanakkor mégiscsak a tanács helyzetének, szándékainak és cselekedeteinek egyoldalú felfogásáról tanúskodnak, ily módon a történelmi értékelésnek is csupán részét képezhetik. Érdemes őket ütköztetnünk a tanács tagjainak nagyon is eltérő – helyenként valóban kibékíthetetlenül más – szempontjaival. Meggyőződésem, hogy minden öncélúsága és egyoldalúsága ellenére Munkácsi Ernő könyve érdemben hozzájárulhat a hevesen vitatott pontok továbbgondolásához is.

A *Hogyan történt?* lapjain kifejtett történet a zsidó közösség hanyatlásáról, illetve az elit jó szándékáról és túlzott naivitásáról szól. Munkácsi azt fejti ki, hogy a tanács tagjai a német és magyar hatóságok követeléseinek jellemzően igyekeztek megfelelni, de esetenként próbáltak tiltakozni is ellenük. A teljesítési politika Munkácsi szemében a kisebbik rossz választását jelentette, míg az alkalmi protestálások a tanács tagjainak megfelelő hozzáállását voltak hivatottak bizonyítani. A szerző ugyanakkor elismeri, hogy a tanács tagjai sok szempontból rosszul mérték fel a helyzetet. Műve értelemszerűen nem is a letaglózó következmények értékelésével vitatkozik, hanem mindössze a Zsidó Tanács szándékait és stratégiáit kívánja tisztázni.

Morális filozófiáink jellemzően a szabadság állapotából indulnak ki, azt vizsgálják, miként kell és hogyan érdemes cselekednünk, amennyiben szabadon dönthetünk. A Zsidó Tanácsok tagjai azonban korántsem voltak szabadok: üldözőik őket szándékosan morális csapdahelyzetbe kényszerítették. Ahogy a *Hogyan történt?* lapjai részletesen bemutatják, helyes alternatíva hiányában a tanács tagjai úgynevezett választás nélküli döntések sorát voltak kénytelenek meghozni. Folyamatosan a kisebbik rosszat próbálták választani, ami középhosszú távon mégis végzetes következményekkel járt.

Ahogy azt Munkácsi és a Zsidó Tanácsokkal foglalkozó későbbi szakirodalom jelentős része is hangsúlyozza, erkölcsi szempontból egyik választható alternatíva se lett volna helyesebb, és egyik se vezetett volna feltétlenül vállalhatóbb eredményekhez. A tanács egyes

döntéseit ettől még lehet némileg szerencsésebbnek vagy szerencsétlenebbnek értékelnünk, de eközben bölcsebb azt is belátnunk, hogy tagjainak nem állt módjukban morálisan vállalható döntéseket hozni. Mindezek kifejtésével Munkácsi Ernőt sem mentegetni, sem elítélni nem kívánom. Nem gondolom, hogy bármelyikhez is jogom lenne.

Történészként sokkal adekvátabb célnak tartom annak kifejtését, hogy Munkácsi műve írásakor milyen kínzó dilemmákkal szembesült, és azokat hogyan próbálta kezelni. Miként próbált például magyar zsidóként megszólalni, miközben azt volt kénytelen kifejteni, hogy a magyar hatóságok aktívan részt vettek a zsidóellenes népirtásban? Hogyan lehetett képes a Zsidó Tanács védelmére kelni úgy, hogy eközben a szörnyűséges következményeket se kisebbítse? Könyve írásakor Munkácsi effajta kérdésekkel és hasonlóan feloldhatatlan kulcsdilemmák egész sorával volt kénytelen szembenézni.

Eközben úgy vélem, hogy a Zsidó Tanács 1944-es döntéseit a magyar zsidó vezetőség 1942–43-as stratégiájának fényében is érdemes vizsgálnunk. 1942–43-ra a magyar zsidóság még életben lévő tagjai túlélésének egyedüli garanciáját paradox módon a – holokauszt elkövetésében bizonyos fokig, de még nem teljes elkötelezettséggel részt vevő – magyar állami szervek jelentették. A szigorú konformizmus magyar zsidó politikája ekkor és emiatt válhatott újfent dominánssá: 1944 tavasza előtt a túlélés egyedüli reményével kecsegtető magyar állammal szembeni lojalitás reálpolitikának minősült. Ahogy azonban a politikai helyzet 1944 tavaszán hirtelen és katasztrofálisan leromlott, az addig racionálisnak számító politika folytatása kontraproduktívnak bizonyult.

Munkácsinak az 1944-es „megfelelési politika" e közvetlen előzményeinek kifejtése azonban ugyancsak nehezére esett volna. Abból kellett volna ugyanis kiindulnia, hogy Magyarországon már 1944 előtt is sokan tisztában voltak a holokauszt alaptényeivel (vagy mindenesetre egyértelműen tisztában lehettek, amennyiben e tudásra szert kívántak tenni), hiszen az 1944 előtti évek magyar zsidó reálpolitikája is csak e tudás fényében nyert igazán értelmet. Az előzmények ilyetén való felvázolásának viszont szükségszerűen a reálpolitikai indíttatású morális kompromisszumok ecseteléséhez kellett elvezetnie, miközben a

szerző épp a tanács morális alapállását és intencióit kívánta védelmébe venni.

A *Hogyan történt?* egyik legellentmondásosabb pontján Munkácsi a vitát az Auschwitz-protokoll 1944-es magyarországi fogadtatására, illetve fogadtatásának időpontjára kívánta fókuszálni. Ez megítélésem szerint részben figyelemelterelési szándékból történt. Az igazán lényeges kérdés ugyanis nem az volt, hogy 1944 tavaszának Magyarországán pontosan mit tudtak az auschwitz-birkenaui tábor működéséről, hanem hogy a vezetők tisztában voltak-e azzal, hogy a deportálások minden bizonnyal tömeges gyilkosságokhoz fognak vezetni. A téma tárgyalását Munkácsi mégis arra szűkítette, hogy a tanács csak megkésve értesült az Auschwitz-jegyzőkönyv letaglózó, ugyanakkor aktivitásra serkentő részleteiről. Némileg sarkosan akár úgy is fogalmazhatnék, hogy miközben Horthy Miklós és Munkácsi Ernő felelőssége teljességgel összehasonlíthatatlan, apologetikus érvelésük között mégis vannak kétes párhuzamosságok. (Horthy 2019)

Tanulmányomban amellett érveltem, hogy a holokauszt korai történetírása jelentős mértékben épp magyar nyelven született. Míg e művek Magyarországon később nagyrészt feledésbe merültek, és mindmáig újrafelfedezésükre várnak, e korai értelmezések jelenleg komoly nemzetközi érdeklődésnek örvendenek. Ennek részeként került sor Munkácsi Ernő *Hogyan történt?* című 1947-es könyvének közelmúltbeli kritikai kiadására is Kanada egyik vezető tudományos kiadójánál, mely mű nemcsak a Központi Zsidó Tanáccsal kapcsolatos apológiák és feloldhatatlan dilemmák kulcsdokumentuma, hanem nagyformátumú szerzője mély emberi tragédiájának is testamentuma.

Ezen írás korábbi változata az *Élet és Irodalom* 2019/3-as számában jelent meg. Köszönöm Károlyi Csabának és az *Élet és Irodalom* szerkesztőségének, hogy beleegyeztek e módosított változat közlésébe.

IRODALOM

Czerniaków, Adam (1999) *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom*. Chicago: Ivan R. Dee.

Hilberg, Raul (1961) *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books.

Horthy, Miklós (2019) *Emlékirataim*. Budapest, Európa.
Jockusch, Laura (2012) *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford, Oxford University Press.
Laczó, Ferenc (2014) *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest, Osiris.
Lévai, Jenő (1948) *Zsidósors Magyarországon*. Budapest, Magyar Téka.
Munk, Meir Ávrahám (2002). *Életeim történetei*. Budapest, Múlt és Jövő.
Munkácsi, Ernő (1947) *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest, Renaissance.
Munkácsi, Ernő (2018) *How It Happened. Documenting the Tragedy of Hungarian Jewry*. Montreal: McGill–Queen's University Press.
Sós, Endre (1948) *Európai fasizmus és antiszemitizmus*. Budapest, Magyar Téka.
Trunk, Isaiah (1972) *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. Lincoln, University of Nebraska Press.

Daniela Ozacky-Stern

PROPAGANDA OF EXTERMINATION: GOEBBELS AND THE LAST YEAR OF WORLD WAR II

Abstract
This paper deals with the last year of World War II, during which Nazi Germany was deteriorating; Hitler's inner circle was breaking apart, and internal strife reached its peak with the failed attempt on his life. And yet, despite this catastrophic reality, the extermination of the Jews had not stopped, in fact, it was hastened.
In this context, the paper examines the actions of Joseph Goebbels, one of Hitler's closest aids, who influence on Nazi policy. His personal diaries, public speeches, journalistic and literary writings contribute to analyse his personality and his critical role during this last year. This article attempts to find the connection between two allegedly contradictory processes: the defeat in the war and the continuation of the Final Solution. It argues that on a background of despair, complete devastation, the physical and mental deterioration of the Führer and disloyalties within the Nazi elite – the motive of *Der Untergang* (decline), took hold. In this critical time Antisemitism and extermination played a major role.
Keywords: Nazism, Nazi Propaganda, Joseph Goebbels, World War II, Holocaust, Final Solution.

Introduction

One of Hitler's closest aids, whose influence on Nazi policy was immense was Joseph Goebbels. This article focuses on the last year of World War II, which was also the last year in the life of Goebbels. On 1 May 1945, a day after Adolf Hitler's suicide in his bunker in Berlin, Magda and Joseph Goebbels committed suicide, taking with them their six children. During that year, as Germany was losing the war, Goebbels rose to a personal high point. Despit its defite Germany's motivation grew to hasten the extermination of the Jews and finish the "Final Solution". This was enabled, to a large extent, by the propaganda machine led by Goebbels.

Goebbels kept a diary for over twenty years, from 1923 up to his last days in April 1945. He believed that in due time, his diaries would prove to be a rich source of information on the history of the Nazi movement. He planned to retire from politics at the end of the war and dedicate himself to historical research as the chief historian of the Third Reich. After the fall of Germany in 1945, the diaries were taken by the Soviets and only in the spring of 1992, when the Iron Curtain fall and the archives were opened, historians were given complete access to them. (Kater 1990)

After the failed attempt on Hitler's life on 20 July 1944, the Führer's emotional and mental conditions deteriorated. He closed himself in and rejected all information regarding Germany's desperate state. He refused to visit the bombed sites and offered the German people no words of consolation. It was Goebbels who, in 1945, went into the limelights and appeared in the media to address the grieving German people. In that year, Goebbels perfected the propaganda mechanism he developed in order to motivate the citizens and soldiers to continue the war despite the coming defeat. He thought that military force was not the only important thing for Germany's struggle, but also the mental and national cohesion at the home front. His idea was that civilians must be in danger just as much as the soldiers.

Until his last days he never stopped operating the propaganda machine he created to continue to preserve the Nazi regime and accomplish its goals. He used the propaganda as a tool to further motivate the military to carry on fighting and the other special forces to increase their efforts to continue with the "Final Solution" to the Jews. Hence – the destruction of the Hungarian Jewry took place between May to July 1944 when Germany was on the verge of total defeat. The contradiction between this "achievement" and the fact that Nazi Germany was approaching its final moment might be explained by the power of Goebbels' propaganda of extermination, as I will show.

Goebbels Image and His Political Path

On 25 July 1944, five days after the failed attempt on his life, Hitler announced a new position in the German government: *Reich Plenipotentiary for Total War*. He appointed Goebbels to the role. This was the

height of professional aspirations for the *Reich's Minister of Public Enlightenment and Propaganda.* The night before, Goebbels finished composing a 50 page-long document in which he presented his plan to increase and radicalize the German war effort, which he developed since the defeat at Stalingrad in February 1943. (Longerich 1987) The new position gave him the needed authorities to execute the plan, which until then was purely theoretical. However, it also marked a prominent change in Goebbels position, which lasted throughout the war: as Germany and the Führer grew weaker, Goebbels place in the government grew stronger, and his influence increased.[1] In a speech he gave on 31 January 1943 he said that despite the disaster which befell them, the Germans must overcome and strengthen their hearts. (Goebbels 1943) Already in his famous speech in the Berlin Sports Palace, on 8 February 1943, he called for "Total War" and ordered the German people to continue fighting until victory.[2] It is possible that Goebbels entered the most important stage of his career after this speech. (Moltmann 1964) Until the defeat of Germany and the end of the war, he was Hitler's principle adviser and had a great influence on the decision making in the Nazi government.

Goebbels was an exception in Hitler's close surroundings. His intelligence, manners and charisma stood out among the mediocrity and vulgarity of most members of the Nazi party and government. (Welch 1993) He was an intellectual. Unlike many party members, he did not carry a pistol and preferred literature and culture over the battlefield. But he knew the power of words, and his speech was often cruel. His complex character and conflicting actions were full of contradictions: on the one hand, he was a man of culture and intellect, and on the other, acted cruelly.

---

[1] On the defeat of the 6th Army in Stalingrad, see Manfred Kehrig 1992: 108–109. On Goebbels' instruction to the Propaganda office after the defeat in Stalingrad, see: Boelcke1969: 321–322, 327–328.

[2] Joseph Goebbels, "Nun, Volk, steh auf, und Sturm brich los!" Rede im Berliner Sportpalast, 18/2/1943, in: *Der steile Aufstieg*, 167-204. "Now, Nation, rise up, and let the storm break loose!" the ending is a line by Theodore Körner, a poet who wrote of the Prussian struggle against Napoleon.

Paul Joseph Goebbels was born on 29 October 1897 in the small industrial town of Rheydt, in the Rhineland. His father, Friedrich (Fritz) Goebbels, was the manager of a small textile factory. His mother, Maria Katharina, was a simple, uneducated woman. Friedrich and Maria were married in 1892. They were devout Catholics and had six children, two of whom died. Of the four who lived, three were sons – Hans, Conrad and Paul Joseph, and one daughter – Maria. Another daughter, Elisabeth, died in 1915, at the age of 14. she was four years younger than Paul Joseph, and the trauma of her death haunted him for the rest of his life. Socioeconomically, the family was lower middle-class. They had a duplex on Prinz Eugen Street, which years later, was renamed Paul Joseph Goebbels Street.

Goebbels was a handicapped, sensitive boy. His right leg was eight centimetres shorter than his left, a childhood disease left it paralyzed. This defect caused him to limp, which hurt his self-confidence. Due to his disability, he suffered humiliation and social rejection as a child, which led him to close himself in his room and avoid social life. When World War II broke out in 1914 he tried to enlist in the military, but was discerned as unfit for combat. (Ebermayer – Meissner 1953, Riess 1950)

Goebbels' high intelligence was apparent early in his childhood, and he was the only child in the family to receive higher education. His father hoped that he would become a teacher or a priest. (Ebermayer – Meissner 1953) Knowledge was his power over those who mocked and disparaged him. He spent his time reading, interested in German literature and romanticism, studied philosophy, history, art, and literature. In 1920 he studied at the University of Heidelberg. Among his teachers there was the converted Jewish professor, poet and culture scholar, Freidrich Gundolf (1880–1921), who was part of the George-Kreis, a literary and academic group led by the poet George Stefan. Gundolf wouldn't advise him on his Doctoral thesis, which dealt with the German romantic playwright, Wilhelm Von Schütz (1776–1847).[3] Ultimately, he was advised by a Jewish professor from Czernowitz, Max Freiherr von Waldberg. Goebbels completed his thesis in only four

[3] Goebbels 1922. Von Schütz became famous in 1802, after the production of his play, *Lacrimas.*

months. The title of "Doctor" was very important to him, and he demanded it be used in every public appearance. But in the years following his studies, it stood in his way when he tried to find a job. He moved back to his parents' house, and his father was ashamed of his son's failure. His friend, Richard Flisges, had a great influence over him at that time. Not much is known of Flisges, but the two were childhood friends. Goebbels discovered his gift for rhetoric at an early age. He would practice public speaking in his room, in front of an imaginary crowd. He suffered not only because of his physical disability, but also experienced failures and a lack of success when trying to fulfill his dream to be a journalist. His articles to various newspapers were rejected time and again, but he never gave up. He admired Theodor Wolff, the Jewish editor of the *Berliner Tageblatt*, and sent him over fifty articles, but they were all returned to the sender unpublished. Ten years later, as a high ranking official of the German government, he had his revenge: He instructed that the newspaper be closed, and forced the editor into exile.

In the first years after completing his studies, Goebbels was frustrated. He felt his life lacked meaning and had no purpose. He wrote in his diary that the revolution is inside him, but did not know how to express it. He found his opportunity when he learned of the Nazi party and became a member in its early stages, 1924. He was impressed by Hitler, realized he was about to perform something big, and wanted to be a part of that. He felt that he found the purpose he was looking for. National-socialism was the new religion, he believed, and every religion needs a God. In 1929 he published his debut novel, *Michael Voorman*, which he wrote in 1921. Many autobiographical details can be recognized in the book, as well as hints at his period of searching for meaning. Michael, the protagonist, is transformed from a confused romantic to a budding Nazi, from a sensitive youth to a grown man. Michael was both a poet and a simple miner; he represented the ultimate German man. The answer the novel gives for the meaning of life is the idea of The German Fate (*Das Deutsche Schicksal*). It requires total faith in the German strength, which is based on a glorious past and devotion of the individual's life for the good of the people. (Goebbels 1933, Gathmann – Paul 2009)

Goebbels first contribution to the Nazi party came when France took the Ruhr region in January 1923. He took the opportunity to go to Elberfeld, the centre of German resistance, where he spoke for the Homeland. In his speeches he spoke of horrors committed by the French, agitating the crowd. (Ebermayer – Meissner 1953) David Welch writes that the Nazi party's position changed in 1927, when Goebbels employed his rhetorical skills in its favour. He and Hitler competed for prominence in that field. (Welch 1993) He was the one who thought of the idea of a mystical connection between Hitler and providence. He claimed that God had elevated Hitler from the masses, to lead the superior Germanic race, and is guiding him in his historical mission.[4]

Goebbels met his wife, Magda, when she was the secretary of his subordinate, Dr. Hans Meinshausen. Magda was a beautiful, impressive woman, born to a wealthy and well-respected family. She was married before, to the industrial tycoon Günther Quandt, and they had a son, Harald. They divorced in 1929. Goebbels and Magda were married on 12 December 1931, in a Nazi wedding: Hitler was the best man, and the men attending the ceremony wore the party uniform. Since Hitler was not married, after her marriage to Goebbels, Magda became the "First Lady of the Third Reich". The couple had six children – five daughters and a son – all given names beginning with the letter H, to honour Hitler, a frequent guest in their home.

On 28 April 1928, Hitler appointed Goebbels as responsible for propaganda in the entire Reich. Goebbels had a decisive contribution to propaganda and attracting voters during the Nazi party's rise to power, on 30 January 1933. On 13 March he was appointed to head the Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda-RMVP*). Goebbels status and power reflect the merger between party and state in Nazi Germany: Goebbels was Berlin' Gauleiter, the propaganda Minister, and the head of the party's propaganda administration (*Reichspropagandaleitung-RPL*), an organization composed of departments responsible for journalism, radio, cinema and other media. (Herf 2006)

[4] On shaping the Führer's myth and the way Goebbels' strengthened Hitler's image, see Bärsch 1987.

Goebbels influenced the creation of Hitler's image as the true leader Germany was waiting for, who will free the masses, who embodies the mysterious yearning for the Germanic past, the guide to faith who "like a meteor before our astonished eyes' had worked a miracle of enlightenment and belief in a world of scepticism and despair". (Kershaw 1987: 26) Hitler's seizure of power was intended to suggest to the German people that they were witnessing a historic break with the past, the dawn of a new era. (Kershaw 1987: 48)

The Rise in Goebbels' Status After the Attempt on Hitler's Life

Goebbels had his opportunity to show his loyalty to the regime on the afternoon of 20 July 1944. In hindsight, it was also a priceless opportunity to press Hitler to grant him more authority. On that day, *Claus von Stauffenberg* and other German officers attempted to assassinate Hitler by placing a bomb in his office, in what was called "Operation Valkyrie." Hitler was saved by chance, but the event shook the top of the Nazi regime. Such a conspiracy, coming from "within", demanded a policy change. Goebbels formed an alliance with Albert Speer, and together they cooperated to convince Hitler that a "Total War" must be enacted immediately, and that it would even gain public support. (Hancock 1991, Longerich 2015) It is interesting to note that when Goebbels could not locate Himmler that day, he believed that he was the one behind the attempted assassination. (Speer 1969, Kershaw 2000)

Following the assassination attempt, Goebbels was shown at his best when he gave the difficult event, which distinctly showed the generals lack of faith in the government (and therefore inability to direct the war), a national meaning which would lead to unifying the people with its leaders in a fateful, mystical union. The affair was a turning point in the war, and in Goebbels personal position. As he wrote in his diary: "In fact, July 20th is not only our deepest low point in this crisis-ridden war, but also the significant day in our re-emergence". (Fröhlich 1987–1996, 4/12/1944) He believed he was an expert at crisis management, and even though the "generals' crisis" necessitated special treatment, he managed to deal with it, among other ways, by using intensive propaganda. (Fröhlich 1990)

In an address to the nation on 26 July 1944, Goebbels tried to restore the public faith in the system and in Hitler's control: "I owe the German people a true report of the events of July 20th and the conclusion we must draw from them" he said. "The German people have reason to reassure itself of the certainty of the upcoming victories of our righteous cause, which has the grace of God… I am convinced that no disaster and no danger would not eventually play to our benefit".[5]

That day, Goebbels wrote in his diary of a report by the Security Police regarding the people's reaction to the conspiracy: "The report mentions absolute unity in all layers of the German Volk. Loyalty to the Führer is expressed as it never was before. There is the impression that there was a great victory here. Without a doubt the nation is now headed towards Total War". (Fröhlich1987–1996, 4/12/1944) Goebbels became the most prominent advocate of radical policy and total war. He played the part of the "psychological dictator", who must work for the total effort by exerting pressure on public opinion. (Longerich 1987) The term "Total" has meanings beyond the merely material ones – it is related to the self-awareness of the German Volk, who knows its heritage and the potential embodied in it. If it could create for itself a closed community, free of any foreign elements, it could reach the height of its development. (Longerich 1987) At that point in the war, military force was not the only important thing for Germany's struggle, but also the mental and national cohesion at home. The civilians must be in danger just as much as the soldiers.

After the defeat in Stalingrad in February 1943, Goebbels suggested to Hitler that he radicalize the government's policy by creating the needed conditions for a war economy, that he ensure the people's readiness for war through education and propaganda and that he enact a firmer interior policy. He asked to be granted the responsibility of leading the war effort but was refused. Now, wiser by experience, he explained to his associates: "It takes a bomb under his backside to make Hitler see reason." (Semmler 1947: 146–147) At the ministry of propaganda meetings, where he instructed his subordinates, Goebbels stressed that only a radical war effort would bring about a change in the war. (Boelcke 1969)

[5] No. 27, Rundfunkrede, 26/7/1944, in: Heiber 1972: 342–343.

After the 20 July assassination attempt, the Nazi regime's primary goal was to capture and punish the traitors. At the very night that Hitler was saved, an examination board headed by Goebbels was assembled, and through the night, German officers and generals were interrogated. Hitler demanded that the punishment would be of historical dimensions. "The Führer is determined to completely eliminate the entire cult of generals that opposed us", Goebbels wrote in his diary. (Fröhlich1987–1996, 4/12/1944) Heinz Linge, the SS officer who was Hitler's personal servant, tells of the terror Goebbels employed after the assassination attempt: "Men of every rank and distinction, who had put their life on the line for Hitler, were suddenly treated like thieves caught in the act." (Linge 1980: 237) The historian Ian Kershaw claims that the 200 executions of conspirators were Hitler's last triumph. (Kershaw 2000) I argue that it was also one of Goebbels first triumph in his new position as the Reich's Representative for Total War, a triumph which reinforced his political standing and brought him closer to Hitler. He photographed and documented the conspirator's trials and executions, so he could watch them with Hitler. Historian Joachim Fest mentions that this nightly movie marathon created a feeling "as though sacrifices were being offered to some pagan demigod." (Fest 1974: 735, Boldt 1973) Goebbels sought to present his "masterpiece" to the public, as a warning, and was needed to be convinced to refrain from doing so, since the images of officers hung by piano strings were too brutal. (Manvell – Fraenkel 2010; Longerich 2015)

Although it exposed the internal disloyalty to Hitler, after the attempt the party came together in a way that brought it back to life for a while. There was a pro-Hitler sentiment among German soldiers at the front. (Kershaw 2000) The Führer, who was miraculously saved, regained his divine aura, and Goebbels continued to admire and believe in him. Hitler himself regained his sense of purpose, as he told Benito Mussolini, who came to visit him that day: "After my rescue from the peril of death today I am more than ever convinced that I am destined to carry on our great common cause to a happy conclusion". Fest 1974: 709; Kershaw 2000). He saw his survival as another confirmation that he was the person meant to lead the Germans to their final victory. But Germany's victory was not in sight at that point, and now it was clear to Hitler why his

military plans failed – the traitorous army officers sabotaged them the whole time. It was all treason! It was a wonderful excuse for Germany's difficult military situation, an excuse which left Hitler, as he said himself, free of responsibility for the deteriorating situation.

Total War or Facing Doom

One of Hitler's senior officers, Nicolaus von Below, wrote that 1944 ended with a feeling of hopelessness. (von Below 2001) Goebbels, who oversaw the popular moral, had to deal with that atmosphere. Since he could no longer rely on military victories, all he had left to mention was the recovery and rebirth of the German nation from the depth of catastrophe. He saw in the generals' attempt for military *coup d'état* a low point from which Germany could only move up. He believed this crisis would strengthen the German people resistance, rather than weaken it. The danger still exists: If the Führer were injured, it would have been only a matter of time before the Bolsheviks would have take over Europe, he wrote in his diary. (Fröhlich 1987–1996, 4/12/1944) In an article from early January 1945, he wrote: "July 20th last year illustrated the deep German crisis. From there on, the production of the German military defensive and offensive force began, slowly but surely… God would help us if we would help ourselves. He stands not with the strongest battalions, but with the bravest." (Goebbels 1945a)

As mentioned, a strict policy was enacted on the German home front. Every citizen within working age, man or woman, was required to fight or work for the homeland. Ultimate victory is still in reach, Goebbels argued, through a combined effort of the war-front and the home-front. In his attempt to apply a total war policy, Goebbels was faced with a discord between the ideological needs and the technical ones. Economical rationality, represented by Speer, demanded to focus on material resources and maximize production. Goebbels, on the other hand, thought that the deterioration in the military situation is the result of an ideological disloyalty by the people, and this is what must be emphasized. The two had a harsh argument on the subject. (Hancock 1991) According to Goebbels, the importance was "not only on the technology of weapons and equipment, but first on mental fortitude, fanatic

perseverance and unshakable belief in the idea and in victory." (Goebbels 1944a) In order to achieve that, the German citizens must be reminded of their national duty, and made to focus on it alone. It was in that time, when the citizens of Germany spent long weeks in underground bunkers for fear of aerial bombings, that Goebbels decided to close all entertainment and leisure establishments and almost entirely stop all culture and art activity throughout the Reich. In August 1944, Martin Bormann wrote to his wife "Dr. Goebbels today submitted a proposal – keep it to yourself – which all theatres should be closed as a first step, and the artists posted to the munitions industry". (Trevor-Roper 1954:77, Meissner 1980)

Just then, when the military situation was so difficult, the Germans suffered heavy losses and the front was in growing need of reinforcement, he ordered that thousands of soldiers and sailors be taken out of active service and assigned to act as extras in the epic propaganda film *Kolberg*, which he produced in mid-1944 with director Veit Harlan (1899-1964). The cost of the movie production was the most expensive in Germany. The movie describes the battle in which the citizens of Kolberg defended their town against the French forces, between April and July 1807. Goebbels hoped that the movie would strengthen German resistance. (Hancock 1991)

In the last year of the war, Goebbels and Hitler still believed there was a chance to turn its tides in Germany's favour. Hitler still relied on the Wehrmacht. He believed they should wait for the right opportunity, and when that comes, their fate would change. When will it come? That he could not answer. (Heiber 1963) At that time, Hitler spent night and day poring over maps which described the state of the war. He saw the war through the lens of discussions and documents, far from the blood and filth of the battlefield. At times he would suggest military maneuvers and draw them on the maps, with no relation to the real situation at the front. (Manvell – Fraenkel 2010) Boldt says that Hitler fell into a world of fantasy and could not wake up from it to deal with reality. (Boldt 1973) He even refused to accept reports of the destruction caused by Allied bombings. When Goebbels sent him an album depicting the damage caused by them, Bormann sent it back with a note: "The Führer

did not wish to be worried with such irrelevant matters." (Semmler 1947: 177)

Goebbels' physical and mental state deteriorated in those months, even though he still did his work effectively. His nerves began to buckle under the immense pressure and stress he was under. He began feeling weary, ate almost nothing and smoked more than in the past. (Heiber 1972) Semmler says that he first saw Goebbels lose control when he learned of the bombing of Dresden: "the tears came into his eyes with grief and rage and shock," he mourned and was angered and shocked, he seemed a broken man. (Semmler 1947: 181) The bombing of Dresden in February 1945 influenced him to the point that he suggested to Hitler that they execute a few thousand British and American prisoners of war, as retribution. Helmut Heiber argues that Goebbels motive in suggesting that was to breach what remaining moral boundaries the Germans still had in relation to the western allies. If they had taken such severe measures, no more boundaries would have remained and all ways of action would have been open to them. (Heiber 1972) Goebbels compared the attitudes of the German and Soviet generals towards their victory aspirations, and so he stated in his diary: "Our generals are too old and worn out and they are complete aliens to our National-Socialist ways of thought and behaviour. Many of our generals do not even want a National-Socialist victory. Soviet generals, on the other hand, are fanatical adherents of bolshevism and so they fight fanatically for its victory". (Fröhlich 1987–1996, 15/3/1945)

However, as Hitler sunk deeper into delusions, and had trouble functioning, Goebbels continued to visit bombed sites and the front, where he raised the spirit of the German soldiers. (Manvell – Fraenkel 2010) In a speech to German soldiers in Görlitz, he spoke of the danger Germany faces: "The enemy is now at the gates of our city... [It] left us no doubt what it will do to us, to our wives, our children and even our grandchildren and their children".[6] The fear of the cruelty of Bolshevism was always highlighted in Nazi propaganda, to convince the Germans that victory was their only option. A Bolshevization of Germany

[6] Reichsprogramm, "Dr. Goebbels in Görlitz", 11/3/1945.

meant not only enslavement, but a total annihilation of the German people. After the Polish officers' massacre in the forest of Katyń was discovered, Goebbels mentioned it at every opportunity. It was an excellent anti-Bolshevik propaganda, which demonstrated the Soviet cruelty and proved what awaits Germany if it didn't win the war. On 14 April 1943, Goebbels wrote in his diary: "I gave instructions to make the widest possible use of this propaganda material." (Fröhlich 1987–1996, 14/4/1943)[7]

Extermination of Jews in the Last Year of the War

According to Hitler and Goebbels, the Germans had themselves to blame for the difficult situation of the war: They were about to lose it because they did not fight with enough strength and determination. They abandoned their government and lost their courage. (Heiber 1972) But not only the German people were to blame. Above everything was the international Jewry. Goebbels reminded the German people that they must not forget who was behind the war: "One could not understand this war if one did not always keep in mind the fact that International Jewry stands behind all the unnatural forces that our united enemies use to attempt to deceive the world and keep humanity in the dark".[8] According to Semmler, "Goebbels hatred of the Jews is fanatical. Everything Jewish is to him like a red gag to a bull. The hatred is so strong that he becomes incapable of even recognizing facts when he deals with them". (Semmler 1947: 98) Goebbels developed a pathological personal hatred of Jews, and was extremely vehement in anything related to the policy against them: "I certainly won't rest until the capitol of the Reich, at least, has become free of Jews," he wrote in his diary in March 1943. (Fröhlich 1987–1996, 2/3/1943)

---

[7] In March, 1940, Joseph Stalin ordered mass executions of Polish soldiers and civilians captured by the Soviet-Union. The Bodies of over 20,000 of them were found in April, 1943, by Wehrmacht soldiers.

[8] Joseph Goebbels, "Die Urheber des Unglücks der Welt", *Das Reich*, 21/1/1945; Goebbels: "Rundfunkansprache am Vorabend von Hitlers 56. Geburtstag", in: Heiber 1971: 452.

And indeed, the data show that despite military defeats, aerial bombings of Germany's cities and the disintegration of the Nazi leadership, the extermination of Jews was only accelerated in the last year of the war. For example, with the invasion of Hungary on 19 March 1944, the biggest free Jewish population left in Europe fell into Germany's hands. The Nazis began an expedited operation to send Hungary's Jews to the Auschwitz-Birkenau extermination camp. Special railways were designated for that purpose, an abandoned gas chamber was restored and pits dug next to it, to burn the bodies in. Raul Hilberg shows that in the 12 months from April 1943 to March 1944, about 160,000 Jews arrived in Auschwitz, and almost 585,000 in the few months between April 1944 and November of the same year. More Jews had been sent to Auschwitz in those eight months than in the two years before them. (Hilberg 2013)

The gas chamberes and crematoriums at the camp worked to full capacity. In August 1944, 10,000 of Hungary's Jews were gassed in Auschwitz every day. (Rothkirchen 2000) When Łódź Ghetto was liquidated, 60,000 of its occupants were sent to Auschwitz. The transports came even from remote places, such as the Greek islands of Rhodes and Kos, whose 1,800 Jews were transported to Auschwitz in the summer of 1944. They were killed on the day of their arrival. (Laqueur 2000) The killing continued until the camp was liberated by the Russians on 27 January 1945. On 17 April 1945, the Gestapo was ordered to execute the sick prisoners in Abtnaudorf, one of Buchenwald's sub-camps, who were left when the camp was evacuated. SS Volkssturm forces gathered the prisoners in a shed and set it on fire. These examples demonstrate that even in the last days of the war, instruction were sent to exterminate the so called enemies of the Reich. (Gellately 2001)

In the last months of the war, the Nazis took the prisoners on "death marches". On 18 January 1945, the remaining prisoners of Auschwitz were taken on such march. Those who couldn't go on were shot on the spot. These marches happened in the span of four months, and many of the survivors remember them as the low points of the hell they went through. According to estimates, about a third of the 714,200 prisoners remaining in the camps in January 1945 perished in the marches. (Bauer 1983)

Beyond the purely antisemitic aspect, Goebbels saw the extermination of the Jews as a driving factor in enacting the radical policy of total war, which now Germany had no option but to continue: "on the Jewish question, especially, we have taken a position from which there is no escape. That is all to the good. Experience shows that a movement and a people who have burned their bridges fight with much greater determination than those who can still retreat". (Fröhlich 1987–1996, 2/3/1943) In order to feel powerful and show the fruit of his hard labor, he sought to exaggerate his influence on deciding the antisemitic policy: "We employed such a radical approach only when concerned with the Jewish question. It was justified, and today we enjoy its fruits. The Jews cannot harm us anymore. That is true even though that before we dealt with the Jewish question, it was emphasized again and again that it has no solution. But you can see it is possible, if we want it". (Fröhlich 1987–1996, 4/3/1944) He was aware of the magnitude of the extermination and did not deny that it happened and that he was involved in it: "Anyone in a position to do so should kill these Jews off like rats. In Germany, thank god, we have already done a fairly complete job. I trust that the world will take its cue from this". (Fröhlich 1987–1996, 14/3/1945) He also wrote: "No one can say with certainty which nations will be on the losing side and which on the winning at the end of the war; but there can be no doubt that the Jews will be the losers". (Fröhlich 1987–1996, 15/3/1945)

In this context, it seems that towards the end of the war there was a need to continue in vigour to make sacrifices for the German victory, and the Jews continued to fill this role. The Extermination of them was critical target to keep the motivation and moral of the Germans. They threatened to assimilate into the pure German bloodline and contaminate it. As mentioned, some Germans also objected to the Nazi policy, and were executed. Only through eliminating the Jews could Germany be victorious and save itself. According to Goebbels, as a result of the Nazi project, the international Jewry has lost its power: "International Jewry will not succeed in turning this war to its advantage. Things are already too far along. The hour will come in which all the peoples of the earth will awake, and the Jews will be the victims. Here, too, things can only go so far". (Goebbels 1945b)

"Wagnerian Grand Finale" to the Third Reich

Goebbels and Hitler still deliberated on what role they will play themselves. It seems that eventually they both preferred death as the proper way for them to end the war. But while Goebbels still took responsibility for the situation and cared for the German people, Hitler retired into himself. (Fest 1974) Hitler's despair was seen in the meeting on 22 April 1945, when it was reported that the Russians arrived at the northern suburbs of Berlin. Hitler broke down. He screamed that his generals betrayed him and accused them of cowardice and insubordination. He decided to stay with the Berliners and lead the battle himself when the Russians came. It was then that he admitted for the first time: "It is all over. The war is lost. I shall shoot myself." (Boldt 1973) After that meeting, Hitler offered that Goebbels and his family move to his bunker. (Fest 1974, Manvell – Fraenkel 2010)

Joseph and Magda moved to the bunker together. Magda herself decided to commit suicide and take her children with her. "We shall all die", she told her friend, "but by our own hands, not at those of the enemy…" The life after the war would not be worth living. But her husband still had a part in the decision: "The life that you will all live after the collapse will not be worth living…" (Meissner 1980: 241–242) She also said that she wanted to spare her children the knowledge of the terrible crimes their father had committed. (Meissner 1980, Longerich 2015) As a person who had a full life and a glorious career, Goebbels did not want them to end in prison, at the enemy's mercy. He would rather die a heroic death, as he so often preached. He must take part in the last scene in the history of the Third Reich. His death was his first concern: through his death he can remain a hero in German memory. Now, all that remained was to decide how he would direct the last scene of the *Götterdämmerung*, the Twilight of the Gods, in order to exit the stage in the most impressive manner.

When all chances of a final German victory were lost, Goebbels chose to tie his fate and that of his family with Hitler's, and planned their joint death. He sought to preserve the Führer's myth and give an air of ultimate self sacrifice to the supreme leader, as well as to his own image – to be the most wonderful example of German loyalty. In that, Goebbels'

fate was entwined with that of Hitler from the day they met. Goebbels helped Hitler to take power and achieve greatness. But that was only the prelude to the greater victory – the *grand finale* of their defeat. On the background of Nazi Germany's final downfall, Goebbels produced a Wagnerian ending of his life by committing suicide and taking his family with him. He did that on 1 May 1945, a day after Hitler took his own. If he did hope, as appears through his diaries, to be the chief historian of the Third Reich, then he also sought to put his stamp on its most glorious moment, the self-sacrifice, over the background of the burning Berlin.

Conclusion

The last year of World War II was also the last year of Goebbels' life. At its end, his wife, children, and beloved Führer, to whom he devoted his life, were dead. It was also a year in which he managed to reach the height of his power and political influence. The handicapped child from a small town, who for years could not fulfill his intellectual and artistic visions, reached the height of his aspiration as an influential propagandist, a charismatic speaker and a leading politician. During that year, which ended in Germany's complete defeat (*Untergang*), Goebbels took a central and powerful role in the Nazi regime. Despite Germany's impending defeat and the deterioration of the Third Reich he continued his effort to perfect his propaganda and influenced millions of people to continue Hitler's doomed journey despite the coming end. Goebbels saw himself not only as a loyal follower of Hitler, but also as an influence on him and as a man who consoled him in his hour of need, when Hitler was deep in madness and depression.

An examination of the disintegrating Nazi leadership in the last year of the war, in face of the certain military defeat and the grave injury to the German home front, shows the irrationality of the decision to continue the war and pursue its goals against all odds. I argue that this was expressed, among else, in the increasing of Anti-semitism and was implemented by the decision to broaden the rate of extermination of Jews. In the face of doom, the Nazi regime could have prided itself on its last success – the continues annihilation of hundreds of thousands more Jews. In that, it prevented any chance to negotiate with the Allies on

preliminary conditions for an end to the war and a surrender of Germany. For that, it had sacrificed the soldiers and the civilians of Germany.

Goebbels himself, when all hope to save Germany was lost, found meaning in the events of the last year of the war, in the sense of redemption achieved through the self-sacrifice of the German people. The "Thousand-Year Reich" ended after twelve years of the Nazi revolutionary attempt. Even though Germany was defeated in the war, the Goebbels propaganda worked: millions of Germans had continued to be captivated by an idea and ideology which ultimately led to their own destruction. They continued to support a leader whose mental and physical health deteriorated, but his charisma stayed intact.

According to Joachim Fest, Goebbels career can only be explained on the basis of a deeply rooted contempt for humanity he had: "as the coldest and most unscrupulous calculator among the top leadership, he was entirely free from that 'burden of conscience'. He was the opportunist who ultimately became Hitler's greatest disciple". (Fest 1970: 95–96) Did Goebbels think that producing the last episode of the Nazi saga which he helped to lead, would restore his honour, and that of his Führer? As Sebastian Haffner writes: "Berlin in 1945 A.D. was not Carthage in 146 B.C., it was a living city passing through purgatory into one of its finest hours, and the Goebbels suicide, seen against its true background, was a sad irrelevance". (Haffner 1960)

BIBLIOGRAPHY

Bärsch, Claus-Ekkehard (1987) Erlösung und Vernichtung: Dr. Phil. Joseph Goebbels: Zur Psyche und Ideologie eines jungen Nationalsozialisten. München, Boer.

Bauer, Yehuda (1983) The Death Marches January-May 1945. In: *Contemporary Jewry: A Research Annual* (1983), 199–200.

Boelcke, Willi (1969 Hrsg.) *"Wollt ihr den totalen Krieg?": Die geheime Goebbels- Konferenzen, 1939-1943*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.

Boldt, Gerhardt (1974) *Hitler: The Last Ten Days*. Penguin Adult HC/TR.

Ebermayer, Erich – Meissner, Hans-Otto (1953) *Evil Genius: The Story of Joseph Goebbels*. London, A. Wingate.

Fest, Joachim (1970) The Face of the Third Reich: Portraits of the Nazi Leadership. New York, Pantheon Books.

Fröhlich, Elke (1987–1996 Hrsg.) *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. München.

Fröhlich, Elke (1990) Hitler und Goebbels im Krisenjahr 1944: Aus den Tagebüchern des Reichspropagandaministers. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol.38, No.2.

Gathmann, Peter – Paul, Martina (2009) *Narziss Goebbels: Eine psychohistorische Biografie*. Wien, Bohlau.

Gellately, Robert (2001) *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford, Oxford University Press.

Goebbels, Joseph (1922) Wilhelm von Schütz als Dramatiker. Ein Beitrag zur Geschichte des Dramatikers romantischen Stils. Dissertation. Heidelberg, 1922.

Goebbels, Joseph (1933) *Michael: ein Deutsches Schicksal in Tagebuchblättern*. München, Franz *Eher Nachfolger*.

Goebbels, Joseph (1943) Der Blick nach vorne, 31/1/1943. In: Goebbels, Joseph (1944): Der steile Aufstieg: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1942/43. München, Franz *Eher Nachfolger*. 151–158.

Goebbels, Joseph (1944a) Der Glaube entscheidet. *Völkischer Beobachter*, 25/5/1944.

Goebbels, Joseph (1944b): Der steile Aufstieg: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1942/43. München, Franz *Eher Nachfolger*.

Goebbels, Joseph (1945a) Kraft und Einsicht des Volkes. *Das Reich*, 7/1/1945.

Goebbels, Joseph (1945b) Die Urheber des Unglücks der Welt. *Das Reich*, 21/1/1945.

Haffner, Sebastian (1960) Voice of the Third Reich. *The Observer*, 21/2/1960.

Hancock, Eleanor (1991) *The National Socialist Leadership and Total War 1941-1945*. New York, St. Martin's Press.

Heiber, Helmut (1963 Hrsg.) Lagebesprechungen im Führerhauptquartier: Protokollfragmente aus Hitlers militärischen Konferenzen 1942–1945. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.

Heiber, Helmut (1971 Hrsg.) *Goebbels Reden*. Düsseldorf, Droste Verlag.
Heiber, Helmut (1972 Hrsg.) *Goebbels Reden 1939-1945*, Vol.2. München, Heyne.
Heiber, Helmut (1972) *Goebbels: A Biography*. New York, Da Capo Press.
Herf, Jeffrey (2006) *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press.
Hilberg, Raul (2013) Auschwitz and the Final solution. In: Yisrael Gutman – Michael Berenbaum (2013 eds.) *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Jerusalem, Yad Vashem.
Fest, Joachim (1974) *Hitler*. London, Penguin.
Kater, Michael (1990) Inside Nazis: The Goebbels Diaries 1924–1941. *Canadian Journal of History*, Vol.25 (1990), 233–234.
Kehrig, Manfred (1992) Die 6. Armee im Kessel von Stalingrad. In: Jürgen Förster (1992 Hrsg.) *Stalingrad: Ereignis-Wirkung-Symbol*. München, Piper. 108–109.
Kershaw, Ian (1987) The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich. Oxford, Clarendon Press.
Kershaw, Ian (2000) *Hitler 1936-1945: Nemesis*. London, Allen Lane/The Penguin Press.
Laqueur, Walter (2000) Auschwitz. In: Michael Neufeld – Michael Berenbaum (2000 eds.) *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies have Attempted it?* New York, St. Martin's Press.
Linge, Heinz (1980) Bis zum Untergang: Als Chef des Persönlichen Dienstes bei Hitler. München; Berlin, Herbig.
Longerich, Peter (1987) Joseph Goebbels und der totale Krieg: Eine unbekannte Denkschrift des Propagandaministers vom 18. Juli 1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol.35, No.2.
Longerich, Peter (2015) *Goebbels: A Biography*. New York, Random House.
Meissner, Hans-Otto (1980) *Magda Goebbels: A Biography*. London, Sidgwick & Jackson.
Moltmann, Gunter (1964) Goebbels' Rede zum Totalen Krieg am 18 Februar 1943. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Vol.12, No.1 (1964). 42.

Nicolaus von Below, Nicolaus (2001) *At Hitler's Side: The Memoirs of Hitler's Luftwaffe Adjutant 1937-1945*. London, Greenhill Books.

Riess, Curt (1950) *Joseph Goebbels: Eine Biographie*. Baden-Baden, Dreieck-Verlagsbuchhandlung.

Manvell, Roger – Fraenkel, Heinrich (2010) *Doctor Goebbels: His Life and Death*. New York, Skyhorse.

Rothkirchen, Livia (1971) The 'Final Solution' in Its Last Stages. *Yad Vashem Studies*, Vol.8 (1971).

Semmler, Rudolf (1947) *Goebbels: The Man Next to Hitler*. London, Westhouse.

Speer, Albert (1969) *Erinnerungen*. Berlin, *Propyläen Verlag*.

Trevor-Roper, Hugh Redwald (1954 ed.) The Bormann Letters: The Private Correspondence Between Martin Bormann and his Wife from January 1943 to April 1945. New York, British Book Centre.

Welch, David (1993) *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London, Routledge.